

Қағазбек Сәденов

Сағыныш

/Роман/

Қағазбек Сәденов

Сағыныш

/Роман/

Қарағанды
1965 – 1990 ж.ж.

Қағазбек Сәденов

Сағыныш

(роман және естеліктер)

Қарымды қаламгер, Қазақ КСР еңбек сіңірген мәдениет қызметкері Қағазбек Сәденовтің бұл жинағында «Сағыныш» атты романы мен кейінгі жылдары жазған естеліктері енген. Өмірінің соңғы жылдары жазылған романда өткен ғасырдың 30-50 жылдардағы автордың өзі көзімен көрген колхоздасқан ауылдың тұрмысы, ашаршылық, соғыс жылдарындағы ауырғпалықтар, Ұлы Жеңіспен бірге келген қуанышты сәттер көркем тілмен кестеленген. Ал естеліктерінде облыстық газеттің негізін қалауға қатысқан журналист әріптестерінің өмір жолдарын, майдандағы ерліктері мен бейбіт еңбектегі құлшыныстарын, шығармашылық еңбектегі ізденістерін еске алады. Романдағы оқиғалар мен естеліктер қазақ халқының басына түскен кезеңдерді еске салып, бүгінгі ұрпақты тарих тағлымдарына бас иіп, әкелер дәстүріне сай отаншылдық рухта тәрбиелеуге шақырады деген ниеттеміз. Өкінішке орай, романның соңғы тараулары табылмады. Кітапты автордың қызы Гүлжиган мен немересі Рүстем Сәденовтер өз қаржыларына шығарып отыр.

Құрастырып, алғы сөзін жазған Қазақстан журналистер одағы сыйлығының лауреаты Аман Жанғожин.

Қағазбек Сәденов және оның «Сағыныш» атты романы

(Алғысөз орнына)

Қағазбек Сәденов – облысқа кеңінен танымал журналист, елу жылға жуық Қарағанды облыстық «ОрталықҚазақстан» газетінде еңбек еткен қарымды қаламгер, облыс баспасөзі қарашаңырағының негізін қалаушылардың бірі. Дәлірек айтқанда, сол алғашқы қарлығаштардың екінші легіне жатады. Бірінші лекте 1931 жылдан бастап газеттің тізгінін ұстаған Жұмабай Орманбаев, Бәри Мәзитов, Сейілбек Үсенов, Мінәж Жармұқамбетов, Қали Садықов, Ғалымбек Нәдіров сияқты танымал журналистердің, Ғабиден Мұстафин, Әлжаппар Әбішев, Сәттар Ерубәев, Шақмет Құсайынов сынды көрнекті ақын-жазушылардың аттарын атар едік.

Біз Қағазбек деп атап кеткен аға ұрпақ өкілі Қарқаралы ауданының қазіргі Нұркен атындағы ауылдық округі аумағында 1915 жылы туған. Ашаршылықты, ауыр тұрмысты көзімен көрген. Газет жұмысына 1936 жылдан, Қарқаралы педагогикалық техникумында оқып жүрген кезден араласа бастапты. Қарағандыда шахтада, кітап дүкенінде, кітапханада жұмыс істейді. Қысқа хабарлары басылым бетіне үздік-үздік шығып тұрады. 1939 жылы редакцияға жұмысқа қабылданады. Жазу-сызуға машықтанып қалғаннан кейін келесі жылы газеттің Жезғазғандағы

меншікті тілшісі қылып жібереді. Міне, осы кезеңде қазақтың көрнекті геологы, тұңғыш академигіміз Қаныш Сәтбаевпен кездесіп, оның мақаласын қалай газетке ұйымдастырғанын өз естеліктерінде жыр қылып жазады. Соғыс жылдары редакция аппаратына оралып, майданға аттанған қаламгер-жауынгерлердің орнын басады, бүкіл халықпен бірге соғыстың ауыртпалықтарын бірге кешеді. Майданнан келген хаттарды қорытып, тылдағы жанқиярлық ерлік еңбекті жазып, халықтың рухын көтеріп отырады. Соғыстан кейінгі жылдары талай тың бастамаларды газет бетінде көтереді. Олары 80-90 жылдары шыққан «Жауынгер журналистер» (1985ж.), «Қаламдастар (1984 ж.), «Сырлы сөз» (1991 ж.) және ашаршылық жылдарына арналған «Бауырым, енді аман бол!» (1993 ж.) атты көркем естеліктерінде жан-жақты баяндалған.

Иә, көркем естеліктер! Бұл жазбалардың тілі, композициясы ерекше, оқиғалардың баяндалу барысы адамды баурап алады. Қайсыбір шымшытырық оқиғаларға толы романдарға бергісіз. Сол жылдары жазған «Қобыз шежіресі» (1991 ж.) атты аңыз-әңгімесі де көркемдік дәрежесі жоғары туынды. Айта кетейін, менің өзім газет тарихына қатысты мақалалар жазып, кітаптар шығарғанда осы «Жауынгер журналистер» мен «Сырлы сөзге» сүйенгенім хақ. Мәселен, академик Қаныш Сәтбаев бастаған ғалымдардың редакцияда 1949 жылы қонаққа болғаны, ол кісінің басылымның

басты бағыттарына берген бағасы менің «Қанекен қанаттандырған қаламдастар» («Сәкен Сейфуллин және қазақ руханияты» атты республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары, Қарағанды, 2004 ж.) және газеттің 75 жылдық мерекелік санында (3.10.2006 ж.) жарияланған «Ерлік шежіресі» (газет соғыс жылдарында) деген мақалаларыма арқау болды.

Жазушы-журналист Қанат Жойқынбеков бір естелігінде жерлес классик жазушымыз Ғабиден Мұстафиннің: «Қағаз табиғатында жазушы болып туған адам ғой. Әттең газетке беріліп кетті де сол соқпақтан шыға алмай қалды. Әйтпесе, талайымызды басып озған қаламгер болатын еді», деп айтқанын келтіріпті. Шынында да Қағазекеннің күнделікті газетке шығып жатқан кейбір суреттемелері мен очерктері көркем дүниелерге бергісіз болатын. Табиғатты суреттеп, адамдардың психологиялық толғаныстарын келтіргенде біз, шәкірттері, бұл кісінің жазушылық әлеуеті зор екендігін байқайтынбыз.

Шәкірт дегеннен шығады. Өзінің елу жылдық журналистік жолында Қағазекен редакцияның талай буын жастарын баулап өсірді. Солардың ішінен Есімбек Бәйтенев пен Ораз Сағынаев редактордың орынбасары, ғылым кандидаты дәрежесіне көтерілсе, Қанат Жойқынбеков жазушы, Шайхан Жандаев республикалық газеттің тілшісі болды, ал Мағауия Сембаев ширек ғасырдай газет

тізігінің ұстап, газетті шырқау биіктерге көтеріп, өзі де абырой-даңққа бөленді.

Ойын ретінде шығарылса да біздің кезде айтылатын мына әңгіме айтулы анекдот ретінде есте қалды. Ол кезде газеттің макеті дұрыс болмай немесе басқа да ресми материал түссе, газеттегі мақала бетке сыймай, қысқартуға тура келетін. Сонда көпті көрген замандасы, жауапты хатшының орынбасары Құдыш Сүлейменов кезекші редакторға: «Қағаздікі болса, – басынан қысқарт, Қалидікі болса – соңынан қысқарт», дейді екен. Қағазекенді басынан қысқарт дейтіні, ол кісі мақаласын кәнгі жазушылардай ауа райының жағдайы немесе табиғатты суреттеумен бастайды екен, ал Қалекен мақаласының соңында бұл оқиғадан қандай қорытынды шығаруға болады дегенді ұзаққа созып алады екен. Сонда ептеп екшеп жіберсе, мақаланың мазмұнына бәлендей нұқсан келмейтініне біздің көзіміз талай жетті..

Қағазекеннің ептеп өлең жазатын өнерін, Қарағандыдағы ақындар айтысына да қатысқанын білеміз. Бірақ жазушылық жолға түсуге газеттің ауыр жұмысы мұрша бермейді. 1948-1955 жылдары жауапты хатшы болып, редакцияның секретариатын басқарған екен, бірақ өзі айтпақшы «бастықтықты» ұнатпай шығармашылық жұмысты қалайды да ұзақ жылдар газеттің ауыл шаруашылығы бөлімін басқарды. Зейнетке шықса да редакциядан қол үзген жоқ, жаз айларында демалысқа шыққандардың орнына жұмыс істеп жүрді, кейін Қарағандыда бір

орталықтан шығарылатын аудандық газеттердің аудармашы-редакторы болып, өмірінің соңғы күндеріне дейін (1994 жылғы 30 қарашада қайтыс болды) қолынан қаламын тастамады.

Қағазбек Сәденов өмірлік жары Жәмиламен бірге төрт ұл, екі қыз тәрбиелеп өсіріп, үлкен де өнегелі отбасының ұйытқысы бола білді. Ұлдарын ұяға, қыздарын қияға қондырды. Ұлдары бірі ұшқыш, бірі инженер, ғалым болып, қыздары экономист мамандығын алды. «Жамила жангеміз ұлты татар болса да қазақ әндерін шырқата орындайтын тамаша өнер иесі еді. «Сіз қай театрда істейсіз?», деп сұрайтын көрінсіді орындау мәнеріне тәнті болған кей кісілер. Балаларын қазақи мәнерде тәрбиелеп өсірді. Ол кезде қазіргідей әр журналиске бас-басына жеке пәтер бере қоймайтын. Бастапқыда Қағазбек ағайдың отбасымен үш бөлмелі бір секцияда сығылысып тұрып жаттық. Ол кісінің бес баласы бар, үш қарындасы да кезекпен осы екі бөлмеде жатып оқиды. Біз бір бөлмедеміз. Біздің туыстарымыздың студент балалары да тұрады. Шіркін, сол кездің адамдарының пейілі кең еді ғой. Ешкім қабақ шытпайтын, – деп ілтипатпен еске алады Есімбек Бәйтенев ағамыздың жұбайы Сапура жеңгей Қағазекеннің отбасы жөнінде.

Сарғайған газет беттерінен қазақтың қайсар ұлы Нұркен Әбдіров ерлікпен қаза болып, 1943 жылдың көктемінде Кеңестер Одағының Батыры атағын алғанда жерлесі әрі жан досы Қағаз оның ерлігіне

қуана жазған «Жора» деген шағын естелігін тауып алдық. Онда Нұркен ұшқыш болуға талпынып жүргені, егер мен ұшқыш болып шықсам сен акын болып, мені поэмаға қос дегендей ниет білдіреді. «Бұл батырлық жорасы екен, деп жазады автор. – Ол ұшқыш, соғыс ұшқышы, батыр ұшқыш болды». Қағазкең акын-жанды азамат болса да Нұркенге поэма арнады ма жоқ па, ол жағын білмеймін, бірақ оның ерлігі мен жарқын бейнесі көз алдынан кетпей талай мақалаларына арқау болғанын білеміз. Ақыры, өмірінің соңғы кезеңінде, зейнетке шығып, редакцияның қым-қуығт жұмыстарынан қолы босаған тұста «Сағыныш» атты роман жазып бітіреді. Оның бірнеше үзінділері «Орталық Қазақстан» газетінің 1990 жылғы маусым айында үш санына және 1991 жылғы тамыз айындағы төрт санында жарияланып, көзі қарақты оқырманның жақсы бағасын алды.

Сөйтіп Батырдың жорасы да дөп шықты. Қағазбек Сәденов журналистикадағы көп жылғы табан ақы, маңдай тері үшін «Қазақ КСР-інің еңбек сіңірген мәдениет қызметкері» құрметті атағын алса, жазушылық жолында да Нұркен бауырының аманатын орындап, көркем романын аяқтап шықты. Акын-жазушылар қатарына қосылды. Романда 30-50 жылдардағы колхоздасқан қазақ ауылының тұрмысы, соғыс жылдарғы ауыртпалықтар, соғыстан кейін еңсе жиған кезең, махаббат пен ғадауат, адалдық пен зұлымдық, ессілі еңбек пен

енжарлық пиғыл қатар өрбиді. Шығарманың тілі жеңіл, кешегі аға ұрпақ өкілдері көрген өмір кезеңдері бүкпесіз бейнеленеді. Осы шығармасымен ол ащаршылықта қырылған, соғыста ерлікпен қаза тапқан, екпінді еңбек еткен жүздеген жерлестеріне тастан қашалмаса да мәңгілік ескерткіш қойды деуге болады.

Автордың қызы Гүлжиған мен немересі Рүстем қаламгердің шаң басқан архивінен қолжазбаның көшірмесін тауын алып, жеке кітап ретінде жариялап отыр. Қаламгердің көз майын тауысып, талай күндер мен түндер жазған қайран еңбегінің зая кетпей, жарық көргеніне не жетеді?! Сол үшін біз қызы Гүлжиған мен Рүстем бауырымызға алғыстан басқа айтарымыз жоқ. Бұл тек отбасылық жәдігер ғана емес, қазақ әдебиеті мен мәдениетіне қосылған лайықты үлес деп білейік, құрметті оқырман қауым!

Аман ЖАНҒОЖИН,
*ардагер журналист, Қазақстан журналистер одағы
сыйлығының лауреаты, газет редакциясы жанындағы
бастауыш ардагерлер ұйымының төрағасы*

ҚАҒАЗБЕК СӘДЕНОВ

САҒЫНЫШ

/Роман/

Қарағанды
1965 – 1990 ж.ж.

ББК 10 ББК

БЕТАШАР

Барқыт белдерге сағым байлап, самаладай соққан желі бар, соның шалқынымен жаппай, жайқала толқынған көл текті ну өрбін, гүл – жазира көгі – бар –

Шілде.

Нұр себілткен күні бар, өзені күркіреп, арқары дүркіреп, жыршы торғайы шырлаған, сандуғашы сайрап, ақжарқын адамдары күлісе сыңғырлаған сексен сазды үні бар –

Жайлау.

Маужыраған аймақтың аймалай рахат құйғал сол сымбат-арайына ынтығыспен қарап көп жетіп ек.

Үстінде сұқсұрлар сусылдаған, торғын төскейде көк түтіні көлбей ұшқан –

Луыл.

Сауын аяқталған екен. Қалың қаралы, мама сиырлар өзен жисіндегі киіз үйлерді жанай, шапақты құйрықтарымен сабаланып, жүре жұтып өрістеп барады. Өңкей қылы-күрең – қыбырлаған қырмызы бітім жасыл бояқ өңірді құлпыртады.

Уақыт па? Сонау етекте шөп шапқан тракторлар әйнегі жалтылдаған, жан-жануар балбырап, тойым бөктірген –

Сәске.

Луылдан оқшауырақ орнатылған сауын ағрғаты. Үсті төңірекке деп түстес жасыл

брезентпен бүркелген. Соның жаны жыпырлаған жылтыр фляга. Үш әйел, бір балаң жігіт көлеңкелей сол ыдыстар үстіне отырысқан.

Өзімізбен бірге келген ферма басқарушысы, орта жастардағы Ғазіз әлгі отырғандарға жайымызды баян етіп, оларды бізге де таныстырды.

Мына бергі шеткі – әрі учетчик, әрі моторист жігітіміз, жанындағы – келіншегі. Үшіншісі – біздің үйдің иесі. Ең озатымыз – арғы кісі, осындағы звеношы - Арман. Екі жүз сиырдың әр сауынын бір сағаттайда өткізетін бұл звено жайлы сөз берсеңіздер, оны сол Арманнан бастап қозғайсыздар... Сендерді де басқа жұрт газеттен көрсін, түгел суретке түсіндер. Арман және жеке бір түссін...

Күлім қаққандар назары фотоаппарат аузында. Тек Арман жүзі ғана жымиыс тартпаған. Күбіжіктеп, әрі қарай береді. Баданадай қара көздері салқындық танытып, солғын отыр. Көзі алдында ұсақ айғызбен түскен әжімі жиырыла күлтеленеді. Күн шалып күреңденген қағылез бетін әлгінде әрі бұрып қалғанда гүлді шаршысы ернеуінен шашына ақ талдар енгені байқалып еді.

Қалжыңсыз сөйлемейтін фотограф Қаман сол кісіге кәделі сөзін айтып та тастаған.

Жеңгей, толқынып, сабырсыз отырсыз-ау. Ағай ренжіткеннің қай жағы? «Сырлы аяқтың сыры кетсе де, сыны кетпейді» деген бар. Оқушыларымызға осы иман жүзді дидарыңызды мәз бейнеңізбен

көрсеткіміз келеді. Мына аршынды иығыңызды
кере тұрып, сәл шырай беріңізші.

Абзал жандар бейнесін Қаман пленкаға осылай,
әзер дегенде бір көшіріп алды. Ал, Арман жеке бір
түсіріп аламыз деген тырбаныстан түк те шыққан
жоқ. Қондырғының бір тетігін қолына ұстатып,
сұңғақ бойымен суретке түсірмек болған сәтте ол
кісі Қаман қалаған күлімді райын беру орнына,
көзіне мөлтілдеп жас әкелді де, еңкейе беріп, бетін
жеңімен басып алды. Онан әрі солқылдап жылап
жіберді. Бәріміз сасып қалдық. Әсіресе біз.

Арман, қойыңыз. Мұныңыз не? – Кесек жүзі
тершіген Ғазіз солай деп, сыпайы басқан мұртын
бір-екі сипап қойды.

Иә, орынсыздау болды. Қонақтар не деп кетер?
Жолдастары «Озатымыз» дегенге жылағаны несі
дер ме? Жоқ, олай демес, мәні бар мұның. Кезі кеп
қалды, - деп Арман басын көтеріп, өзін қолтықтап
алған Ғазіздің әйеліне қарады. – Солай, жаным
Сипат, кезі кеп қалды. Ұзақ жылдар көкейімді
күрсаған мұзды сендердің құрмет тұтқан ыстық
ниеттерің жұқартып әкеп, тап осы жерде бұзды.
Көзімнің жасы сол екі жай қақтығысының өткіні
де. Айып етпеңіздер. Адам атын ардақтайтын
жомарт жүрегі бар Ғазізге зайып болған Сипат, сен
бақыттысың...

Осынан кейін біз қызыл шырайлы Сипаттың
аялушылықпен айтқан сөзін естідік.

Көңіліңіз тотығы – өткеннің опығы, Арман апай.

Мына көз жасыңыз соның төккіні боп біржолата кетсін. Өкінішке жем бола бермей, талпыныспен дәрмендеуіңізді өтіңгіміз келеді. Тіршілікке сол тұтқа.

Өзім де солай түйгенмін. Әншейін, сендердің ниетін көңілімді босатып жібергені ғой. Сипат әйтеуір мені демейді де жүреді.

Сипат Арманды қолтықтай, екеуі жай басып сонау киіз үйлерге беттеді. Бұл жерде екі жолаушы – біз, Ғазіз үшеуіміз ғана қалдық.

Бағана өзіміз мініп келіп доғарған арбаның қырлы, жалғыз тертесі алқымына отырып, Ғазіз жиі-жиі будақтатып, папиросын тартты. Орамалын алып, картузының күнқағары астында бөрте тершіп тұрған, көлденеңдей сызықтар түскен кең маңдайын сипады. Бізде үн жоқ. Әлден уақытта ол бір күрсініп алып, сыр бермейін дегендей, тезінен езу тарта сөз бастады.

Иә, жігіттер, бір өкінішті жай әткені, - Осыны айтып, ол тұнжырап кетті. Екеумізге кезек қарап алып, әңгімесін ағытып, айта берді...

БІРІНШІ ТАРАУ

Нәрлі өзенінің бітімі өзінше жөшін. Миллион шұқанақты, миллион төмпейді, болдырған қызыл шілікті кең аймағында қыс сайын қар қалың байланады. Аязы қатты. Жүргінші мұрнын

үйпаламай өте алмайды. Көктемi онан да қауiптiрек. Тасқынның өз-өуреусiз өткенiн мекендеушiлер аз бiледi.

1943 жылдың сол көктемiнде де әдеттi тасқын түсерiн қарттар ескертiп жүрдi. Ондай ретте ауыл iргесiндегi мына жайдықтың өзiнен әлдi ат мiнiп, құрықты таяныш ете бiлетiндер ғана өте алады.

Әйтсе де, майдандагy ерлерге демеу болар iс атқару мақсаты бұл халыққа сол түсер тасқыннан әлдеқайда соққынды сияқты едi. «Ендi не тапсырылады» деп жүретiндер айтылған бойда буынып-түйiнiп тартып беретiн.

Көш алдында ауылдан өгiз-арбалы шықты. Лудан орталығынан тұқым әкелуге барады. Қызыл су жүре бастаған жайдақтан күпшектеп етiп, Шоңай кергiтпесiне қарай беттеген арбадан ән естiледi. Соңа бiр салт атты бiржамбастай отырып, арба ұзап кеткенше құлақ асты. Сағыныш пен үмiттiң әлдi әуенi астасып барып көңiл қытықтайды. Күмiстей сылдыраған жас әйел үнi алдымен өзiнiң асау жүрегiн аялап, бал тамызып әлдiлегендей.

Келер таң өз өктемдiгiн жариялай атқан. Киiп кеткен мынау тасқын ауылдың ерте тұрған адамдарына соны хабар еткендей. Сөгiлiп соғылып сендер ағады. Қыс бойы аз шеңгелдеп бүрiп шығынап жеткен сiреу жалтыр түнде-ақ түтiлiп кеткен. Ендiгiсi жиск-жисктен жылжып жатқан қалдықтары. Мұз көшiп сейiлген кезде өзен бетiн мың өрiм, тулаған толқын қаптады. Кешке

карай сол туланыс тебіндей-тебіндей барып сел боп кеткен. Сол сонау өзектің ер өрнеуіне дейін сермеле соққылайды. Сонан ықылықтай қайта ылықсып келіп, дәл ағын үстінде ақ шулан жалдар шоршып шығады, онан тез жығылып шашылып кетеді. Тәжәббар тасқын солай бір обылып кетіп, онан қайта дүрілдей арпалысады.

Сол сұрапылдың нақ үстінде кейде қанатымен су сыза, кейде шалқая көтеріліп кетіп бір-скі шағала жүр. «Тын-тын» дегендей ауық-ауық шиқылдасып қояды. Әлде қайдан тап бола кеткен бір топ ала қарияның сасқалақтап далбақтасқаны танылады. Тегі, тасқын бастарын айналдырады білем, оң мен солына кезек ойыса, жоғарылы-төменді парықсыз далбақтай бұралаңдап жүріп, келген жағасына қайта шегініп шықты. Жан саусағына мархабат етісіп, енді арғы дөнеске барып жалп-жалп қонып жатыр. Ал, арғы жағада ауыл түгіні бұлаңдайды.

Осы сәтте әрідегі орманды таулар ішінен құлаған кешегі арбалы келіншек те жеткен. Қаперсіз бойы. Үміті үстем, ойнақы. Жігері жалын атады. Мәз бір ойлармен көңілі көкте еді. Аузында әлі сол кешегі ән еді.

Жиекке жете өгіздер шегіншсктеген болатын. Оны абай етпей, бишікті баса берді, баса берді. Иә, келіншек қойны-қоншын мұздай су кеулегенін бір-ақ білген. Енді әбігер. Ие бермей барады. Біресе қопарылған қаптарды басады, біресе пысқырына орғыған өгіздерге бишік көрмейді. Арба қалт-қалт.

Жануарлар қайысып-ақ бақты. Не керек, арба болмай кеткір, ыққа ыға сүйретіліп барып жантая кетті. Осы кезде аргы қабақтан суға асыға түскен салт атты екеу көзіне шоршынған, аса аянышты халдегі екі жануардың басынан баска ештеңе шалынбаған.

Келіншек қайда?

Сәлден соң біраз әріде әлде не шаңбырақ атып елес берді. Апат ішін арпалыса жүріп сүзген екеудің бірі жаңағы елеске құрығымен деменіп, ат басын бұрды. Шіркін, жылқы баласы-құлағын қымып, ышқына жүзеді, соққынға жонын жапқызбай сіресе, сак қарманады. Жиі-жиі пысқырық атады. Әлден уақытта жуантық мұртты бір көмерден келіншекті тапты. Ауыр тырбаныспен тартып, серендеген күйінде алдына әзер көтеріп алды. Еппен енді бұрылып еді. Тасқын тарпи сүйреп, оны біраз жерге шегіндіріп те әкетеді. Екінші атты жетіп, екеуі селбесе, бірін-бірі демеп жағаға іліккен.

Жағада дабыр-дұбыр. Әлі сирек, мық көкті жапыра отырысқандарға малшынған киімдерін бұрай сыққан екеудің бірі гүжілдей соғып отыр. Ерлік жасағаны сөзсіз еді. Сөзінен осы ұғымның өзін місе тұтпаушылығы аңдалады. Осынау апатты тасқынды екі жағына ысырып қойып өткендей айтады. Үстінен су тамшылаған жануарлар мазасыз кісінеп, дүр-дүр сілкіне бозғыл бүркін шашады. Бір қарттар осындағы бар сөздің түйіні болып отырған жарым өлік-келіншек жанында. Аяқ-қолын қозғап,

лоқ-лоқ құстырады...

Қайран ағайын-туған, көрші-қолаң. Осы ауыл түгел әпседен. Күзетте. Түні бойы талықси шошынған жас әйелді мүсіркеумен кей қарт аналар жылап та алған. Сөйте отырып, мұның және майдандағы ерінің өз көз алдарында өткен абзал жастық өмірін әңгімелеп те кетеді. Емсек атанған Разымбет қария қасықпен сызат тамшылап ішкізген және денесін сылатқан спирт себеп жасап, келіншек таң алдында ғана, кірпіктері дірілдеп барып көз ілген. Сонан келер түсте әл кіріп, есіне келген. Реңі жоқ, орауда отырып, екі кесе шай ішті. Енді төңірегіндегілерге әлсіз күлімдайды. Көзінен мөлт еткелі тұрған жас та байқалады.

Өмір жасың ұзақ болады екен.

Үлкен қатерден қалдың, қарағым.

Жан жолдасыңды қуанышпен көреді екенсің...

Әркімдер оған тұс-тұстан жақсы тілек айтады.

Келіншек тағы жымырып қояды.

Мені құтқарған қайсысы дедіңіздер?

Алдымен жеткен Қадірсіз бригадир ғой.

Рахмет қайнағаға, өзң қайда?

Уәкіл ертіп әкетті, жер жырт деп жатса керек.

Ыбай-ау, мен болмағанда Қадірсіздің өзін тасқын жұлып әкететін еді. Тақымыма салып жігі өріп, бері сүйреген жоқпын ба. Қуанышыңа мен де ортақпын, келінжан. – Мына тұстан біреу солай шіңкілдей сөйледі.

Рахмет, ағатай. Өртеңгеңге қанатымен тамшы

сепкен адам досы қарлығаштай, емсек атам да үлкен жәрдем жасапты. Есімнен қалмас. Соғыстан балаларыңыз қайтып келген күні, көйлегімді жыртсам да, қолдарыңызға орамал байлармын.

Е, қарағым, адамға – адам рақым ету – парыздық. – Бағанадан үнсіз, еңкейе, ой үстінде отырған еңгезердей, ақ мұртты Разымбет қария әдетімен баптай сөйледі. - Ақы сұраса да, алса да анау Қадірсіз алар. Сіріңкенің шиін берсе, ертеңіне бөрене алуға емініп тұратыны бар. Әй, сонысы көңіліме қонбайды-ақ...

Аз күндер өтіп, келіншек соқасына шыққан. Спадиян болып алған төрт өгіз қос тілді соқаны мықшия тартады. Бір қолымен тұтқаны нығай ұстаған жас әйел бишігін бұлғай дыбыстайды.

Собе. – Оны із-өкшелей, тыңның барқын, булы бороздасында жез омырау шымшықтар қаздаң қағып құрттар тереді. Бір кезде солар басынан аса ұша жөнелді де, дәл ту сыртынан:

Ә, Арман бикеш, аманбысың? Ісіңе сәт. – деген Қадірсіз бригадирдің дауысы естілді.

«Бикеші не? Бетім-ау.»

Қайынаға, өзіңіз де сәлематсыз ба? Жеңешем дені сау ма? Сізге көптен-көп рахмет. Ажалдан алып қалдыңыздар. Борышқормын. – Өгіздерін сәл бөгеп, басындағы көгілдір шаршысын баса тұрып, келіншек күлімдей тіл қатқан.

Иә, ажалдан мен алып қалдым. Қалағанымды бересің бикеш.

Алыңыз қайынаға, алыңыз. Тек бикеш дей көрмеңізі.

Е, оның несі бар екен? Бикеш деген сөз сізге жақпаса да, маған телшіктің майындай. Сізді енді Арман демей, - бикеш дегім келеді. Қалағанымды бересің. Ха-ха-ха. – Сөзін дабырлай айтып бітірген Қадірсіз атын борбайлап алып, әрі жөнелген.

Оның артынан едәуір қарап тұрған Арманға жүрегі сыбыр айтқандай еді: «Мына қарабасқырдың сөзі қалай? Мас па? Қырық беске жетіп алжығаны ма? Мұнысы несі?...»

Егінжай жақтан шоқыта құлап келіп, өтіп бара жатқан Қадірсізді сиыр бағып жүрген Ілдекер шал тымағын бұлғап шақырды.

Уа, мырзам, қайда асығып барасын?

Ассалаумағали-ке-ем, Ілдеке. Асыққаным асығып келемін. Жай шақырдыңыз ба?

Өзің бригадир, өзің завферма, басқарманың он қолысың. Ұлықты жай шақыра ма екен? Шаруам бар.

Сидан денесін үзенгіге шірей көтере ұстаған, куқыл реңді Ілдекар әлгі сөзінен соң Қадірсіз жүзіне сол сәтке үнсіз үңілген.

Ойпырым-ау, сонша тесіліп, алатарам сақалыңызды сипай ойланып, не айтпақ едіңіз? Асығыспын ғой. Ана жерде, желкемнен қысқандай шұқиып уәкіл отыр. Тұқым жетпей жатыр, соған асығамын, болыңызшы...

Жаз ұзақ емес пе, саспа. Әлгі келін жайы еді.

Ұәкіл дей ме, агроном дей ме, осы ауылда қаптады ғой. Қолдан шығармай отырған баланы, кісі жоқ деп алып кеттіңдер. Тегі, осы егін біткен соң менің орныма шығарарсың, сиыр бақсын. Бір жерде отырғанымыз жөн. Кім біледі, жас адам... Кессау екенімді білесің. Жетпіс жасың мынау – үнірейіп тұрған. Басқармаға айт та, ауру деп мені босатқыз.

Шал сөзі қытығын қасыған Қадірсіз асығыстығын ұмытып, жайласа, барқылдай күліп алды.

Өзімнің ойымдағыны айттыңыз-ау. Қанаттыға кактырмаймын, түмсықтыға шоқытпаймын Арманды. Сиырды дейсіз бе? Мені жастық етіп, келініңізді бақташы етіп, ал майды бір шайнасам дейсіз ғой, ә? Ғазіз әжесінің інісі болған соң көнеміз де. Басқарма бұза қоймас...

Ілдекердің өз есебі өзінде, Қадірсіздің өз есебі өзінде. Мұның ешқайсысын әлі білмейтін Арман соқа жыққаннан кейін үшінші күні сиыршы болып шыға келгеніне таң еді. Ертемен атқа қонғалы тұрған келін жанына келіп, атасы: «Е, қу соғыс, көресіні көрсеттің бе» деп қынжылыс айтқан болды.

Енді шілде де еңсеріліп келеді. Ұзақты күндері мал соңында жүру біраз жалықтырғанымен, ширақ келіншекке ыстық үміттері оны елете қоймады. Жайлаудың хошы аңқыған байшешегінде күн үзбей тербеткен әдемі әндерімен сағыныш елегізткен көңілін балбырата әлдилейді. Олай-бұлай ете жүріп соққанында лебі суық бір қалжыңдар айтатын

Қадірсіз: - «Осы ерен әуенді әндерді мен келе жатқан соң әдейі қызықтырып, айтып, емеурін танытатын шығар» деп те ойлайтын. Әнді қоса салысатын, суылды бұлдыр таулар ішіндегі Арманға ол бүгін де сол қыжық-қылжыңын айта келген.

Бикешім, өзің қандай, әнің қандай! Кімді сағынасың, кімді шақырасың?

Сізді, - деген еді, бір сарынды сөзден әбден жалығып, әбден күйген Арман. - Осыныңыз не? Құрдасыңыз емеспін. Қайынаға деген - келін алдында, келін деген - қайынаға алдында сыйласымын танытар еді. Түсінбей-ақ қойдым сізді.

Жайнап тұрған хор қызындайсың. Он жылдық та бітірдің. Ескі салттың кәдесін арамызға тікенек етіп суғып, несін айтасың?

Арман ойыңызды жаңа салт демексіз бе? Халық жасаған салт-кәде тозбақ емес, жайнай береді. Өмір сонымен сәулетті. Жармасқан жаманшылық жыртылады да жоғалады. Жақсылық жалғаса береді. Осыны ғана білемін. Қойыңыз енді ондай сөзді.

Қалай десең олай де бикеш, мен саған ғашықпын, сонымды айтамын. Аңада тасқын ішінде, есінді білмей жатқанда мынау үлбіреген ақ тамағыңнан шөпідетіп сүйгенімді білер ме ең. Тағы да бір сүйгізші.

Соны айтып, Қадірсіз атын тебіне түскенде Арман желе жөнеле тайқып, аңадай барып тұрды. Бырт-бырт шөп үзген сиырлар несінің оқыс

жүрісіне секемдене қарасты. Су ішінде сүйіп едім дегенге жиіркеніп кетті ме, неменсе, Арман жөнімен бұғағын үйкеп-үйкеп тастап, қысқа ғана жауап айтты:

Әрі кетіңіз. Ақкеме айтсам ғой кірерге жер таппайсыз.

Хе-хе-хе. Уәкілмен қалай қалжыңдасқаныңды мен де айтармын.

Айтыңыз. Көлкеші жоқ ләзіммен қалжыңдасу – ол да салтта бар. Айтып көріңіз, арты кімді соғар екен.

Бикеш, - деп түсі құбылыңқы Қадірсіз тағы да өзіне қарай беттей бергенде, келіншек жылпың торысына қамшы басып, әріте безіп кетті. Түк шығара алмасын сезінген, шаркідір, мұрны ғана бозбала Қадірсіз ат басын ауылға бұрып жайына кетті...

Сонан ба, әйтеуір Арман бүгін көңілсіз қайтқан. Атасы үйде жоқ екен. тамақтан соң енесіне шаршағанын айтып, іңірлете жатып қалып еді.

Қай шама екенін білмейді, әлде ненің дүрс етуінен шошынып оянды. Киіз үй ішінде шам сығыраяды. Атасы мен енесі төтен бір арпалыста. Шымылдығы айырмасынан сығалап еді: шал буулы тайыншаның тамағына пышак тартайын деп шұқшиған. Кемпір екі мүйізден байланған жіпті бар пәрменімен шалқая тартып төрде тұр. Беті тырсия, көгере елестейді. Үндемей ойға кетті. Шал Ғазізге қанша дегенмен өгей әке. Жаны аши

ма? Ал, кемпір соған әменгерлік жөнімен қосылып отырған, Ғазіздің туған анасы. «Ең болмаса маған осы кісінің жаны ашымағаны несі?» деген ой келді. Шыдай алмай Арман түрегелді.

Үндеме, балам, алланың бұйыртқаны. Осындай біреуін жаңа өзіне беріп, ана Қадірсіздің аузын да майлап қойдым.

Ақке, э, ақке, бұл неғылғаныңыз? Қоғам малы ғой. Өзіңіз бағып жүргенде қорқушы едіңіз, мені сотталсын дейсіз бе?

Үндеме дедім ғой, балам. Құдай сақтайды. Кетсең Қадірсізбен қоса кетесің. Бәлкім ол кетер. Әскер семьясысын, саған түк те жоламайды...

Арманға мына сөз тіпті де жақпады. Қадірсізге сенбеу керектігін айтам ба деп оқталып, бүлдіріп алармын деген ой келді. Тіл қатпады. Қайта жатып, танды көзімен атқызды. Ұзақ толғанып түйгені:

«Ертең малды пішенші ауыл үстіне құлатып, Қадірсіздің өзімен тілдесейін».

Сол ниетпен келгенде ол ауылда болмай шықты. Енді бұл жайды оның әйелі Құманға мәлім етпек болып, сол үйге түскен.

Беу, айналайын, көптен көре алмай, сағындық қой. Жоғары шық. Атаң кеше келіп кеткен. Әлгі кемпір байғұс шүкір ме? Ғазізжаннан хат келіп тұр деп естіп жатырмын. Ер-азамат сау болсын. Сенің адал тілеуің де оған сеп.

Әдетте Арман «жеңеше» деп айтатын ирелен бойлы, атжақты, орта жастардағы қараша әйел –

Кұман жұқалаң еріндерін жыпылдатып ала жөнелді.

Сиыршы келіншек сынық сөйлеп жауап айтады.

Өзіңіз де күйлі-қуаттысыз ба, жеңеше? Қол тимейтін болып кетті. Басқарма айтты деп, қайынаға, әйтеуір мына сиырға шығарды ғой. Қиын соғып тұр. Әр неден бір хауіп.

Қазан асайын. Не қуырдақ жеп кет. Отырып әңгімелесейік.

Тіпті әуре болмаңыз, рахмет. Қайран жеңешем-ай. Мал бар ғой. Е, мына кішкентай қыздың бүк түсіп жатқаны несі?

Арман кіреует қалтарысына тығыла жатқан, Құманның артынан еріп келген балаға қарап отыр.

Е, қарағым, Арманжан-ай, - деп Құман көзіне жас ала отырып, түсінік берді. – Қадірсізге кездестірген құдай ма екен, шайтан ба екен? Білмеймін. «Менен бала неге көтермейсің?» деп өз басымнан, «Біреудің баласын асырамаймын» деп бұл сорлы жетімнің басынан қамшы айырмайтын болды ғой. Кеше мас кірді де, етігімді тарта қоймадың деп, көзінен нұқып қалған. Сонан жатыр. Жұмылып кетіпті. Көзі. Қарашығы ақпаса жарар... Кетіп қалайын десем, оның ессбін таба алмаймын, отыра берейін десем – күніміз мынау. Не ақыл бересің? – Құман көз жасын мөлдірете Арманға қарады...

Айтам, ақылдасам деп келген ойын қайта бүккен Арман, қатты аяған ниет білдіріп, орнынан көтеріле берді. Түтқиылда жөн түйім тапқанына өзіне іштей разы да, Пайым етпей, анау жайларды

жайып салса, бұл үйдің бүлініп-жарылар мүшкіл халін шапшаңдатар құйын боп тимек қой. Соны барлап, малын сылтау етіп, тез аттанып кетті.

Ауылдан әрі де көпеленер жыпырлайды. Кейлерінің төбесінен тыныстап отырған қоңыр шұбар бөктергілер ұшып жатыр. Бұл сиыр жануар неге қасақы жаралды екен? Бүгінгі тоқшылығымен танауын тыржитып, ертеңгі – қыс күнінде жейтін азығын мүйіздеп шашпақ. Сонан сақтанып, сиырларды қуа айдап шыға бергенінде атын танаулатқан Қадірсіз кездесті. Алдында көсе-көлденең қойып, шөп машинаның ирек жүзді шалғысын ұстаған.

Е, бикеш кеше көрместей болып кетіп ең, көңілің орнына түсті ме?

Арман оған тесірейе қарап, үнсіз тұрды. Үй ішін әлгіндей жайға ұшыратқан мұның сиқы бұрынғыдан да жек көрінішті еді. Оған енді бір сөзін де қор еткісі келмеді.

Иә, неге үндемейсің? Айтпақшы, сүйінші. Не бересің? Байыңнан хат келді. Міні – деп сол қалтасынан Арман көзіне көптен таныс үш бұрышты ақ хатты шығарды. Мынау тіпті қомақты хат.

Лақтырыңыз, өзіме.

Жоқ, сүйіншімді бермей... Анау жолы қалағаныңды ал деп, әлі бермей келесің. Болмайды. – Шалғыны анадайға лақтырып, Қадірсіз атынан түсті. – Мә, - деп таяй беріп, ат үстіндегі Арманды

бір қолымен мойнынан қапсыра алды. Аударып түсірмек болады. Әлеуетті келіншек тегеурінді жұлқыныспен ырық бермесін танытқан. Соны білген Қадірсіз енді тоқ мұртын жапсыра басып, келіншек бетінен сүйеді. Сәл төзген Арман оның шошайып тұрған екінші қолындағы хатты қағып алды да, алақанына уыстай қысты. Тағы таяй бергенінде иістеніп кеткен аузына бишігінің сабын сүңгітіп кеп жіберді. Тез қайта тартып алып, жұлқына шығып, Қадірсіз атын біраз жерге қуа кетті. Еңкейе қан қақырған сері әлде нені ұғымсыз айтып қала берді...

Сонан көзі біраз ашылған. Қадірсіз енді сырттап қыжын, қоқан-лоқы айтады. «Еңбек армиясы» дегенді көлденең тартып, қорғалатпақ болады. Жас адамға қол еңбектің бәрі бір. Қадірсізден хаупилеп, Арманның осы сиырдан қайтсе шыққысы келеді. Сол жайын кенескенінде атасы Ілдекер тұнжырай түсіп, завферманың анау қилтитпа сөзінің шетін қайта бұлаңдатып қойып еді. Сол сөз бұғалық-бөгелекпен жүргенде қыс та түсіп кеткен. Ата-енесі бөлініп орталықтағы орнына барды да, бұл сиырлы ауылда шошайып жалғыз қалды. Қадірсіз шенгеліне қақпалап қалдырып кеткеніне соншалық қайран. Бұзауына ту сиыр айырбастап бергеніне шекесінен түсіп атасы жайына кетті. «Менің де үстеуге берілген екінші бұзауға айналғаным ғой» деп қынжылыс түйеді. Әйтсе де тәуекелімен сыр білдірмей бекім. Осы араны қыстаған Разымбет

қария үйін үлкен медет көреді. Күмән жеңгейдің өз ахуалы да мээ емес. Сонысын аяушылықпен біле жүріп, сәл болса оны тағы бір демсеу еткендей. Бейшараның, бірақ, татусыз сыпылдақ сөзі көп. Осы арадағы екі-үш үйді күн құрғатпай қыдырып, «Жібек тоқуға жылқы жүнін де жинайды екен, байы соғыста жүріп, ана қатын қалжындасыпты, басқарманың құдыққа каткамен тыққан майын қасқыр ала қалыпты» дегендей жайларды ала қуынша сапырып, бұрқыратады да жүреді. Таяныш білсе де, сонысы қарынын көбірек ашырып, әңгіме үстінде оған Арман ақтарыла қоймайды. Не ақылдасса да Разымбет атай үйімен. Кемпірі де, өзі де біртоға, адал жандар. Жалғыз қызы осы Арманға тете өскен Сипат аудан орталығында оқуда...

Сол Сипат каникулге келген. Арманның аядай бөлмесі әдетті елегізуден арылып, қазір мәздікке толыдай. Бала жастан бірге өсіп-біте қайнасқан достар көрген-білгенін, естігенін айтысады. Майдандағы Ғазіз жайларын, күлдіргі мінез бітімін аңсай сөз етіседі. Екеуінің жазда екі-үш күн бірге жүргеннен кейін кездесіп отырғаны осы. Сағынысқан. Сөйлесе отырып, біріне-бірі жаңадан хоштық табыса қарасады. Күлім деседі.

Әй, қыз, өзің оныншы бітіретін жылы тіпті толыса үлбіреп, қызылын жаңа жайған алмаша рендей әсемденіп алыпсын-ау. Жігіт болсамшы, жүрегімді қолыма ұстап, тура аяғына бас ұрар ем. Сені бұлай құлпырар деп кім күткен.

Бетін жөніне баса сылқылдай күлген Сипат әлден соң ғана, әлі күлкісі үзілмей отырып тіл қатты.

Қойыңызшы, тәте, тіпті. Ақар-көрікке көнде сонда сіз бе? – деп Арманға қалжыңына қалжың айта қарады. Арманның қырша мұрынды, қағылез, тотықпен торылаған нұр дидарынан сұлулық танудың сырлы-сыйықты жазбаларын оқығандай, мөп-мөлдір, аялы көздерінен ыстық мейірім, қылау жүз қайрат көреді. Сипат осы күйлерді құмарлана, елжірей, қастерлей, қадірлей барлап біледі.

Сәл бір үнсіздікті осылар жанында тамашалаумен отырған Құманның жалпылдақ шашты, кішкентай қызы бөліп жіберген.

Тәте, сіздер біріңізді-біріңіз жақсы көресіз, Мен бар ғой, иә, мен скеуіңізді керемет жақсы көрем.

Соны ұяла сөйлеп, еңкейе жүз жасырған баланы Арман арқасынан қағып, көңілінде көптен жүретін ойын аяй айтып білдірді.

Айналайын, кішкентайсың-ау, оқу оқи алсаң жарар еді. Менің қолымда сіңілім болып тұрар ма едің. Жақсы көргенің дұрыс. Біз сені бәрінен де жақсы көреміз. Сен апанды да, әкенді де әрқашан солай сыйлап, жақсы көруді үйрен.

Жоқ, тәте, - дейді жалпылдақ жаңағы күйі, - әкемді жақсы көргім келмейді. Ол сабайды, боқтайды, арақ ішіп, үйге сасытып құсады. Мен ол келгенде қораға шығып кетемін. – бала сөзін бітірер бітірместен өкси бастады.

Әй, балапан, қой, оның не? Басыңды көтерші, саған мен гармонь тартып, ән салып берейін...

Әй, балалық. Кірпігінен тамшы үзіліп тұрып, енді күлімдейді. Ән тындамақ. Арман әбдіреден гармоньын алып ән салды. Санқ, санқ естілген әсем әуез бірде дір-дір самғап, бірде тербете мамырлап баланың жабыңқы көңіліне жылу сеуіп желпініс береді, әлпештеп еркелете, әлдилей жымитады.

Сипат жана көріп, жана естіп отырғандай, танданумен талай ән салған Арманға тағы да ғажаптан карап қалыпты. Сәлден соң өзіне де қалау түсті. Оны енді ықылас ынтықпен Арман тыңдайды. Гармонь мен Сипат әуезі бір ғана дауыстай қабысып ерке естіледі. Сонан ойысып екеуі дуэт жасады. Гармоньда көп тіл болса, бұлар үні соның бәрін жебеп, толыммен толқытқан ерсе бір жана тілдердей. Арман наз мамыр саз сыздырғанда Сипат сәл ғана нәзіктеу әуенмен селбесіп, дуэт дүркінденіп, қытықтай көңіл еліктіреді.

Қабырғалас үйден сол әуендерді естіп, ән тындасуға осында Сипаттың әке-шешесі де, сол үйге әңгіме шертуге барған Құман да ілесе кірген.

Екі жас өз жүректерінің сағыну, аңсау қалауымен сол кеште Абай, Ақан, Мәди, Әсет, Жарылған-Берді, үкім Ыбырайлардың бүтіл казак еліне өлмес перзенттері етіп таратқан, әсемділік пен ынтызарлық, достық пен үміт егетін әндердің жәрмеңкесің осынау жырақ, жадау-жабыңқы қыстақтың өзінде-ақ ашып еді. Тыңдаушылардың

ұйығаны, ризашылығы сонша, әншейінде жыбырсыз тұрмайтын Құманның жылмағай еріндерінің өзі жабысып қалғандай, жұмылған күйі қалып еді. Әндер айтылып болғаннан кейін де үй іші біразға үнсіз қалған. Бағанадан кең шалқыған ерен ерке әуен-әуездерді енді бәрі таразылап, дәлдеп бөліп алып, әрқайсысы мәз қанағатымен отырысқандай жай елестейді. Рахат мәжілісі соңындағы сол тыныштық күйді сырттан келіп есік ашқан Қадірсіздің тұрпайы естілген сөзі ыдыратып жіберді.

Осы үйде біздің әлгі қаңғыбас, қара қатын жоқ па?...

Сипат каникулда болған күндер ең жар жүрген Арманды көп жадыратып тастаған. Реніш тозандарын жанашыр ниеттері, екеуі құрған ойын-күлкі жуып-шайғандай, көңілі көп сергіп желпініп қалған. Енді сол сәттерді қайта аңсап, Сипаттың да оқудан тез оралуын Ғазіздің майданнан оралуынан еш кем күтпейді. Сипат әкел берген, жаңа шыққан «Абай» романын қызыға да асыға оқып, ұзақ-ұзақ отырып, төрт кеште тауысып тастап еді. Ара-тұра жұмыс киімдерін жайлай жүріп, мал бағу, ас-суын әзірлеуден басқа уақытының бәрін оқумен, ізденіп білумен өткізуге жа аттанады.

Бүгінгі кеште Ғазізден келген хаттарды стол үстіне тізген қол таңбаларына үңіле отырып, сүйіктісін көз алдына әкеледі. «Әр сөзі – өзі: ақыл айтады, күлдіреді, көңіл аулайды». Бұл хатқа қайта

кадалады.

«Қазір барлаушылар тобындамын. Өзің көзге шалынбай, жаудың, әр қимылын көре білуің керек. Қиын сәттер бар. Сыбдырсыз барып тіл алып қайту парызымыздың біріне жатады. Нешеуін түмшалап әкелеміз. Кейде қолға оңай десе де қоймай бас бағып, ұзақ торып қаласың.

Соғыстың аты – соғыс. Бірақ, бетпе-бет қару жұмсасып, уытты қолдармен жалаң жосаласу ғана емес, ұңғыл-шұңғыл көп айла-тәсілдердің қақтығысы да. Тап осы жағынан машықтануымыз өлшеусіз. Сермесіміз деп, соққымыз қатты. Фриц дегенің ішіп-жемің атасының басындай көреді екен. Украинаның тегін торайын қимайды. Тіршілігінің мәнін жұтқынын тығындау деп қана білсе керек. Сонан міз баққысы келмесе де, тайқып абыржуы қатты. Түңделете келіп, баспалап торып отырғанымыз. Бсталды оқ атып жатады. Үрейінің де белгісі, сақтанғаны да.

Бір- екі күнге дамылдаймыз. Өзіңе хатпен болса да, кеңірек сыр шерткім келіп кетті. Бізде толғану да аз емес. Соның бәрін көңілге түйемін деп тығыздай берудің өзі жүк. Біразын хатқа жазып жеңілдесем деймін. Осыны және тап өзіннен үйренген сияқтымын. Сағындырып келетін хаттарыңда ыңғай солай сыр шертесің. Әр хат жазудан үлкен бір жүкті өрге шығарғандай, арқан жеңілдеп қалатын жайынды танымын. Солай серпіліп сергісем маған да рахмет емес пе?

Иә, айтар жайлар көп-ақ. Осы жолы екі күн бастан кешкен бір оқиға туралы баян егуді қажет көрдім. Жазбасам тынши алмайтын сияқтымын. Енді соны тыңда:

... Күн батқан. Жаз кеші самарқау жылжиды. Орманды өңір барқын тарта мүлги бастады. Күнге арқасын қыздыра отырып, шырлайтын торғайлар да тынған. Біз күткен сам күнгіртті енді ғана таралғалы келеді. Әйтсе де, бір шама елес танытар жарықәлі бар. Үш жігіт седіреген ағаштар арасында көсенің иегінше шошайған, жақпар жонды төбеге шығып, иек арттық. Арғы алды немістер бекініп жатқан шағын село. Бұзылып, жарылғаны бар, әзірге сау тұрғаны бар – алауытып көрінесді. Әр-әр тұста құлаған үйлердің орнын күзеткендей мұржалар сораяды. Қай жерде көрсең сол. Неткен берік десеңші. Әлде адам тіршілігіне ертең қайта жылу беруге тиесілігін сезінетіндей ме?

Ұзын сөздің төгесі – осынан тіл алып қайтқымыз келеді. Түнделете қай тұсынан кіру орайы барын топшылаймыз. Жолдасымыз Антип ту сыртымызды қарауылдап күзетте. Артта қалған жол бойында – әр жерде жау күзеті бар. Соларға қилікпей, кештете бүйірлей келіп өткенбіз. Сергей екеуіміздің көзіміз селода.

Мекеннің бергі шетінде қошқыл түгін будақ-будақ бұрқырап, әлде өртеліп жатыр. Шойынбастар қап арқалаған кемпір-шалдарды түртпектей осында айдап келеді. Әжелгенін отқа төккізіп, дедек

қақтыра қайта әкетеді. Тыным жоқ. Шақырымдай жерден айыра қою қиын да. Әйткенмен, өртеліп жатқан нәрселердің көбі кітап па дейміз.

Әлден уақытта шеткері үйден бір рәбдел бала шықты. Қолында түйіншігі бар. Жан-жағын бағып, біраз қарап алды. Онан бері қарай жүгіре жөнелді. Ол төбеге ілігіп қалғанда қуғыншы шықты. Екі мотоциклист қуа оқ боратады. Етекке жеткен оқтар шыпшып дыбыс шығарып, шаң бұрқылдатады. Сасқалақтаған бала бір тасқа далдалай жып берді. «Сорлы бала-ай, ажалыңмен ойнағаның нені» деймін шыдай алмай. Тап сол кезде әлгі екеудің бірі бүйірдей тартты. Ұғып отырмыз: баланы алдынан орап алмақ. Ол төбенің оң жақ далдасына кіргенде, екіншісі балаға таяй қалды. Сәбиге жанымыз ашып кетті. Құтқару керек. Үш жүз метрдей жер неменсе, қарауылға қондырдым да, тартып кеп жібердім. Қуғыншы орнында қалды. Қолынан автоматы ұшып түсті, мотоциклі екпінімен барып, шыр көбелек айнала құлады. Тіпті ақылмен жайраттық деуге боларлық. Сенбеген мотор үні былайғыға қуып бара жатыр деген ұтым әкеледі. Далдаға түскен екінші мотоциклист болса, атып жатқан жолдасым дөп білуі де ықтимал.

Жайды таңдана білген бала тура сала өрлей жүгірді. Дәл жотаға шыққанда ол мұрттай ұшты. Атқан жаңағы - екінші қуғыншы. Жалаң аяқ - жалаң бас бала жанұшыра енді бері құлдилаы сүйретіледі. Мені көріп шошып кетті. «Үндеме» - деп сыбыр

еттім. Көтеріп алдым. Көзіме көзі түсіп, сол сәтте әлсіз жымыды. Онан пилоткамның маңдайымдағы қызыл жұлдызды құшырлана ұстап көрді. Мен оны бір шок тастың тасасына әкеліп жатқыздым. «Қазір келемін, тырп етпе» деп тағы сыбырлап, Сергей жанына оралдым.

Баланы атқан еңгезердей неміс артына қарап, төбенің орта тұсында тұр. Жолдасын көре алмай таңданғаны талассыз. Совет мергені тап осы арада қағып түсіреді деп ойлай қоюы мүмкін емес қой. Мотоциклін сөндіріп тастап, тастаққа ырғи ерледі. Келер жолың осы-ау деп, үшеуіміз үш бұрыштай бөлініп, тығыла қалдық. Асыға күтеміз. Фриц төбе басына аптыға шыға беріп, автоматынан бір дүркін оқ септі. Әрі де ағаш бұтағы үзіліп түскені естіледі. Енді ол бері асып, аяғын андып басып, өндірішегін соза қаранады...

Көтер қолыңды.

Үнің шықпасын.

Автоматыңды таста...

Жаттап алған осы үрейлі сөздері немісша нық-нық айтып, үшеуіміз жан-жағынан шыға келдік. Үш автомат бірдей соған кезелген. Ол қаруын салдыр еткізе тастап жіберіп, дірілдеген екі қолын баяу көтере берді. Жанынан пистолетін де алдық. Иілек мұрын, жирен қасқа сасқалақтап, бізге кезек-кезек жалтақтайды. Аузына орамал тығып жіберіп, ойпаттағы бір ағашқа керіп байладық та тастадық. Обер лейтенант, іздеп келгеніміздің

өзі. Олжалымыз дер едік. Бала жайын көрген соң ешқайсымыз әдетті бұл қуаныш сөзін айта алмай тұрмыз. Кеңесіп тұрар жер емес, бір-екі шырша мен плащ-палаткадан көтергіш жасап, баланы алып жүрдік. Аузы тығындаулы, қолы қайырып байлаулы офицер қоса айдалып келеді. Сергей оны автоматымен нұқып, түртпектеп қояды. Тез жүр дегені.

Жау шебінен өтіп, өз шебімізге бойлай барып дамылдауға отырдық. Қас қарайып кеткен. Бұл шақта бағана біз аттанған төбе басы ойран-топан: аспанға ракеталар жарқылдай жіберіледі. Автоматтар күркірейді.

Онда шаруамыз не? Өз шаруамызға кірісті. Балаға сусын беріп, жөн сұрадық. Ауырсынған бейбақ біресе ыңқылдап кетеді, сөйте отырып, үзіп-үзіп айтып бізге түсінік те береді. Фрицтер совет селосының адамдарына күн сайын ойына келген озбырлығын жасайды. Біраз қариялар мен балалардан басқаның бәрі орманға кеткен. Тауық пен торайлар тоналып біткен. Сиырларды кім екені белгісіз айдап әкетіпті. Бәлкім партизандағылардың өздері шығар. Бұл кеште үй-үйдің кітаптарын, музыка жабдықтарын өртеп жатыр екен. Шәкірттіктен қол үзген өспірім бала өзі қастерлейтін ұлы Кобзарьдың кітабын, Лэйлэ-Мәжнүнін, Руслан-Людмила дастан-дарын, Бетховен туралы Ромен Роллан жазған кітапты, әлдеқандай журналдан сыдырып алынған Маяковский мен Микеланджел

– оның: «Нажағайдан хашқан балалар», «Қобыз тартқан қыз» деген аяулы картиналарын алып қашыпты. Тауға әкеліп тықпақ болыпты. Дүниенің төрт бұрышының қастерлі мұраларын зұлымдық тырнағынан сақтамақ бала бейбақтың ендігі халі мынау – ауыр жарақатты. Қайта-қайта әжесін айтады. Мен оның оқ тиген аяғын бинтпен танып тастадым. Сол көп себеп жасап, бір сәтке тынышталып та еді. Өзіне оқ сілтеген жауын біздің бұйдалап алып келе жатқанымызды көріп, бала бір сәтте күлімдеп қойды.

Осы ма?

Тап өзі.

Е, дұрыс.

Ой, ағатайлар, дұрыс. Бәрін де байлап алуларыңыз керек.

Байлаймыз бәрін де...

Баламен тілдесіп болған соң офицерді тінттік. Қалтасынан қисық кресті куәлігі шықты. СС-нағыз бас кесер.

Жауап сұрадық. Біраз уақытқа дейін үндемей, былшыя бадалып төмен қарап отырып алды. Ызаланған Сергей оны періп кеп жіберді. Етпеттей түсіп, ышқынып біраз жатты.

Түсінік бересің бе, жоқ па?

Мен өз чинімдей чині бармен ғана сөйлесемін.

Қырсықтылығын көресің бе?

Ендеше, тап осы жерде атып кетемін. – деп Сергей ақырып, автоматын таяй берді.

Гитлер ағасының да жанын қағып алатынымызды ұқса керек, «сабаз» дір-дір қақты. Сәл сабырланып тіл қата бастады. Орыстың тұнық үнді сөздерін мыңқыл-шыңқылымен бұрап, мүтте кирелендеткені-ақ ызамызды түсіреді.

Мына сәбидің жазығы не?

Бізге берілген тапсырма сол.

Қыру ма?

Ол айтуға батылы бармай, басын изеді.

Ал, мына жансыз кітаптардың, картиналардың кінәсі не? Мынау бүтін дүние жүзіне әсемдік, өмір сүюшілік әуезін таратқан Бетховен туралы кітап, мынау зұлымдықты махаббат отымен өртеуді үйрететін дастандар, мынау адамның ізгі жанды болуға тиістілігін мезгейтін картиналар. Адамзаттың асыл мұраларында әкелерінің не көз құны қалып еді?

Фашистер бұрын-соңды жасалған не дүниені болсын дүние деп танымайды.

Сонда, адамзат ақыл-ойының қастерлі мұраларын жасайтын сендер ме?

Ол жағы маған мәлімсіз. Бұл туралы бізге айтылмаған...

Өзің де әке-шеше, қатын-бала бар ма?

Шешем, әйелім, бір балам бар.

Оларды сағындың ба? – деп сұраймыз.

Мен сағыну дегенді білмеймін.

Қалайша?

Жауға рақымсыз болу үшін өз жақын-

жуықтарыңды да өгейдей санауың керек деп үйретілген бізге. Қанымызға сіңгені сол. Сағынбаймыз...

Жауабы осы. «Ер-туған жеріне, ит- тойған жеріне» демей ме? Мына сұмды көріп тұрып, халықтың сол нақылы есіме түсті...

Арман, фашист дегеннің не екенін енді өзің ойлап көр. Тек бітімі ғана адам тектес. Кәрі жәдігөй капиталға ары мен жанын қоса сату бұларды не күйге түсірген десеңші. Адамдықтың бірінші белгісі – ізгі сезімнен айырып, жыртқышқа айналдырған Махаббат дегеннің, жақын – жуығын, ел-жұртын сағыну дегеннің не екенін білмейтін осылар бізді басы байлы құл еткісі келеді. Күлейін бе, күлмейін бе? Отанның әр түйір тасын да, әр тал бұтасын да, тамшы суын да ыстық көретін біз бе бас иетін? Жоқ, жоқ, жоқ. Көресің, кімнің туған еліне деген жүрегі ыстық болса, өмірге деген құштарлығы күшті болса, өзінің адал жарына, ата-анасына, бауырларына деген махаббаты лаулап тұрса, бұл соғыстың жеңушісі де сол болады.

Біреу: «Өмір сүйгіштігіңді қалай білеміз?» деп сұраса, оған мен: - Сол дарқан өмірдің кішкентай ғана мұраларын сақтау үшін басын өлімге байлаған жаңағы баланы мысал етер едім. Өзімнің де сол бала ниеттес екенімді айтар едім. Біз сол үшін күресіп жатқанымызды білесің ғой. Рас, бұл айтарға ғана оңай. Ал, күрестің өзі өте, өте қиын. Қадам басқан сайын хауіп-кәтер. Бірақ, сескеніп тіршілік ете

алмайсың. Тіршілік қиыншылыққа төзіп, құл болу үшін емес, қайта, сол құл-талқан ету үшін берілсе керек. Түбінде бақыт та солай күрескендікі болмақ. Осынымды ұқ.

Сүйікті Арманым, енді өзін туралы бір-екі ауыз сөз қосқым келеді. Атысып жатайын, барлауда жүрейін, иә, хат жазып отырайын соның бәрінде сен жайраң қағып жанымда жүресің. Міне осы хатты жазып отырған минуттарда да солай: күле, жазуыма үңіліп тұрсын. Бірақ ол тап өзің емес, маған деген махаббатыңның алыс-алыс, қабат-қабат таулардан асып көрінген, аса биік сәулесі екенін толғанып барып білдім. Тегі, жүрегінде ғажайыптық күш бар білем. Соныңмен мені әмен демеушісің. Солдатпын ғой, сенің сол махаббатыңа лайық болуға ұмтыламын. Әзірше қолыңды қыса тұрамын»...

Украин баласының тағдыры көңіліңе қат-қат аяныштар әкеліп, Арман хатты оқу үстінде жылап та алып еді. Артынан Ғазіз сөздері басқа ойға ойыстырып, хаттың соңғы беттерін мейлінше риза болушылықпен қайыра оқып шығып, біраз отырды. Жауынгер ойларына өз ойларын жалғастырды. Сүйіктісі көз алдына ұстайтын бейнесімен жайнай, жадырай күлімдейді. Әбден хоштығының белгісі еді. Екі қолымен томпия шыққан омырауын емірене қысып, тытығыңқы жүзі балбырай тағы күлімдейді.

Бір сәт сұстанып кетті. «Сондай сүйікті жарының оттай ыстық қойнына мына түйсіксіз суық қолын

сұқпақ. Ғазіз кім? Қадірсіз кім? Жанар жайған қызыл гүлді, жауынгер жігіт жүрегіне тағылар, ең кіршіксіз таза гүлді ұйпаламақ. Татымал дәмесінен әлсіз дәрменін өшер сәуледей қалшылдатады. Әйелге деген ілтипат лебі жоқ, томардай түйілген дырдуға қор болған есіл Құман жеңгей, мұнан не үміт етіп шыдап отырсын екен.

Арман осылай бір толғаныс үстінде отырғанда әлдекім қақпаны сындырардай дүрсілдетті...

Өгім?

Аш, Қарабет. Көрсетейін мен саған, арсыз қайынағасы мен сайқал келіні ойнағанды.

Жеңеше сізге не болған. – Солай шіміркене үн қатып, Құманға есік ашты да, кіргізіп, ілгегін қайта салды. Сол қараңғы жерде ашумен зіркілдеген Құман мұны әлденемен олақ соғып, бөксесінен періп жіберді. Бөлмесіне ытқып кіріп еді, артынан шапылдай, аптыға жетті. Өзінің бет-аузын қан жапқан. Шаңқылдаған сайын аузынан көбікті түкірік ұшқындары шашырайды. Қолында самиян. Арманды стол айнала қуа балағаттауда.

Арман атынды өшірейін. Қылымсып, алдап келген екенсің ғой. Әзәзіл. Анау-төбет, сен – қаншық.

Бір кезде Арман Құман қолынан самиянды жұлып алып лақтырды.

Тоқтатыңыз. Не сөйлеп тұрсыз. Тоқтатыңыз ана байыңызды. Басынбасын. Соңымнан қалмай-ақ қойды. Сізді сыйлағанымнан әлі үндемей келемін.

Жазды күні барғанда айтпақ ем, өзіңіз реніште отырған соң үндей алмай кеткем.

Қой әрі, қаярлан ба. Көзіңді ойнақшытпа, білдің бе...

Ышыным сол. Бағана шөпке барайын деп ат жеккенімде, тамақ бауды тартып берем деп, тағы жармасты. Итеріп жібердім. Ләзім бе? Әкемдей емес пе.

Терезеден қарап тұрып көргем. Қорламағы мен бе? «Әй, келсең» деп күні бойы күттім. Сонан жаңа кірген еді. Қыздырған шымшуырды қатынжанды танауына бастым да алдым. Шыж ете түсті. Сол керек. Жүрсін масқараланып. Тепкілесе де ызамды бір алдым. «Мен Арманды алмай тынбаймын» дейді. Сен құтыртпасаң неге айтады? Қалай сенбекпін? Сені осы араға әкеп қыстатуы не? Бұлтара алмайсың...

Қызғаньшы аитығын қамшылап, Арман айтқан абырой сөзін құлаққа ілмей кеткен Құман үйден үй қыдырып, бықыр-бықыр қайнап соқты-ай кеп. Сол өсек ауылдан-ауылға тамсанта, танданта тарап, әлде кімдерді Арман бетіне сырттан былш-былш түкіріп те жатты. Бірде малда жүрген оған атасы Ілдекер келіп күпілдеді. Кеселді қояларын жиіркендіре құсты. «Бұл жерден жоғал, әрмен жоғал» деп кетті. Көзінен шыққан ыстық жасы сақырлаған сары аязда бетіне мөлдір моншақ болып қатқан Арман төмен қараған бойы: «Ақке, адаспаңыз. Жала бұл» деп қала берді. Сұрықсыз шал сақалы қандай

ала болса, ой бағдары сондай ала-шала кейпімен Арманның көз алдында бұлдырап, әлі жетпей, зіркілдеп тұрғандай.

Енді бірде малын ауылға қарай беттетіп келе жатып, баласын жетектеп әлдеқайда жаяу тартқан Құманға тап болды.

Әй, сайқал. Ал, мен кеттім, бар да кіріп ал. Шулап отырған осы ауыл қате айтпайтын шығар...

Жоқ, апа, Арман тәтеме ұрыспа. Ол жақсы. Кетпейік. Соның үйінде қалайық, - кішкентай қызы ашуын құсқан шешесіне басу айтады. Ал, Құман шабына шаптыға түсіп, баланы төмпештей сүйрейді.

Арман баланы елжіреніп аяйды. Құманға бірер сөз айтпаққа оқталса да, үнсіз қалды. Өзі таратқан өсекті басқа шу ауыздардан қайта есіп, «ышын» деп алжасқанға айтты не, айтпады не? Ойсыз бас опығын өзімен қоса қоса пәк жанға жа жегізеді.

Осыны кейіспен түйген Арман ызасы бұл жолы найзағайдай жалтылдап еді. Тұмсығына қос кекшіл сүмбе шаншылған торысын шаужайлап, қалың да, таусылмас та шықыр шығара шұбалған сиырларды тықсыра айдайды. Аузы-мұрнын бозғыл бу ытқындайды. Шиыршық атқан, ат үстінде тік-тік шаншылған қалпы төтен...

Осы шамада сонау Таскотанның суыт жүріспен Қадірсіз шыққан. Әр елеңге секем ала қарап, бұлтыл желген шұжықтай ала байталды тебіне түседі. Қасқырдай қалғынып ой үстінде келеді.

Кейде түшкіріп те қояды. Ымырт түсе Шилеуітті далаға жеткен. Ауыл әлі бірқатар жер. Бір кезде: «Әй, ақ қойныңа осылай атылсам» деп, қолдарын байталдың ски бүйіріне шеңгелдей періп кеп қалды. Ала байтал шоршып-шоршып түсіп, қаперсіз келе жатқан Қадірсізді жерге бір-ақ атты да, құйрығын тіге, келген ізімен жоси жөнелді. Соған біраз қарап тұрып, басын шайқаған сабаз қамшысын тауып алып, ілгері, ауылға қарай беттеді.

Содан едәуір жүріп кеткен. Өз үйіне кірмей Арман үйінің терезесінен шығалады. Қажып жадау көңіл жүрген келіншек бұл уақытта талмаураған ұйқы да еді. Қақпа ілгегін бәкісімен ашқан Қадірсіз алакөлеңке бөлмеге мысықша басып кірді. Сыртқы киімдерін босағаға тастап, керсуетке беттеді. Жүрегі лүпілдеп, дір-дір етеді. «Тура құшақтай алайын» деп тұрып, шәгірдей қатты, сүп-суық мұртын Арманның ашық жатқан аппақ кеудесіне абайсыз үйкеп алды. Сол-ақ екен, сақ келіншек атып тұра беріп, арсыз ыржиған Қадірсізді дәл өңменінен теуіп кеп жіберді. Ол шалқалай түскен. Сығырайған шам жарқ етті. Аударылып барып ауыр көтерілген Қадірсізге мылтық аузы үңірейіп тұр еді. Сол үңірейген ауыздан оған тілін бір жылтыңдатып, бір тарта ысқырған айда ар елестейді. Сол елес айбат шеккен Арман ызасының белгісі дерлік еді.

Арсыз. Айтарыңды айтып қал.

Қадірсізде қимыл да, үн де жоқ. Көртеш мұрыңды кесек жүзі құп-қу.

А-а-а... а-ыт-па, атпа. Күк-күк, құлыны-ем,
а-тпа...

Атамын арсыз, атамын. Қатын балаңды
жазықсыз, жаяу қаңғырттың, мені өсекке
қалдырдың. Сол үшін атамын.

Уа, тағала-ай, э, біткен жерім осы ма? Тілім
кәлимаға да келмей қалды-ау. – Инабат білмейтін
кеуеккеуде, насипсі жанның қорқынып жылауынан
жексұрын, жиіркенішті не бар екен? снықсыз
еңіреніп, ерні күбірлей, мұртын бүлкідетіп жылай
бастады.

Тоқтат. Көз жасың арам.

А-а-ал, тоқ-тат-тем.

Осы әйел атаулының саған не жазығы бар?

Жазығы жоқ, жақсы көремін.

Құманды аламын деп бірінші әйелің Даражанды
таяқпен шіріттің. Маған жармасып, өнді Құманды
қуып отырсың. Осы ма сеніңше жақсы көру деген?

Қадірсіз бүкшиө түседі.

Енді қайтейін, көңіл құрғын...

Сендейдің біреуі кемісе де өмір көп олжалы
болар еді. Осыны біл. Бүкіл әйелдер атынан
айыптаймын...

Қадірсіз қайта еңіреді. Мылтық аузынан көз
алмай, отырған бойы сүйретіле, есікке қарай шегіне
бастады.

Жанының тәттісін. Тайқалақта ма? Басқаны
омырауыңмен соғатын «батыр» емес пе ең?

Астапралла, әлі үңірейіп тұр ма? Қалдыра көр

шыбындай жанымды. Өмірі құлың боп өтсейін. Мен де сені ажалдан алып қалып едім ғой. Қи жанымды өзімс.

Мен өмірімді әлде кімнің саудаға салу үшін жасамаймын. Естігім келмейді саудагерлік сөзінді. – Ызасымен сұстанып алған жас әйел ұсқыны мылтықтан да суық еді. Үлкен көздерінен от шағылады. Ықшам ернінің арасынан тым уытты, тым жігерлі, нық-нық айтылған сөздер шығады. Ызасының күші шығар, кейде өзінен-өзі дірілдеп те кетеді. Сол мұздаған иығын бір сілкінгенде алдына шұбала келіп түскен қолаң шашы жауып жылытқандай болды.

Осы кезде Қадірсіз есікке жетіп, табалдырыққа артымен – көтеріле берген еді. Арманның ақыра шыққан даусынан селк етіп, есік жақтауына соғып бетін қанатып алды.

Тоқта. Енді тырп етсең бітгің.

Бауырым, бауыр-ем.

Бауыршылын. Жан қымбат па? Ар қымбат па?

Айт соны.

Жан. Жан...

Соғысқа кеткендерел арын сақтау үшін өзжанын пида етуге әр минут сайын дайын. Менің Ғазізім де сол. Ар қымбат оларға. Ердін, адамгершіліктің ісі сол.

Иә, иә, дұрыс... Оларға ар қымбат. Ал маған, маған, қазір жан қымбат...

Сұмның сөзі де сұмша. Мен ел арын қорғау

үшін жүрген жауынгер жастың жарымын. Ал, сенің менің арымды қорлағың келеді. Адамдық па? Аюандық па? Айт соны, айт.

Иә, мен аюан болдым, аюан. – деді жыламсыраған Қадірсіз. – Қателестім. Бірақ, өзің емес пе ең үміттендірген?

Иә, не деп үміттендіріп ем.

Тасқыннан алып шыққаннан кейін, егін салып жатқанда айтқаның қайда? Қалағаныңды ал демесп пе ең?

Иә, иә, «ал» дедім. Рас, судан құтқардың. Адамгершілігі бар жасаған жақсылығын пұлдар ма? Сол үшін арымды алмақсың. Маған жан-арым садағасы, саған ар-жаның садағасы. Өмірдің мәлдір шырынан лайлағың келеді. Ондай тіршілік неге керек.

Тіршілік қалай етсе солай етсін. Жанымды қалдырсаң болады. Тілеуің берсін, босат мені.

Жоқ, ызаң әбден етті...

Мылтық абайсыз шаңқ етіп, үй ішін ашы түтін алып кетті. Төбесінен зулап жалғыз оқ ұшқан Қадірсіз үрейі кете, басын соға, жалаң аяқ жалаң бас зыта аттандап, ауылдан шыға зымырай берді.

Көрші үш-төрт үй адамдары Арман бөлмесіне дабыр-дұбыр жиналып қалды...

Күндер өтіп жатты. Бірақ, бірде бірінің Арман жанының жарасына жеңілдік әкелгені байқалмайды. Былтырғы көктем қатерлі болып етсе де, келіншек көңіліне жазиралы жайлаудай еді.

Ал, биылғысы ше? Үмітін кесіп, жігерін құм етіп үге, сұмдықтың тап өзін ала жетіп отыр. Әлдеқайда көзін тасалағысы да келді. Қайда бармақ? Білмейді.

Мына кешкі шақта Арман үй жанында мұңайыспен отыр. Осы ауылдан қара өшіруге асығып, жаңа ғана Қадірсіз көшіп шықты. Сомпиған соқа басы. Арбаға құрым-жырымын тиесен. Мұрнынан тесіп тіркеп қойғандай, үнжыргасы түсе зеңіп барады. Сол елеске бір сәт қыбы қана қараса да, Арманның Қадірсіз туралы ойлағысы да келмейді. Өз бүлігі өз сазайын тартқызып, әйелінің арызымен қызметтен қуылған ол туралы ойлар да ештеңе қалмаған. Әйтсе де мына Ілдекер шал шалдуырлығының себептері тағы соның бүлігіне әкеп саяды. Топшылауға жоқ, қоңқетпе, томырық Ілдекер Құман үрлеген өсектен Арманға деп көңіліне мұз түйген. Енді тап бір шикандай көрінеді. «Ғазіз өлді» деп келген қара қағазды да Арманның сол «қырсығынан» деп түйеді. Нақ сонысы Арманға көңіліне тұз қайнатып құйғандай білінеді. «Нахақ басым» деп, егіліп-егіліп алады бейбақ. Алдынан өтпеген ағайындардікі не ана? Ең болмаса бірге естіртіп, Ғазізге деген ыстық жан сезімінің ең соңғы сағынышы мен күйініші жасын төгуін де қимағандары ма?

Е, дүние.

Міне, сол толғаныс еді Арманды булықтырып отырған. Ұзын бойлы Разымбет қария оның жанына келді. Тіл қатуға батылы бармай әрі айналды. Біраз

жай басып барып, қайта оралды. Бірдеме айтқысы келгендей. Соны сезіп, Арманның өзі тіл қатты:

Ата, деді дірілмен, - Қадірсіз қарабет кетті ғой.

Кетті қарағым, осы арадан қарасы өшкеніне қуандық.

Сөйлестіңіз бе?

Хош айтысқан болдым.

Не дейді?

«Кей жайға кінәлі де шығармын, бірақ жазықсыз едім» деп кетті.

Ел бүлдіргеннен артық қандай жазық болмақ екен?

Иә, алжасқан өзін ақтағыш келеді...

Сөз сонымен тынған. Қария көк қуып, төңірекке бытырап кеткен сиырларды қайырып келмегін білдіріп атқа беттеді. Үзенгіге аяқ сала бергенде үй бұрышынан арбасын салдырлатып Ілдекер шыға келді. Бұрын алдында жайран қағып, иіліп тұратын Арман атасын көрсе де, көрмеген болып отыра берді.

Ассалаумағалей-көм. «Көрген жерде көңіл» деген, ақ сұңқарыңның ауыр қазасына ұшырапсың, арты жақсылық болғай. Мына біз Арманжанға естіртіп, шыға алмай жатырмыз.

Разымбет Ілдекерге солай көңіл айтып тынып еді. Енді өз құлағына өзі сенбегендей, оның шашала-жөтеле айтқан сөздеріне таңданумен құлақ тігеді.

Аты құрсын Арманның. Қайда өзі? Ағамнан қалған жалғыз азаматымның келіп-келіп, қазаға тап

болуы сол жүзіқараның қырсығы. Кетсін, жоғалсын. Ана кетіп бара жатқан Қадірсізімен кетсін. Шашар дүнием жоқ. Ғазізімнің жиган-терген нәрссесін алуға келдім. Бар, айт соны.

Шыдай алмады білем, Разымбет те гүжілдеп кетті.

Әй, Ілдекер не деп тұрсың? Күнәға батқыр. Қалай аузың барады? Обал қайда? Жетім балапандай бейбақ болған баланы толамақсың ба? Тонатпаймыз біз...

Тонасын, - деді бұлар жанына жетіп келген Арман, - тонасын. Ғазізден қалып ол дүниені мен қайтпекпін, алсын.

Тәйт, әрі, найсап. Кет. - Ілдекер шал еңтіге, қара тымақтың сабалақ маңдайы астынан аларған шүңірек көзімен Арманды ата бажылдады.

Әй, Ілдекер, - дейді Разымбет, - сол Ғазіз тірі болып шықса не бетіңмен көрмексің? Айтшы, күнәкар.

Тірі болса, балама қатын табылар.

Ақке деп сізді ақырғы рет айтармын. Ақке, менің арым таза. Жаппаңыз жалаңызды. Азалы шағымда жанымды өртеп қараламаңыз. Осынша лаңның бәріне алдымен кінәлі тап өзіңіз. Қадірсізбен жемтіктес болып, колхоз сиырларын жедіңіз бе, жедіңіз. Соған қызығып балаңыз қамын ұмыттыңыз ба, ұмыттыңыз. Бүгін келіп, өсекке сеніп, мені айыпты етесіз. Айтсын, мына атам. Мен қазір Қадірсізді қайтарып әкеліп, не болғанының

бәрін көзбе-көз айтқызамын. Кінәлі мен бе? Өзіңіз бе? Сонда білессіз.

Әй, жүзіқара, не дейсін? – деп Ілдекер ұзын жеңінен жартысын шығарып ұстаған қамшысын көтере келініне ұмтыла бергенде Разымбет онан қамшыны жұлып алып, тізесіне басып сындырып, лақтырып жіберді.

Тоқтат, Ілдекер, тірі кеткің келсе.

Иә, солай болады ақке. Қадірсіз екеуіңіздің бетіңізге ел түкіріп өтетін болады...

Осы бір сөздерді қатумен айтқан Арман атына қарғып мініп, әрі қарай дүбірлете жөнелді.

Келіні жөнелісімен арбасына асыға отырып Ілдекер зытты. Тегі беттесуден қорқады білем...

Тebіну үстіне тebіну соғып, алакөбем кеш ауасын жара желпіп Арман әлі жосытып келеді, әлі жосытып келеді. Жолынан тайқып ұшып құстар кетеді. Оны аңдамай, ойда келеді. Ақ екеніне көп көзін жеткізіп, қайда болса да жайыма кетсем дейді. Ызадан іші удай ашиды. Өсектің өзінен де оған сену маңдайға қалың сор болып жүргенін қатты қынжылыспен пайым етеді...

Артынан шыққан, күтпеген төтен дүбір Серектас деңгейіне өгіз-арбасын айдай барып қалған Қадірсіз үрей туғызады. Көңілі қобалжып, кейде атының басын бұра тың тындайды. Дүбір тіпті таяп кеп қалды. Әне, жалғыз, қарасы да көрінді.

Тоқта, тоқта Қадірсіз, қайт бері.

Ол Арманның түн жара шыққан дауысын шошына шалып, тосуға батылы бармай, зыта жөнелген. Арман қууда. Кер төскейдің әлі еркін кебе қоймаған сабыр қара жолында аршындаған ат тұяқтарының жиі-жиі түйе соғуымен ұзақ-ұзақ төңірекке тарап дүбірлер естіледі. Бір мезетте сол жиі де жеппе дүбірге үрей мен бажылды «аттан» ұласты. Жаңа ғана, таяп қалған Арманға жанай еңкейе қараған Қадірсізде ешбір дегбір жоқ еді. «Мылтығын кезеп-кезеп атқалы келеді, біткен жерім осы болар» деген үрей жүрегін аузына әкеліп тығып, өкпесін алқынта деміктіреді. Тебіне түседі. Құстай ұшып, шүйіле орғыған торы ат үстінде алға снтелей иіле отырып, «тоқталып» Арман келеді...

Жол қалың талды өзенді жиектейтін жерге жеткенде Қадірсіз жалт берді. Қаперсіз Арман қатты ағынмен өтіп барып, шұғыл бұрыламын дегенде ұшып түсті...

Сонан таң аппақ атқанда аяулы ару өзен жиегіндегі құм үстінде жатқанын білді. Мандайына орамалдан сүп-суық тамшылатып Қадірсіз отыр. Көздері бақыраяды. Үн жоқ. Ал, келіншек дыбыссыз, бүтіл кеудесі бүлкілдеп жылай бастады. Менсіз көгілдір аспан барша кең пейілімен төңкеріліп кеп, мұны есіркей аймалағандай. Осы бітім оған өзін мәңгі —бақи қасиеттейтін Ғазіздің шалқар ықыласындай тынылады. Бәлкі, сүйіктісінің жомарт жаны туған жердің осы жылы аялы аспанына ұшып келген болар. Мына халінде

қанатынан сәл болса да шипалы рақат себелеп тұрған сол шығар.

Уа, дариға, - Сыбырмен лепті айтып, жалғыз ауыз ғана тіл қатқан келіншек ықшам ернін тістене, қайта талықсып кетті...

Қанша уақыт өткенін білмейді. Ал, көзін ашқанында бір ауылдың шетіне тігілген жаппада жатқанын білді. Пәк ар-инабатын қорғайтын қамал санап, бас көтертпес арулық халді тілеу болды бірінші тілегі. Кеберсіген аузын қимылдатты.

Қадірсіз құлім қағып, жантая түсіп, мүсәпір жанды аймаламақ сыңай танытты. Оның қолын Арман қатты қағып тастады.

Неге бүйтесің? Енді мендік емессің бе?

Сен сұмның атын – «қарабет» болып кетеді. Кет, жанымнан. Қолыма мылтық тисе енді ышын атар ем, әттең...

Сәл шегініп отырған Қадірсіз жалыныш айтады. Арман үнсіз. Жас парлатқан қарақат көздері кереге басынан елес берген аспан көгіне қимылсыз қадалып қалыпты. Мүмкін, сол аспандай кең, мөлдір таза, жәрмеңкедей қызығы мол тіршілігінің өткен шағын шолатын шығар. Мүмкін: тап осы сәтте соны қатты аңсап шағынып, мына торды бұзып босау иласын да толғанатын болар. Иә, құтылды екен, барар, сыяр жері қайда? Кім арқа күзеу болмақ? Ғазізді таппақ па? Жоқ, ол енді жоқ? Арайлы көктемнің түрлі-түсті мақпалша құлпырған, хош гүліндей әсем жас өмірі күйген ағаштай күйелі Қадірсізге байланып

өтпек пе? Атар таң, туар күн, маған не ұсынғалы тұрсың?

Сол бір шекке оймен барып, Арман тағы ыстық тамшылар ытқытты. Қалай толғанса да осы сәтте дәрменін қорқау шеңгеліне іліккен ақ марқадан артылта алмады...

ЕКІНШІ ТАРАУ

Еңсе басып алған зілден сейіле кең тыныстап, осы көктем шыққалы ауыл да дүр сілкінулі. Тіршілік лебі аялсыз асқақтай өседі. Колхоздың толасы жоқ мимырт жұмыстары көңілмен ширап өріс алған. Егістің қалай өтіп кеткенін қайыс алақандылардың өздері де аңдамапты. Енді пішен діндеп келеді.

Нәрлінің осынау бір иірім атырабындағы маяшошақтар қайсы, шанжау қонған киіз үйлі ауылдар қайсы, бір қарағанда айыра алмайсың. Әр тұста жыпыр-жыпыр.

Түскі дамылдағы пішенші ауылға шанқылап салтатты жеткен. Бөркін қолына ұстай сұлғандатып қойып, әр үйдің алдына сәл бөгеле дыбыстайды. Желе жортып онан екінші үйге кетеді.

- Сүйінші, сүйінші.
- Уа, немене, немене?
- Ал, сүйіншінді ал.

Өзі де, аты да танаулаған ақ мұрттының соңынан ауылдың үлкен-кішісі түгел шұбай жүгіріп жүр.

Ақ мүрт енді жанына алқа-қотан жиналғандарға
ат үстінен хабар білдіріп тұр.

- Айғанша мен Сәнапраз, жеңіспен балаларың
келді. Ақбала мен Мәпішкен келіндер, қарақтарым,
құдай қосқан қосақтарың келді...

Жас әйел апалап, нақ жанындағы екі кемпірді
кезек-кезек құшақтап сүйеді. Осы сәтте қотанға ат-
арбалылар келіп кірген. Сүйінші сұраған жайына
қалып, бәрі енді солай ентелесіп барады.

Екі қарт және келіншек пен көне өнденіп
қалған әйел солдаттар мойнына айқара салған
білектерін тіпті жазбастай. Ақ шашты, аяулы
аналар балаларын ұзақ аңсап сағынғанын, ешбір
тапжылмаған сеніммен күткендерін, күндегі сан
толғаныспен толысып, қайнап бекіген, жұлдыздай
жарқыраған үмітпен күткендерін дауыстай,
қуаныштың ыстық тамшыларымен қоса ақтарып
айтады. Ал, мына скеуі әлгі жайды ерлеріне тіпті
үнсіз қалыпта, мейірімді жүрегінін тау соғып
құлатқандай, тынымсыз қакқан дүрсілімен жеткізіп
жатқанға ұқсайды.

Күрең омырау, тотық жүзділердің түскі
дамылдауы бүгін осылай оралып, тобырлы тойға
айналып кеткен. Бұлаң-бұлаң бойлап көтерілген
буырлы түгін сәл бір сәтте-ақ жалпақ жасыл дала
бетіне желкілдеп жайылып кетті. Бәрі майданнан
азаматтары оралған төрт үйдің жер ошағынан
тарап жатыр.

- Жануар аузын үріп аяғын сыпырған малың еді,

басын өзің ұйт. Басқа етін төрт үйге тең бөлейік.

- Жөн ғой. Ол үйлерде соя қояр бойдақ мал да жоқ. Той болған соң бірдей болсын.

Құнажынды бауыздаған соң сүйінші сұрай келген бағанағы ақ мұртты Никанбек бригадир Ақбаламен осылай кеңесіп еді...

Үлкен-үлкен қазандарда сары-ала сорпа бұрқанталқан. Арнап сақтаған азын-аулақ сүрі, жасы аралас қайнаған еттің хош иісі мұрын жарады. Білегін сыбанған, көлең көйлекті әйелдер аптыға жүріп даладан үйге самауыр, шәйнек тасып, біреулері шекқарын аршып әлек. Әйтеуір адалын бүгін дастарханға салу керек...

Үйлерде ду-ду әңгіме. Осы жылдарда өткен-кеткен, көрген-білген шертіледі. Ақ сақалын сипанып, Разымбет қария бір жөшін шоқтығы биік отыр. Жеңісті қолмен жасасып қайтқан мына жігіттердің жараланып, бұрын келгендерден дилылығын іштей бағдар етеді. Әр жай өз шағының куәсі.

Қыр мандайында қызыл жұлдыз жарқыраған пилотканы қаперсіз шалкита киген орта бойлы, сарша солдат үй іші толғанның әрбіреуінен жай сұрап қанады. Олардың сұрағына өзі де түсінік айтады. Өзі кетер жылы туған ұлын алдына алып ұйықтатқан. Әу деген де тартынақтаған сәби аяулы сағынышпен келген әкесі алдынан өн бір рахат тауып жатқандай. Соны бір қолымен аялап ақырын сипай отырып, солдат жұрт арасынан ас-су

жайымен жүрген жамғатына жымия көз тастайды. Мұның ширата делдиген мұрты, қонқак мұрыны, қой көздері жүрегін қытықтап, ол да жымия етеді.

- Қарағым, Науан, - деді солдатқа тізерлесе отырған әлгі Разымбет қария, -әйтеуір қаран өшкірдің қарасын өшірдіңдер ме?

- О не дегеніңіз, өмсек аға. Қалған-құтқаны өз інінде жанышталды. Таудай тас қамалын біздің әскерлер темір жұмырықпен соғып-соғып үгіп жіберді. Гитлері қорлықтан өзін-өзі жарып өлтіріпті деп естідік.

-Уа, бәрежелді. Бұл күндер біздің ауылға ғана емес, дүниенің төрт бұрышының бәрінде той екен ғой. Бәрінің де ақ түйесінің қарыны жарылып жатыр екен ғой...

- Иә, азап шегіп, ауыр құрбандық тартқанның бәрі тойлайды. Соғысты олжа түсірудің айналасына айналдырғандар тойламас. Бәлкім ішінен қан өтер.

- Өтпек тұрсын, ағып кетсін. Біржола түйнек болып топырласын. «Е е» дер Разымбет жоқ...

Ауыл адамдары той болып жатқан үйлерді лек-легімен аралайды. Мына жігіттердің оралуы көзін қызартқандай булыға жас парлатушылар да жоқ емес. Қарт ана өндерінің сүйкімді мінездерін еске түсіріп еңірейді. Осынау ақ шашты анаға аялушылық білдіре отырып, Ғазіз ойша кешегі қадірмен ағаға жүрегіннің ішінен сәулелі ескерткіш орнатады.

Ол кісінің еңіреуі Ғазіздің өз анасы Айғанша көңілін де босатып жіберген. Талайдан бергі мұздай

суық, тастай қатты қамығуын осымен ақтары, біржолата төккісі келгендей егіліп кетті.

- Апа-ау, сізге жол болсын, Ғазізің келіп оты, күле бермейсің бе? – деп бір келіншек сылдырлай сөйлеп күледі.

- Беу, айналдым-ай, дұрыс айтасың. Қуану да, қамығу да жас төккізеді. Қайтейін, әрі соғыстағы боздақ баласынан айырылып, әрі қолындағы адал келінін ол дүниеге ұзатып, жетім бағып қалған мына Назым бейбақты аяп, бір жағы Ғазізімнің өзін көріп, шығып кеткені де көзден.

Осынан соң Айғанша кимешегінің етегімен көзін сипап, кереуетте отырған Ғазізіге сығырая қарады.

- Құлыным, өзің аман-есен оралып, бәрімізді қуанттың. Ал, мен болсам, сені қуанта алмай, айыптыдаймын. Жүзіңнен бір кейіс танып отырмын. Білемін. Хат-қабат қысыламын да. Арманыңнан айырылып қалдық. Кінәсі жоқ еді. Жел ауыздардың өсегіне иланып, кіші әкең марқұм алжасты емес пе. Ұғындыра алмадым. Арман көзінен жас емес, қан ағады деседі. Бүгінгі тойда скеуің қатар отырып, қатар жүріп мәздікпен табысқандар игі еді. Қайтейін? Ау, жұрт, Ғазізімің тойын тойлаңдар.

- Тойыңыз тойға ұлассын.

- Апатай, тойдан тек жалықпағайсыз. Бәрін де өзіміз тойлап береміз, - десіп жас әйелдер күлісіп жатыр.

Шіркін той. Той сағынған ел. Енді сонан басқа не тілесін? Анасының сырын көпке тыңдата отырып, өзіне өтіне шертуін солдат тынши алмай тындады. Кителінің қалтасынан мұндағыларға таңсық болып кеткен папиросын алып тұтатып, сәл толғанып барып, тәртібімен бірнеше ғана сөз айтты.

- Жарар, апа. Өкінішті-ақ не керек. Өтті, кетті. Бала алдында ана кінәлі болатын рәсім болса, өз басым оған қарсымын. Адамға – өмір, өмірге – нұр сыйлаған ана тіпті баршаның құрметтеуіне лайық. Өкпелей алмаймын. Ол жайға соғыстан басқа кім кінәлі. - Соны байыппен айтқан соң жігіт тысқа шығып кетті...

Көштің бірер сағатын Ғазіз толқи аққан Нөрлінің жиегінде отырумен өткізді. Талай папирос та тартып лақтырды. Талай ойлар толқынына сүңгіп те шықты. Есілме ағын солдатқа сұлулығын көрсетіп еркелегендей сылаңдайды. Бір уақ сол ағын бетінен жарты шөкеленген ай елесі дірілдей көрінді. Жігіт аспанға қарайды. Жұқа ақша бұлт жиегінен қылтнып көрінген ай көз алмай шығалаған Арман жізіндей ыстық танылып кетті. Осы сәтте әлдескім артынан келіп, Ғазіздің екі көзін қатты басып алды. Әртаман да жас әйелдің сынғыр-сынғыр сықылығы естіледі.

- Бұл қайсың, әй?

- Немене ай ішінен біреу сығалай ма?

- Солай елестеп отырғаны да рас...

Көзін басқан қадірлі бір төтелес жеңгесі,

майдан жерінен өзімен бірге оралған Науанның әйелі Мәнішкен екен.

- Еркем, саған өңді басқа Армандар сығалайтын шығар.

- Сөйтеді, ә? Өзі Сипатты ертіп неғып жүрсін?

- Бүкіл ауылдан іздеп таппақшы. Ойын бастайық деп жатырмыз. Апам осылай беттеген, деп женеді. Жүр енді, әніңді сағындық.

- Ауылдың тәтті әзіл-қалжынын, сендердің ләззат құятын әндеріңді, ойын-күлкілеріңді мен де сағындым. Арман әндері қандай болушы еді. Енді қолжетпеске ұзап кетіп, аспандағы сонау айша елестейді, біресе, көңіл түкпірінде бүктеулі жатқандай білінеді.

- Ән сағынсаң жүр, мынау Сипат сол қол жетпестегі Арманынша бал әуенмен сермесін, соғыста кейіп-күйінген жаныңды ләззаттіліктің шырын балына салсын да қойсын...

Кешегі тойдың сауық думаны түннің едәуір уақытына созылғанмен, еңбек ауылы әдетімен тұрған. Ғазіз сыр-сыр өтілген дыбыстан оянып кетті. Кителін иығына бос салып, есік алдына шықты. Күн көтеріліп қалыпты. Шешесі сиыр сауып отыр. Әлгі сырыл сүттің сорғалап келіп шелек түбіне соғылуы екен. Айғанша шешей Ғазіз тұрғанын андаған жоқ. Оқшаулау тұрған, әлі түндігі де ашылмаған үй жаққа көз жіберді.

- Қарағым-ау, мына Мәпішкенге не болған? Сиырын неге саумайды? Күнде бұл уақытта өзі

айғайшы болып жүретіні қайда?

- Апа, мен барып тұрғызайын.

- Құлыным-ау неге ерте тұрдың? Неге тынықпайсың? Әлгі құрғыр соғыста қанша жыл жүріп шаршап-шалықтың емес пе?...

Ғазіз үн қатпастан Науан үйіне беттеді. Шешесі шелегін қолына ұстай көтеріліп, артынан қарап тұр...

Киіз үй есігін маңдайшасынан ашу да Ғазізге бұл жолы бір сағыныш жай көрінген. Есіктің екі жақтауын бірдей жара ашып, ішке кіріп кетті. Алакөлеңке.

- Мәпішкен бригадир, мынауың қай ұйқы? Апам ұрсып жатыр.

- О, қағыңды, әлі баяғы мінезі. Мауқымызды да бастырмайсың ба? Өзін тізеңді құшақтап ұйқың келмеген де. Қасыңда уыздай болып ақ Арман толқып жатса көрер ем, қай уақытта тұрғаныңды.

Ғазіз күліп тұр. Науан Мәпішкенді бүйірінен түрткіп қалып, олай деме дегендей, ишара етеді.

- Иә, Арман, арман. Маған атын айта бергенше, көз болып неге сақтамадың? Соны ескермей, айтып отырған сөзін қара.

- Айттым ба, әне, Мәпіш, осы жайға сен де жауапкерсің.

Науан мен Мәпішкен тұрып киінгенше Ғазіз ши аузындағы сабаны пісіп, қымыз құйып жұтты. Енді ауыл пейілінің шипалы рахатын алғандай тыныстап, бір жайларды еске түсіре айтып тұр.

Жарықтық, бұл қымызды қанша аңсадық. Шабуылдаған әрбір жорық толастаған сайын осы қымыз аңсатады. Қайдан ішерсін? Окоп ішінде автоматымды домбыра етіп, «Жамбыл жыраудың қымыз туралы жырын орысша, қазақша да ыңылдаймын. Кейде жауынгерлер күледі де. Отанның қасиетті әрбір дүниелігі сияқты атам қазақтың қымызы да сонша аяулықпен білінер еді. Алға жылжи түсіп, жаңа шөптен окоп қазамыз. Орныққан соң жайраң қағып политрук Петр Добронравов келеді. «Ал, дейді маған, қымыз туралы жырыңды айт, мейірімізді қандыр». Қымызды қайдан біледі деп сұрасам, ол да өзіміздің қазақстандық екен. «Еліңе барып мейірінді қандырған соң автоматты домбыра еткен жылдарды ұмытып кетпе» дегені бар. Сонысы есімнен тіршілікте қалмас. Бүгін де олар да тап осылай тойласып, осылай бізді еске алысып отырған болар. Сол сүйікті дос Мәпішкеннің мына қымызынан татып көрсе, не дер еді?

- Телеграмжіберіп, қонаққанегешақырмайсың?

- Пәле-ай, - деп күлді Ғазіз. Оның сендей Мәпішкені бар емес пе. Жібере қоя ма? Мауқымыз басылмай қайда барушы ең демей ме?

- Ә, не дейді? Ол бастықтарыңның әйелінің есімі де мен аттас па? Орыс әйелі: Маруся, Татьяна, Шура, Лиза деп аталады дейтіні қайда?

- Рас, рас. Бізбен бірге жүріп соғысқан орыс жолдастардың да, тәжік, қырғыз, грузин

жолдастардың да жартысынын әйелінің аты Мәпішкен екен. Оқолта отырып үйіне хат жазғандарынан талай көрдім. «Қадірлі Мәпішкен» деп бастайды хаттарын. – Науан осыны көзін қыса әзілмен айтып, рахаттана қарқылдап күлді...

Бірсыпырадан соң осы үйге басқа екі солдат та келді. Соғыстың соңғы айларында госпитальда емделіп шыққан Өміргалы таяқ ұстап сылти басады. Өзі баласын ерте келген. Бәрі қымыз ішіп, тағы бірсыпыра дуылдасып отырды.

- Ау, Науан, немене, мына Нәрлінің суына бала кезіміздегідей бір шомылып, аунап-қунап рахаттанбаймыз ба?

- Дәл, дәл.

- Ал, жүріндер.

- Баланды да алып жүр. Жүзгенде арқамызда отырсын. Бұл бір қызықты жай болады. Көлі, әлгі кішкентай төрелерің қайда? – деп сұрады Өміргалы Мәпішкеннен.

- Агеке, ол әлі ұйықтап жатыр. Әуелі шай неге ішпейсіздер?

- Келін-ау, мынау өзен бізді өздеріңнен кем сағынған жоқ. Әуелі суга түсеміз. Шайды бәріміз сонан соң біздікінен ішерміз. Жеңгең әмір еткен. Солдат салты – орындау.

- Дұрыс, дұрыс. - Мәпішкен жайрандай құптады.

Шай үстінде пішен жайын кезексіз әңгіме етуге тура келіп қалды. Бірнеше қарияның, әйелдердің, өгіз айдайтын балалардың екі арбаға тиеле жұмыс

басына аттанғанын өзен бойынан оралған солдаттар айта кірген. Соны естіген соң Өмірғалының әйелі Ақбала абыржыды.

- Ал, Мәпішкен, осы ауылдың пішен бригадирі өзіңсің, бүгін осы екеуіміз бара аламыз ба?

Мәпішкен ойланып қалды.

Өмірғалы бір байлау жасауын күткен жоқ.

- Бүгіннен бастап Ақбала машинаңды өзіме өткіз. Мына құрым үйің жүдеп кетіпті, соны бүтіндеп аласың ба, қайтесің? Ренжімесе, бригадир ретінде басшылыққа келін өзі тұрсын да, машинасын Науанға ол да берсін. Ал мына екі бойдақ жігіт – Ғазіз бен Сүйіндік, сендер өздерің қалағанның машинасын алындар. Не үшін соғыстық? Әйелдер байғұс көрмеген бейнет те қалмаған шығар. Иықтарын бір басағайық та. Дамылдасын. Жұмыс көбейіп кетсе көрс жатармыз...

Сөз соған байланып, солдаттар буынып-түйініп дайын болды. Өмірғалы баяғы жұмысқа киетін боз шекпенінің жұқанасы да қалмағанына өкініпкірейді.

- Өздерің кеткелі колхоз жұмысына араластық та, сол шекпенді кидім. Тозды. Қалғалы қашан, енді не істейін.

- Солай еді де. Е, жарар. Герман жерін көрген сары көйлек пен орама қоныш колхоздың да пішенін көрсін, ал, тартындар.

Бұларды пішен басына Мәпішкен өгіз арбамен әкелген жұрттар өз әйелдерінің машинасына ие

болды. Науан Мәпішкеннің құрау-құрау бишігін біраз қарап тұрып, басын шайқады.

Сипат бұрын келгенімен, әлі шалғы салмапты. Кеше сынып қалған косоғонды қалай жамарын білмей аңырап отыр екен. Ғазіз бен Сүйіндік сол жерде жаңа косоғон шаба бастады. Мәпішкен мен Сипат от жағып, жігіттер жөндеуінен істік темір қыздырып жатыр.

Осылар жанына мойыны салбыраған кер шолағын дамылсыз тебіне бригадир Ниқанбек келген. Қадірлі ағанын бұл жылдарда сақал-шашы ағарып, жадан тартып кетуінің сырына мына жігіттер кеше сұрасып қанған: соғысқа кеткен жалғыз баласынан айырылыпты. Осынау мазасыз атойлы жұмыс және қалжыратқан екен. Әйтседе, өзінде әлі жылпындықтың жылтылдаған жұқанасы да бар. Ауылдың төл көздеріне өзіне бір ажар кіріп, сергініп қалғандай жайы таныла кетті.

- Уа, көсегелерің көгерсін, балалар. Келе салып-ақ аркамызды кеңейттіңдер ме, азамат неге қадірлі дейсің. – Соны айту соңында Ниқан көзінен ептеп жас та шығып кетіп еді. Мыналар аяп, үнсіз қараумен тұр. Түске дейін косоғон бітіп, машина жүріп кетті.

- Собе.

Күндегідей төтен, өктем үннен қаймыққан өгіздер машинаны басын шайқай, екпіндей тартады. Жүпар хошы аңқыған балдырған балауса жалп-жалп түсіп, ұзын төңкерме жолақ болып

қалып жатыр. Сәлден соң қайта тоқтап, шалғы алдына барған Ғазіз арттан жүгіріп келген Сипатқа тыпырлаған бөрте бөденені ұстата берді. Өзі қайыра отырып әрі жылжыды. Машиналардың шырылдаған дыбысы өзеннің қай-қайдағы алыс гүріліне барып астасады. Кең төңірек еңбек күйінің күмбірімен маужырап мүлгиді.

Келіншек пен қыз сөйлесіп тұр.

- Енді мен де жұмыс істеймін, жеңеше?

- Сені ме? Сені мына бозбалалар үстінен қарайтын уәкіл етіп жіберсем қалай көресің?

- Қойыңызшы, тіпті.

- Әй, еркетай, тіптінің артын бітті етіп жүр ме түбі. Білдің бе?..

Пішеншіліктің де алғашқы аптасы өтті. Ауыл жайлары, ел қуанышы Ғазіз көңілін бірсыпыра желпінткен. Әйткенмен, Арман деп ұйынған ыстық құштартарлық және мұздай өкініш көкіректе от та тұтанып, құйын да ұйтқышып мазалайды, жетектеп небір ойларға әкетеді. Осы аз күндерде мұны Сипатпен бірге екі-үш рет дәмге шақырған. Мәпішкен әзілдей сөз қозғап, ойда жоқ жерден екеуін үйірімді бір мәслихаттасуға киелікіреді де қояды. Сол сәттер маз етеді де, артынан жүректің сыр-сыркаты қайта кірбен шығарады. Осындайда абайсыз соның лебі де таңылып калады.

- Иә, Ғазіз, қалыңызды аяумен ұтамын. Сол бір өкініш түйген жайыңыз маған да, дәл өз басымдағыдай, реніш әкеле сезіледі. Тағдыр

сөйткенімен мен Армандай аяулы жан екеуіңізді, капелімде әлі бір есептей бергім келеді.

Ғазіз көңілінің ажарсыз күйін танығанда арғы күні. Сипат қыз соны айтқан. Мұнысы әлі де табыстыру ниетін аңартуы ма, жоқ, әлде екеуін де аяу, қимастық ниеті ме? Ол арасы Ғазізге әлі зайыр қанық емес.

- Мына сөзің, Сипат мені де, Арманды да аса ниеттестікпен аяушылығына көбірек балап ұққандаймын. Басқа меңзеу болуының қиығы жоқ қой. Өмірде тірі тұрып туған жерде жүріп, аяусушылығымыздың ыстық ілтипатын Арманмен екеуара бөлісс алмаймыз. Сол қат-қабат мазалап жүргені рас. Зерек жандылығыңмен соны дөп басып таныпсың.

- Иә, бәлкім, өлі қадірлінің қайғысынан тірі айрылған қадірлінің күйігін шегу ауырлау да келер. Сөйтсе де, сабырмен төзу, сөйте барып сеілу әсіресе ерге тән бола берсе жендік пе деймін.

- Тіпті-ақ деп топшылайсың. Маған сол ахуал бүгінде өте-мөте қанық, әм бір зіл деуге тұрарлық. Өзгесінің бәрінен бұрын майдан жолының өне бойында дерлік қол қоржынға салып, қарумен қоса арқалап жүрген, өзіне деп арнаған кішкентай тартуымды қолдан ұсына алмау өкінішті-ақ батады.

- Рас, бұл өте өкіңтер жай. Сонан айырылып, көңіл сырқатын сәл де болса жеңілдетуіңзге болмас па еді? Мен соны кенес етер едім.

- Қалай?

- Арнаған тартуыңызды Арманның өзіне ұсынып.

- Дұрыс, өте дұрыс. Рахмет. Ақыл бердің. Арнаған екем, табыс стеуім де керек. Тағдыр ажыратса да, қадірлеуім орнында екенін білдіруім керек. Ә, бірақ, ана Қадірсіз тұрған жерге қалай апармақпын?

- Шешім-кесімін түйген соң жеткізуі қиын соқпас. Кешегі аяулы Арман бүгінде қаяулы. Ол осынан сіздің әлі де құрметтейтініңізді танып, дәт-дәрмен табады, басыңқы көңілін өсіріп желпінтеді, нағыз адамнан әлі де қамқоры барын сезінеді. Байқайсыз ба, пейілді ниет білдіру дегеннің күші не екенін?

- Сонда өзімнің барып жүздесуім Арманға ауыр тимес пе екен?

- Әбден ықтимал. Қаяулы жан психологиясын есепке ала білушілік те – аяушылық әм, сауықтыруға себеп болушылық.

- Онда Айғанша апамнан беріп неге жібермейсің? – дейді Науан.

- Ағатай, ол да онша кезді емес.

- Ал, енді қайтып?

- Маған тағы бір ой келеді. Арман мен Сипат сыйласып өсті. Егер үй-іші ерсі көрмесе, Сипат апарса деймін. Былай сырт кісі есебінде. Бұл барса Қадірсіз тарапынан дау-дамай да болмас еді. Мен ілесіп барып, Ақбілек өзені бойында қала тұрсам. Ар жағы – кезең асты. Осының кезі қалай?

- Міне, осы дұрыс болар. – Мәлішкен Ғазіздің соңғы пікірін құптады...

Келесі күндердің бірінде ат-арбамен Ғазіз бен Сипат Күйген сайда жалғыз үй отырған Арман ауылына жол тартты. Сипат әкесі Разымбет қарияның май жинаушы агент болған кезден келе жатқан, кара сырлы пәуескесі ақаусыз еді. Жегіп алғандары сол. Көкпен бірге көтерілген, жап-жақсы торы бесті қырдың кара жолында бұлан құйрықтай желеді. Донғалақтар құмайт соқпақты шықырлата сызып, әлсін-әлсін қиыршықтар шертеді. Қыз бен жігіт әредік сөз қатысады. Бұл уақытта он тоғызға кіре он жылдық бітіру ауыл өспіріміне олжа-ак. Ғазіз осы бір ұғымды түйген. Мектеп еккен тәлім-тәрбие ажарлы қыз парасатын өсіре түседі. Сонысының бәрімен Сипат бітімі жігіт көзіне Арман текті аяулылықпен танылып, көңіліне ләззат жеткізеді. Қазір өтіп келе жатқан Балапан бұлағының жиегіндегі шоқ-шоқ раушан гүлдер осы қыздың мөлдір ажарына мол ұқсас. Бұлар кербез тау гүлдері болса, Сипат онан да жомарт, ерен елдің аса биік, тау тіршілігінің гүлі Ғазіздің оймен өлшеп-пішкені сол еді.

Біраз жүргеннен кейін жүзі албырап, Сипат есінеп қойды.

- Ұйқым келіп кеткенінші, - деп қыз ақырын ғана күлімдеді. Басына байлаған қызылтым орамалының желке қиықшасын самал соғып тулатады. Тоқ шекеден биязы тарап, тарта өріп барып шығарған

колаң, құлаш дерлік қос бұрым көк костюмнің өңірінен аса, ақ жібек көйлегінің желпейдеріне дейін созылып жатыр.

Ғазіз алғашқы той күні-ақ қыз бітіміне тоят ала қараған. Қазір де сол ретпен шолып, жаңағы сөзіне орай тіл қатты.

- Сипат, әнші де екенсің. Той күні жұрт разы болды. Ұйқың келсе бір-екі сермеп жібер, тарап кетсін.

- Нағыз әнші сіз бе дедік. Бастаңыз, маған қостаушы болсам да жарар.

Екеуі бірдей күлді. Мээ күлді. Бірақ, нақ не үшін күлді, өздері де біле қоймады.

- Менің де әнді мол-мол салар күндерім болар-ау. Ал, тап қазір әлде неге жүрегім туланып, тынысымды ұйтқытып келеді. Кең тыныссыз ән шықпайды.

Бұлар сөзінен, мән-мәнерінен онша ашыспаса да, қадірлеп мадақтасу, ұғысып құптасу андалар еді. Сол әңгімемен өзен бойына құлап та кеткен. Суды жиектей біраз өрлеп барып, Ғазіз божыны тежеді. Ыстығы көтеріңкі шаңқаймада үртiс желiспен келген торы бесті шұлғынып, ауыздығын шықырлатады. Сауырынан ұсақ-ұсақ көпіршік көрінеді. Арбадан түсіп Ғазіз желбегейленді. Оң жақтағы құжыр құзды тау тұсына көз жібереді. Кителі түсті жасыл қалпақты ұстаған қолын алға нұсқады.

- Сипат, осы бұрылған жолмен бар да, сонау

кезенді асып түс. Арғы алды – қыстау. Жалғыз үй ғана қалыпты ғой... Арманды тауып аласың. Онан арғысын өзің айта бер. Менің сәлемімді қолың қысып, бетінен сүйіп айт.

- Ал, сіз ше?

- Мен осы жерде қала тұрғаным жөн.

- Күп. Сірә, тамаққа қарамағаным дұрыс болар.

- Өзің біл. Кеш батпай ауылға ораламыз деп кеттік қой.

- Жарайды...

Ғазіз қарап тұр. Сипат кезең асып кетті. Қоралардан жоғары бұлақ екен. Сонау сайда бірер жалқының құйрығы бұлғандайды. Бұлақ жанында, екі шелекті екі жағына қойып, үнжүргасыз отырған әйелді Сипат бірден таныды. – Арман, арба таянған да ғана елең етіп бас көтерді.

- Арман.

- Сипат, Сипатым.

Арбадан түскен Сипатты Арман екі қолын жая жүгіріп келді де, қапсыра құшақтай алды. Үнсіз кемсендейді. Сағыныштың, аяушылықтың тамшылары мұнын көзінен де үзіліп-үзіліп кеткен еді.

- Сені де көретін күн бар екен-ау, Сипатым.

-Иә, қырық үшінші жылдың қысында каникулге келгеннен кейін кездескеніміз осы. Екі қыс өтті, екінші жаз өтіп барады. Арманның жадап, солықы тартқан гүлдей елестеуі аятады. Айдай ашық маңдайына жіңішке, мұң мұжып түсірген із. Сипат

соны топшылайды. Арман көзінде жас мөлтілдей тұрып күлімдеді. Сіңілісіндей болған Сипатты көргеніне көңілінің мазденгені болар.

- Тәте, Ғазіз келді, сүйінші.

- Ә-ә, не дейсің? Рас па? – Солай тандана айтып, көздері парықсыз ойнақши Арман өзінен-өзі шегініп барып, Сипат жанына қолы жаюлы күйі тез қайта оралды.

- Қайрат Ғазіз, келді де. - Әй, ішім білуші еді. – Арман тағы біраз өксіп алды. – Аргы күні әлгі Қадірсіз: «Байың келіпті, қашатын шығарсың» деп еді. Кекегені екен десем рас болды ғой. Өзі қайда?

Сипат Ғазіз жайлы толық хабар білдірді. Соны тыңдай тұрып Арман егіледі. Ішінде шок тұтанып, сонан келген ыстық деп бейжайлайды.

- Мен қуантам деп тұрсам, мұныңыз не? Қамықпаңыз, бәлкім, Ғазіз сізді бұл халде қалдырмас. Мен сізге, соның қымбатты тартуын әкелдім. Арбаға отырыңыз, мына чемоданды үйіңізге жеткізіп берейін.

- Жок, жок, қалқам, атама. Маған елге тірі келгенінің өзі де тарту. Алмайын бұл сәлемдемсіні. Арманға енді оның беті-жүзін көру өлім. «Келді» деген сөзді тіршілікте жүрегімде сақтаймын. Жанымда жүр деп білемін. Иә, бірақ, бетін көрмегім жоқ. Не деп көзіне түспекпін? Асыл үмітін мазақ еттім деп пе.

- Тіпті олай емес. Сіздің еш кінәлі емес екеніңізді ғана біліп отыр. Сізді қатты аяйды, сыйлайды.

Табысуларыңыз да ғажап дүниесі емес болар. Әуелі мына сәлемдемесін алыңыз.

- Сонда Ғазізге қайта үміт арт демекшімісің?

- Иә, иә.

- Балалығың ғой бұл. Мен тағдыр әжуалаған жүзімді, кесел күйдірген жүрегімді ел арысы, жауынгер азаматқа қалай ұсынармын. Қиығы тіпті жоқ. Мен, Ғазізімді ерекше сүйгенім үшін де оның асыл басын төмен игізе алмаймын. Мен тағдыр тастандысымын. Оған өзіндей мөлдір жан ғана лайық.

- Немене, сонда жас өміріңізді осылай өксумен өткізбекшісіз бе?

- Рас, жылаумен өткізуім кәдік. Бірақ, Ғазізге, сүйіктіме нағыз сәулелі бақыт тілеймін. Осы сәлемімді айт. Мына Қадірсіз қолында да қалмаспын. Бұл ел білмеске кетсем деймін.

-Қадірсізден құтылуыңызды тілесем де, елден кетем дегеніңізді құптағым келмейді. Кетпеңіз. Бәлкім, алдағы уақыт күнін туғызар, айын шығарар сізге.

Арман егіледі де, көзін орамалының шетімен сүртеді.

- Жарайды енді. Мен келгелі көзіңізден жас бір кетпеді. Тапқаныңыз не?

- Иә, ештеңе де тапқаным жоқ. Айта бар.

- Ғазіз мені әдейі жіберді ғой, түсінесіз бе? Мына сәлемдемесін кіргізіп берейін.

- Еркетайым, Сипат, мен бар айтарымды

айттым. Алмаймын. Өзіңе баладым. Ал, үйге жүр әңгімелесейік. Сусын іш.

- Рахмет.

- Неге?

- Жұмыстан сұранып келдік қой, асығыспыз

- Апырмай, ең болмаса дәм де татпадың-ау.

- Жоқ, рахмет. Рұқсат етсеңіз осы арадан қайтайын.

- Өзің білші. Әлгі жаман шөпте еді, келіп қалса, маған тағы пәлесін үйіп төгер. Қайтсаң қайтып кет. Өзің келіп тұр. Мені жалғыз тастама, Ғазізге бар жайымды түсіндір. Мені күтпесін. Айрықша қадірлеймін. Соны айт. Енемізге, өз әке-шешене көптен-көп сәлемімді айт. Сағындым бәрін де...

Оң мен солға созыла салбырап, жыпыр шоқылы екі алып тау жатыр. Дәл орта алаңқайда бұдырсыз, жайпақ жасыл төбе көрінеді. Әрідегі сай-саладан шөп бетін тарақтай сырғанап бұлдыр өрім ағынмен келген бұлақ сулары дәл әлгі төбенің арнау іргесінде өзенге айналып, жасыл жаға, көгілдір айдың болып кетеді. Осында шашын жуып отырған сұлу арулы аруаналы керуен қобыз күйімен арбап еліктіріп ертіп әкеткен деседі. Ұрпақтан ұрпаққа шертіліп, мирас бола қалып келе жатқан аңыз. Сол ару қызының құрметіне мына өзенді де елі – Ақбілек атап кеткен. Осынау ертегіні Ғазіз суға төне, жүресінен отырған күйде еске түсіреді. Мамық мақпал жағада бір рахат тауып, қаперсіз толғанады. Алған сол рахатын Ақбілек сұлу мейірімінің

рахматты саясындай сезінеді. Жанына сол Ақбілек жетіп келсе, артынша күлім қаққан алма шырай Арманды ерте Сипат жетсе, үшеуі не десер еді? Сырласа, сынаса, сыйласа сайып келгенде мына өрім жігітті қайсысы қайсысына қиып байлар еді? Нағыз нар ару болар қадірлі құрбысына жомарткерлік жолымен бақыт ұсынып сыйласа да, екінші, үшінші сымбатты қымбаттылар мынандай жігіттен көз жазар шақта мөлдір жастарын қара көзді мөлтілдете, тек қана алтын айшықты тақиясындағы үлбір үкілерін ақырын-ақырын шайқалта тұрып арманмен жыласуы, іштен үнсіз айтып, үзбей айтып, «Хош, хош сүйікті жігіт» десуі ғана ықтимал ғой...

Ғазіз ертегілік картинаны елестетіп жымиды. Онан секіре айдыңға қайта қойып кетті. Енді осында бала жастан қанша, қалай мөлдір моншақтар шашып, қайранша сүңгіп сайрандаған сәттерін еске түсіреді. Туған жердің айна айдындарын сағынып жүрген жылдарын да еске алады. Сан айналып, сан-сан саят тауып ұзақ жүзді. Балдырған көк шыбық қамыстарға жүзіп барғанында әлдеқайдан құлдилап келіп, сусылдай қайта көтерілген бір үйір сұқсырларға көзі түсіп кетті. Башайларымен құм тірей тұра қалып, ұзап кеткенше әлгі құстарға қараумен болды. Үйрек бола көліп, шолып жүрген жаңағы асыл арулар сияқтанып кетті.

Сол бір сезіммен Ғазіз қайта күмпіл салып, шешінген жағасынан бір-ақ шықты. Көңілінің

күкылжуы басылып, әсерлі саят самалдан сабыр алған. Иә, хош сезіммен бір сергіну дегеннің өзі не тұрарлық?

Киініп, таранып, кителін иығына аса, папиросын жаңа тұтатқан кезінде ту сыртындағы аулақтың арбаның салдыры естілді.

Өзен бойына оралған Сипат жігітке барша жайды білдірген. Арманның тек бір сөзін бүгеді. Неге бүгеді? Өзі де білмейді.

Қағылез бітімді Ғазіз жүзі осы сәтте ішкі толқынысын елестетерлік еді. Үн қатқан жоқ. Қалпағын желкесіне аса тастаған бойы арбаға ырғи көтерілді де, божы қақты. Сипат іштей бей-берекет. Әлде неліктен жана келген жағына көз жібергенде, жырақтап қалған жота басында бұлдыраныспен тұрған бағанағы Арманды таныды. «Бейбақ, ар-инабаты арқандап тартынақтаса да, Ғазіздің қарасын болса да бір көрмекке жота басына қуа шыққан ғой. Талып түсіп, құлап кетпесе игі еді...»

Үнсіз отырып, ширақ жүрген жолаушылар шолақ жалдың бөктеріне іліге берді. Осы кезде баж-баж өткен қыз дауысы Ғазізді кенеттен түршіктіріп жіберген. Сипатқа жалт бұрылып, таңдана қарап қалыпты.

Ғазіз, Ғазіз.

Уа, не болды? Не болды?

Ғазіз-ау, жаным-ау мынаны қараңыз. Мына қойлар бөлшек-бөлшек, неге дүржіреп жүр? Анау арада, әр жерде өлген қойлар жатыр. Ой, ой,

жануар-ай, жануар-ай. Мына біреуі қарнын сүйрей сүрініп, без-без мыңырап келеді...

Қасқыр қырыпты ғой.

Бытырай-бытырай дүрліккен жануарлар бір шамада қара тартып, ес көріп, жол үстінен кілт бұрыла тоқтаған мыналар жанына жосылып келіп иіріле берді. Тығылыса, сығылыса тығыздалып, көздері шатынай, құлақтары елендесе қаздиган, қаптағанбастаразан-қазаншуылдасыпмаңырасады.

Сол шамада арғы биік тау бөктерінен ызғыта оралған салт атты келіп жетті. Жайдақ мінген, өрттен шыққандай күңгірт түтіге сұстанып алған, тоқ тұлғалы әйел. Емшегі терткен мама, боз бие ауыздығын шықырлата, құлағын дамылсыз қайшылап, бүйірін соға танаулап тұр.

Ғазіз де, Сипат та тани кетті. Дәлмағанбет қойшының әйелі Ағиян. Ауыл іші жөнін бітіміне орай Көпеу ГПУ атап кеткен пысық әйел осы. Пыш-пыш айтушыға өш, беті-жүзі бар демей, сөге соғып айтып, су сепкендей басып тастайтын, жөндіге жомарт, жөнсізге өрг, тік әділ, адуын мінезді жан. Дәлмағанбет есімі қойшы, қартаны есебінде ғана айтылып, семья аталуы – «Кепсудікі» делініп кеткен. Жөнімен, сол үйді үй етіп келе жатқан осы Ағиянның тырнақтап тергенін ұқсатып ұстауының арқасы деседі. Ауыл-аймақ аздың өзіне береке өндіріп, ас-суын бал етіп татыратынын әсіресе келін-кепшік жағына ғибрат есебінде айтысып жүреді. Дәлмағанбет жас кезінен қарта

құмарлықпен отбасының берекесін қашырып әлек, Ағиян тартпақтап, тырнақтап жиып әлек. Тартылсын, түйсінсін деп, көп алдында ерін талай ұялтып-қызартқаны да бар. Сонан біраз тыйылып, үй жайына қарап жүреді де, кәрі қызбалығы қайта қозып жетектеп кете береді. Ағиянның үзілмес, іштей реніштілігі де сонан. Ерінің айықпай келе жатқаны карташылық дертінің себептерін де әмен оймен шолып іздеуін үзбейді. Сонан саралап, сабақтай екшей келіп түйгені мынау: «Жазылмас дерт, ұмытылмас әдет жоқ, әттең соны қоздыра беретін себеп түгесілмей келеді. Соққыны соған соқса ғой. Ауылдың осы күнгі өздерін «тәуірміз» дейтін кей азаматтары карта ойнауды, күні-түні отырып, іше отырып, ұзақ ойнауды заманаға лайық мәдениеттілік ғұрпы деп біледі. Үй ішінің берекесін кетірген Дәлмағанбет дертінің кәліпкі мерез құрты тектес қоздырушылары да әне солар болып жүр. Тегі бүгінгі өмір рәсіміне дәнекерлігі жоқ осы жай түбі барып ел ризығына қырсық кеселін тигізіп жүрмесе жарар еді: Ағиян осынан қауіптенеді. Сол мезгеуі бір өзі түйген құпия ғана емес, түгелдей ауыл-аймақ біліп-қанып отырған үлкен мәнді сырдайда білінеді.

Сол қауіп жай күтпеген сәтте бүгін тап бола кетті. Баршалық бітімін таныта, жанымен тұтана жанып Ағиян ренішін мына қыз бен жігітке баян етеді. Ер үндес өр дауысы ыза үстінде айбарлы, дүмпулы қату естіледі.

Ойбай-ау, елге не дейін, жұртқа не дейін. Атың өшкір соғыс азабынан шығып, жақсы тіршілік жылуын көреміз бе деп отырған елге мына сезбес сұмырайлар қырсық тигізді-ау. Қырып кетті, эне. Дөңкиіп-дөңкиіп әір жерде жатыр. Неше қой өзі? Осы қойларша Дәлмағанбет, сенің де, Көсірбек басқарма, сенің де картаның бетінде дөңкиіп бастарың қалсын. Екі күн, скі түн болды екеуі картаға отырғалы. Қой дедім, қоғам сендердің ойыншықтарын емес дедім. Тыңдамады. Ал енді тыңдамай көрсінші...

Арбаны қамап алған қойлар қорған тапқанын білгендей, енді-енді бой жазысады. Соның шетін ала Ғазіз бен Сипат Агиянның ат үстінен аптыға айтқан сөздерін кимылсыз тұрып тыңдасады.

Өзім келмегенде, әлгі тау асырған қасқыр мына қойдың бірін қалдырмай домалатып кетер еді. Қайтейін, қайтейін. —Осындай өкініш жайларын ұзақ айтып баяндап болған соң ғана қойшы әйелі Ғазізге назар салған.

Бар болсын, әбден күйініп, жөн-жобаны да ұмытыппын. Ғазізжан, алты ру ел жылап-сықтап, үміт үзіп отырғанда аман-есен оралғанын қайырлы болсын. Шешеннің көз жасына барғанымыз — тойыңа барғанымыз боп айналды. Әмән соған жазсын. Өзгенінің бәрінің орны тола береді, айналайын.

Рахмет, рахмет жеңеше. Ал, мына малды ауылға жеткізбейміз бе?

Иә, сөйтеік, айналайын, саған да рахмет.

Агиян өзі түсіп, камзолын салып, биеге Сипатты аяқтап жіберді. Ғазіз екеуі қасқыр бұрап кеткен қойларды тере жүріп тиіп, Сипат арба артына қалың қойды айдап, керуен үйме-жүйме жылжи бастады. Бағана қасқыр соңына түсіп кеткен екі сары ала ит бозаң селеулер арасында қараң-қараң секендей жарыса, осы мезетте келіп жеткен еді. Соларды көргенде қой тағы елендесіп ұрандаса маңырасып алды. Ақ алқым, арыс арқа шой төбет бірауық сырттай жартақтап, бірауық арба жаныңа келіп, өлі қойлардың селкілдей салаңдаған бастарын иіскеді. Онан шегіне аулаққа қайта шығып, тауға жаққа қарап күмп-күмп үреді. Артынша топырақты бір-екі тырнап тастап, құйрығын шығыршықтай жортақтай жөнелді. Сонан қайырылмай, хабар стейін дегендей, алдағы жал қалқалап тұрған ауылға тартып кетті.

Бұлар түмсық айнала оралып, таяна бергенше үш-төрт үйлі ауыл адамдары өре тысқа шыққан. Керуен сыйқынан суық сыр болжап аңдасып шуылдасады. Жүгіріп балалар келеді. Екі карташының қызу ойын сәтін әлгі дүрлігіс бұзып жіберген. Енді бұлар да үй жанында. Қызыл-ала, көк ала шербендерді ұмаштай уыстаған қошын көзіне көлкелей, Дәлмағанбет мойнын созып, мал жолына қадалады. Көсірбек қана қаперсіз, көк костюмін желбегей жіберіп, екі қолын қалтасына асқан бойда қабарыңқы бетінен ажар ажырап танылатын

шұнақ мұрнының қос таңқимасынан қоп-қою түгін естіледі.

Дәлмағанбет деймін, мен білсем, сенің қатынын түбі тағы маза кетіреді.

Анау шалға айтып қой, бір бағланды былқытсын, кешке сонда ойнармыз, қалай көресің, ә?

Дәлмағанбетте оның сөзін тыңдар сыңай жоқ, түсі қуқылдана, әлде неге іштей тиышсызданып, өзінен-өзі сөйлеп тұр.

- Опырай-ай, мына мал сау емес. – Ауызына жел үйіріп әкеп түсірген мұртының ұшын түкіріне, пысқырына шығарып, қайта дегбірсізденеді. – Мына мал сау болмады.

Осы сөзді әр үй жанындағы ә йелдер де, өңкіш тартып қалған мына күзетші қария да:

Сау емес.

Сау емес, - дей, жалғастыра айтысып қостасады. Кәсірбек зекіген әуенмен өзінің бірдеңелер айтып еді, бірақ, ешқайсысы құлақ салмаған сияқты.

Керуен ауыл ауласына кірген. Шұбалған қой үй-үйді іргелей, қайыса топырлап өтіп, алды қотанға нiрiле бердi. Бірсыпыралары үйлерге, кереге шықырлата үйкеніп барып өтіп жатыр. Пыс-пыс дыбыс шығарып пысқырынады.

Ауыр тартумен келген арба дәл Дәлмағанбет үйінің іргесіне жете, лоқси түсіп тоқтады. Бәрі енді осы араға жиналып, коршай тұрып, арбаға үңіліседі. Шаншылта ұстаған құрықшысына таянып Ағиян онадай, үнсіз сұсты тұр. Ұшқын шашқан көз

қиығын Дәлмағанбет пен Көсірбекке кезекпе-кезек ата жүгіртеді. Ешкімде әлі үн жоқ. Дәлмағанбет біресе әйеліне, біресе қан-жын тамған, арбадағы үйме жемтіктерге жалтақ-жалтақ қарайды. Ғазіз сабырсызданып, теріс айнала шылымын тұтатты. Сипат жұрттың бәрінің реңінен реңіш шолады.

Ал, дегендерің боды, - деп Ағиян нығарлай айтып бір қойды. – Есіл мал. Көсірбекті басқарма еткен, Дәлмағанбетті қойшы еткен есіл ел, қай шекем шықылдайды деп жүр екенсің? Дәлмағанбетке әкеп қосақтап, сор бас еткен құдай, саған не десем екен.

Ыза қысты ма, сонау айту соңында Ағиян жылап жіберген. Әйелдер шыдай алмай, өзара күбірлесіп, тынышсыздана теңселіп қояды. Екі ребделі және үш кішірек баласы дәл алдына топтала, мұңая келіп, анасы Ағиянға төтен бір аяушылықпен қарасып бүріседі. Осылар маңына енді әйелдер, балалар жинала берді.

Ағиянның айтып тастар сөзін енді ғана бастағанын сезіне ме, осыншаның ішінен, әлде неге күзетші қарияның бимазаланғаны танылып-ақ тұр. Бүкшең басқан қария бір мезетте топ жағынан бөлініп үйдің сыртына шықты. Ұзын қылаң сақалын тарбиган саусақтарымен ыза созып біраз тұрды. Ойланған әлпеті бар.

-Ау, түге, басқарманың атын неге әкелмейсіңдер. Қатын-қалаш басқарма деп, ауыз ашпай жайына қалады деппе едіңдер? Қой, тілі тиіп жүрер, тез қайтып кетсін, атын әкеліңдер. – Бір жағы

Көсірбекке құлаққағыс еткендей, дыбыстаумен айтқан қарияның осынау сөздерінен әр тарапты ұғым ұстауға боларлық. Ағиянға: осындай кезі келгенде айтарыңды айтып қал, сөзбен болса да шіміркенге шанышқылап жібер дегені деуге де келерлік. Басқарма тез аттанып кетсе көңіл түршіктірер қанқу сөз де аз болмақ қой. Қарияның сол есепті көздеуі де ықтимал.

-Ау, түге, басқарманың атын неге әкелмейсіңдер, сөзбен сусындап қайтайын деп тұрсыңдар ма...

Шал сөзі Көсірбек назарына тіпті бармағанға ұқсайды. Басқарма арбаның екі жағына кезек шығып, жемтіктерді сұқ қолын шошайта нұқып санал шықты.

Уәй, уәй, бәрін немене сонша. Колхоз осы алты койдан күриды деп тұлан тұтасыңдар ма? Бұл тұрсын, былтырғы қыста қырылған қалың койдан да құтылғанбыз. Сондағынша әкті жасатамын, бітті. Құдайға шүкір, осы колхоз, тіпті аудан қолда ғой. Ей, Дәлмағанбет, ыбылысша ыбылжымай, мыналарды ертең сой да, итке таста. Терісін өткізсең болды. Ол да ақша. Бұл жерде жәрмеңке ашатын түкте жоқ, тараңдар бар.

Адамдар міз бақпайды. Мына сөзіне ренішті де. Бәрі Көсірбекке жақтырмай қарасады.

Әй, Көсірбек, - деп Ағиян көптің осы ызбарлы түйілісінің үнін өз үніне жалғай ағытқандай, қатумен сөйлеп кетті. - Не деп тұрсың? Қалай шімірікпей айтасың? Әкімет басқарамын өлген

қойға әкті жасап бер деп емес, іс істеп, халыққа пайда тигіз деп қоятын шығар. Аузың қалай барады, қоғам малы емес пе. Неше жылғы жасатқан әктіңнен жалғыз тостаған сорпа шығарып берші, мен сөзімді қояйын.

Уай, Дәлмағанбет, мына жаман қатының не шатады? Жазығым, саған жақсылық жасайын дегенім бе? Басқарманың құқына қол сұғатын, сірә, бұл кім өзі. Әкімет пен партия белгілеген заңды осы түзетпек пе? Тый деймін мынауыңды.

Ей иттің... тоқтат деген соң тоқтат. – Бағанадан мойынына су кетіп үнсіз тұрған Дәлмағанбет әйеліне анадайдан айбат шеге ақырып, Көсірбек сөзін арқалана, осылай күш көрсете қалды. – Бірдеме түртіп тұр ма өзіңді. Шаптығатын ештеңе жоқ? Басқарманы жөнге салатын іспөлкем бе ең. Қоғам, қоғам дейсің дәл бір әкімет кісісінше. Ондай сөз сенің не теңің-ей. Алты қойды қасқыр өлтірген екен, қай қоғам көріпті оны? Әкті жасатып береді, бітті. Сонымен кетеді. Әйел деген отын жағып, тамағын істеп үйде отырап еді, еркек шаруасына араласқаның не, ей?

Ой-боу, енді не дейін. Көсірбек екеуінің басың карта мен шірігенде мына шаруаға біз араласпасақ, ие болар кім? Сөзін қара: «Қай қоғам көріп тұр» дейді. Қоғамды қайдағы-алыстағы біреу деп біледі екен-ау, қоғам, міне, осы ауыл. – Мына тұрған адамдар, бес балаң, әйелің, колхоз. Қоғамды аямағаның қатын-балаңды да аямағаның.

Ал, төле мына алты қойды. Жалғыз бисені, жалғыз сиырды сал орнына. Қоғам Көсірбек екеуінің қылмыстарыңды көре ме екен, көрмей ме екен, сонда білесің. Қоғамды, өкіметті әктімен алдамақ. Қылмыстарың өтірік жасаған қағазбен бүркемек. Естіп тұрсыңдар ғой, қауым...

Басқарушылық намысым деп жиып-теріп түйген қыңыр да қырсығымпаз күйезіне әлгі сөздер тиіп кетті білем, бет-аузы түтіге қалған Көсірбек өмірдің жол-жобасын бір-ақ аттап, Агиянға тура ұмтылды.

Қап, сен қатыңды ма, - деп дәл алдына өкіректтей жетіп, жұдырықпен ұрамын дей бергенде әулетті әйел оны аяғымен қағып қалды. Мұрттай ұшты. Сол екен, тез ырғып, тура бет-аузынан қапсыра басып отырып алды. Түншыға түскен Көсірбек екі аяғы өрбеңдеп, жер тепкіленеді. Түтқиылдан төгіле кеткен мысқылды күлкіге тығылып, жұрт та түншыққандай. Дәлмағанбеттің өзі де амалсыз тістерін ақситқан.

Ғазіз бен Дәлмағанбет Агиянды екі қолтықтан алып көтеріп әкетті. Оны ері бір-екі нұқып та қалды. Орнынан әзер көтерілген Көсірбек түншыгудан ба, - шиедей бөртініп, өкпесін соғып тұр. Еркін тыныстауға танауы тарлық еткендей деміге түседі.

Жаптырамын, сен қатыңды.

Жаптыр.

Сен жаусың.

Кімнің қалай жаулық істегенін өкімет саралап

сұрайтын, білетін шығар.

Саралайды. Мен айтамын.

Алдымен кімнің қол жұмсағанын айтасың ғой?

Көсірбек бұған үндей алмай, жан-жағына қаранды. Сөзді Агиян қайта жалғады.

Осы жұрт көріп тұр, менің қол жұмсамағаным ақ қой.

Неге астыңа басып тұншықтырасың? Қастандық қой мынауың басқармаға. Сол үшін сотталасың.

Ризамын. Тек сол сот алдында не үшін, әм қалай тұншықтырғанымды айтып берсең болды...

Жұрт ду күлісті. Соған онан сайын ызалана түскен Көсірбек енді

Ғазізге кеп тиіскен.

Осының бәрін істетіп отырған сен бұзақы, білдің бе? Жауап бересің.

Бұл ауылға сені тұрғызбайды.

Ғазіз күлкісі келмесе де мысқылдай, дыбыстай күліп жіберді, Сонан соң сыпайы ғана жауабын айтты.

Ол өз еркімдегі іс болар. Онан гөрі пайдалырақ шаруамен айналысқаныңыз жөн болар сізге, председатель жолдас.

Жоқ, жоқ, - айттым екен қайтпан. Колхозға қожа Көшірбек шығар. Сен бұл ауылда тұрмайсың...

Ауыл кісілері енді осылар жанына шоқтала жиылысып басу айтады.

Қой, Көсірбек шырағым, - дейді күзетші қарияның жамғаты.

Ел дәмін татқан ондай сөз айтпас болар. Осы ауыл кешегі қиямет соғыста аз шығын тартты деп білесің бе? Шәйт болып кеткен немесе өндіріміздің төл көзіндей елестеп, кеше ғана келіп отырған балаға, онысы не, ей. Тіпті жазығы жоқ қой. Мына малды жинасып бергеніне рахмет демейсіңдер ме? О несі. Көсірбек жұрт сөзін құлаққа ілмеді. Әлі өзінше даурығады.

Уәй, комсомол қыз, - бір сәтте ол Сипатқа көз тастады.

Жаса әктіні.

Не деп?

Не дебі қалай? Мына бұзақы солдат қойшының әйелін үгіттеп, ауылда жанжал шығартты, басқармаға қастандық жасауды ұйымдастырды деп.

Ондайды мен көргенім жоқ, шынтуайтқа келсек, баршасына кінәлі өзіңізден басқа ешкім де емес. Ұят болады. Басқа жұрт естімесін, дауды жылы жабайық та, осы арада қалдырайық ағай, басқа шаруа да жетеді ғой...

Сипаттың ауыл абыройы үшін деп, райластыру ниетімен сыпайы айтқан сөздеріне Көсірбек өзінше мән беріп, енді осы жайға қыздың өзін де кінәгер етіп қосақтамақ дәкір әліктің емеурінін аңдатады.

Е, осылай ма еді әлі? Сені мен комсомолкамыз деп жүрсем, көз сатып, мына еріккен бұзақыға түшкірініп жүр едім десейші. Бәсе-бәсе. Ы ым, түбі сені кімге берерін екен білер де, колхоз шаруасының жайына қарай ұзатар-ұзатпасты мына біз білерміз...

Көкейде көлкілдей қайнап жүрген үлкен бір мүддесі тап осы арады шешімін табатындай, даушардың өне бойына аяқ үстінде болған адамдар енді ыдырап тарап жатыр. Өзгенің бәрін қойғанда мына Көсірбектің момын да тәрбиелі үйдің кіршіксіз баласын саудаға салу пайылына түнілісіп, түршіге таңдай қағыса кетіп жатқан сияқтанады. Жемтіктен босаған арбасын шөппен сүртіп тазартып алып, Мәпшікен тәтесінің үйіне барамын деген кішкентай қыз баланы араларына ала отырып. Ғазіз бен Сипат түнделете ауылына тартты.

ҮШІНШІ ТАРАУ

Ниқаң бүгінгі күні де бытырап жатқан ауылдар арасын шарлаумен өткерген. Өзі де шаршап, кершолақты қаға-қаға түнделетіп оралып еді. Бір-екі шыныаяқ шайын ішуге әзер шыдап, төсегіне бас қойған. Қажып келген күні қорылдап ұйықтайтыны бар. Міне, қазір де солай. Кемпірі осы халін мүсіркеумен біліп, едәуірге дейін ұйықтай алмай жатты. Әрідегі өзеннің сылдыр ағыны да, үй іргесіндегі сиырдың ыңырына күйіс қайырғаны да естіліп тұр. Құрым үйі шұрк-шұрк. Ай туғаны ап-анық танылады. Әлгінде жайнап жатқан қазан астындағы жапа шоғы көмескі тартып өшіп барады. Қайнатқан ірімшігі асулы қазанда сол бойы қалды...

Ниқаң бір зіл күштің көкірегін баса нұқынынан

шошып ояңды.

Астапралла. – Ұйқылы-ою көзіне бір бейне елестейді. Басында әлде несі от шашып жылтылдайды. – Астапралла.

Бейне үн қатады.

Бол енді. Құдайың әмір етіп, тез ертіп әкел деген. Бол.

Ей, өзің кімсің?

Періштемін.

Астапралла

Бол деймін, болсайшы.

Ниқанның ұйқысы шайдай ашылды. Бірақ, үрейленіп, ойына ештеңе түспеді. Бейнеден әлі от жылтылдайды. Қараңғыда шылым шегіп тұрған адам сияқты ма өзі, немене?

Таң атырушы ма ең? Тұрсайшы енді, жанының тәттісін-ай.

Ниқанда зәре-құт жоқ. Шынтагымен түрткілеп бір заматта кемпірін оятты.

Не болды, байғұс-ау.

Күбір естіледі, - Айғаным, жас шағымызда тіршілік қызықты еді-ау.

Ұзақ жылдар дәм-тұздас болдық. Міне, бір күнгідей де болмапты. Ойласам әлдекімдерше бірімізді-біріміз ренжіткен ретті де білмеймін. Әйтсе де, арық-кем кеткен кезім болса кеш.

Байғұс-ау, не бол кетті саған. Түс көремісің, не айтып жатырсың?

Алладан өмір келді. Ажал жетті. Жазу солай.

Кеш, қадірлім. Әне, періштенің өзі келіп тұр.

Ойбай-ау, болсайшы, асығыспын, - дейді бейне.

Бір – екі қайыра солқ-солқ етіп барып, кемпірінің үні бір уақ жоғалып кетті.

Айғаным, кәлимаға тілінді келтір. Пенделік етпе. Кемпір ернін жыбырлатып әлденелер айтып барып:

Кештім, артық-кем кеткен жерім болса өзің де кеш, - деді. Өзінің үн шығармай жылағаны да білінеді.

Никаң ышқына өксіп-өксіп қояды.

Жалғызды соғыс жалмады. Сен байғұсты енді кім асырар? Е, алланың ісі, не айтармын, келер таңның атуын да көре алмайтын болдым-ау, ең болмаса біреуіне сені арнайы тапсырып кететін.

Өздерің не сөйлеп кеттіндер? Естерің дұрыс па? Болсайшы. Сен үшін басқармадан ұрыс естігім келмейді.

Ей, сен өзің кімсің?

Періштемін, деймін.

Періште болғанда, қай періште? Жан алушы ма?

Мына шал есінен танған болар. Кәсірбек басқарманың атшысы

Періштені білмеуші ме ең?

Алда күшіктің ғана баласы-ай. Зәремді алып, сен бе едің? – деп орнынан пәрменімен көтерілген Никаң аяқ жағында жатқан саптамасын тауып алып, сонымен құлаштап ұрып, Періштені періп-

періп жіберді. – Жаман иттің атын бөрібасар қояды деп, бұған пәруәрдігәри періштесінің атын қойған қай ақымақ екен, ә?

Періште есіктен ата шығып, енді үй сыртында дыбыстайды.

Нақа деймін, бол.

Әй, күшіктің ғана баласы, «Құдай әмір етті» деуіңе жол болсыншы, ә, күшіктің ғана...

Көсірбек енді осы ауылдың құдайы емей, кім дейсің?

Әй, Көсірбегіңмен қосып...

Ниқаң киініп шығып, Періштеге ілесіп жылжи бергенде кемпірі де табалдырық аттап, бұлар артынан қарап ұзақ тұрды. Әлде ышын атшы бала – Періште ме, жоқ, жан алушының өзі ме, деген күдікті ойы бар ма, кім білсін...

Түн ортасы болып қалғанға ұқсайды. Ауыл ұйқыда. Тек Көсірбек үйінің есігі саңылауынан ғана шам сәулесі білінеді. Екеуі кірді.

Сен бара бер, жата бер, – деді Көсірбек Періштеге қарап. Ол шығып кетті...

Ниқанбек, кешіктің-ау.

Жеті қараңғы түнде не боп қалыпты сонша.

Үйінің іші жатқан. Көсірбек жымиды да, бірден үн қата қоймады.

Қағаздарын жиып, столға ши ішінен орта тегене қымыз әкеп қойып салырды.

Ақылдасатын шаруа бар.

Ал?

Әлгі бұзақы Ғазіз ауданға арыз жазып, сенің орныңды әпер деп бүлік шығарып жатыр емес пе.

Сонсоң?

Кеше ғана райком мен райсоветке бірдей кіріп, іске асыртпай тастадым.

Мен бірдеңе айтсам, жақтырушы ме ең? Әне, біл енді. Өзінді аяушылықтан бөтен менде не ой болушы еді? Әне, біл енді. Өзінді аяушылықтан бөтен менде не ой болушы еді? Түбі бар ғой, бірлесіп ауданға айтып, сақ жүрмесек болмайды. Ана Ғазізде ұят жоқ көрінеді. Көрерсің маған басқармалықты әперіндер деп те арыз береді, әйтеуір соғысқа барып келгенін пұлдап-ақ жүр.

Осының рас сөз бе? – Ниқаң Көсірбек бетіне танданумен қарап, қолындағы кесені шайқай отырып, ақ мұртын ширатып қояды.

Райком мен райсоветке құдайға шүкір, сөзіміз өтеді ғой. Балаңның соғыста өлгенін, кемпіріңнің аурулығын, өзіңнің колхоз құрылғаннан қалмай жұмыс істеп келе жатқаныңды бәрін де айттым. Қадірлі кісіміз дедім. Сонан соң сөз айтпады.

Апырай, бекер-ақ істеген екенсің. Осы пригадалықты саған беру керек еді. Мен қажып-қалжырап жүрмін. Шапқылай беруге енді шамам жоқ. Өзің басқарма болып тұра берер болсаң пригадалыққа арқанды жеңілдететін, хат-шот білетін жас адам қоюың керек. Ол – сол Ғазіз. Осынымды ұқ.

Қой әрі, Ғазізің не? Ол шаруа басына ілікті

дегенше – нәр сызудан қалдым де. Тырп етпе осы орыннан. Көмегім екенін біл. Биыл егін жақсы. Ептеп жүріп ішермендігінді жиып ал. Жылқыдан соғымыңды белгілеп және қой, байғұс, еңбегің бар, басқаға кеткенше, сен же.

Аштан өлмеспіз енді. Шын жаның ашыса, мені осынан құтқар, рас айтам, шамам келмей барады.

Көсірбек қабағын түйіп алды.

Өкінерсің, Айғаныммен ақылдасшы. Сонан соң тағы бір келші...

Никанбек өткен түнгі осы әңгімені шерткенде мая салып жатқан төрт жігіт шек-шілесі ката күлісіп тындасқан.

Күлкі өз алдына балалар, әдейі келген шаруам осы. Ғазіз қарағым, сен арызыңды тағы бар, Никанбек өзі разы деп айт. Сөйтіп мына мені бейнеттен құтқаршы, тілеуің берсін.

Өмірғалы, Науан, Сүйіндік бәрінің көзі Ғазізде. Ал ол ыңғайсызданып қалды. Беті қызара тершіп кеткен.

Мен, сіздің қызметіңізді әпер деп ауданға разы беріппін бе?

Е, аузы-мұрны қисаймай, анау басқарманың өзі айтып отыр емес пе?

Апыр-ау, келгелі ауыл ішінен қадам басып шықпағанымды айтсандаршы, мына кісі не деп отыр, - деп Ғазіз жігіттер бетіне кезек-кезек қарап қояды.

Ника, бекер сөз.

Көсірбектің әдейі істеп отырған зымияндығы. Ағайынды атыстырып қойып, жіліктің майлы басын өзі ұстамақтың иласы. Мына жай, мен білсем, тап сонан басқа дәнеңе емес.

Әй, сол жерде өзім де шөктеніп едім, бәсе, артында осындайы бар екен ғой. Ғазіз, қарағым, артық айтып қалсам көңіліңе келіп жүрмесінші. Бірақ мына шал ағанды ая. Әлім келетін емес, осы пригадалықты сен алсаң деймін де тұрамын.

Қалтқысыз ақтарылған ақ мұртты ағаны Ғазіз өлшеусіз аяп кетті. Соны білдірген бір-екі сөзіне елдің әлі тапшы-тараң жатқан жағдайындағы мақсат не болу керек деген ойларын жалғастырады.

Әрине, біздің ауыл шаруасына нағыз ие көз, жіті де қамқор басшы керек-ақ көрінеді. Ал, еңбек етер қол молшылығы онан да қажет. Шөпті шауып үйетін, мына жап-жақсы пісіп келе жатқан етінді жинайтын, азын-аулақ малды бағып-қағатын еңбек қолдары біреу де болса тапшы соқса, осы елдің аузына тиер де кем соқпақ. Мемлекетке және бермекпіз. Осыны ойлап, Ниқа, мен игілікті қолмен жасаушылар ішінде жүруді парызым танымын. Азамат парызы. Қауымның сондай ниетті ісіне бас-көз болып, қозғау салу тап сізге лайық. Өйткені елге қадіріңіз артық, сізді бәрі сыйлайды. Сол құрмет өзіңізге парыз да артады. Шаршадым дегенмен соны ескеріп, қайрат та табуыңыз қажет. Халқымыздың қалауы сол екен, қалай бас сауға іздейсіз.

Ниқан Ғазіз арқасына қолын аса едәуір отырды.
Ойда сияқты.

Азаматым, асылым, ақылыңа болайын. Соны пайым етпей, қартайғаным-ау, ә? Жағындымын. Қатемді ұқтырдың. Ал, шыдадым. Қайғы мен кәрілік қоса мұжып шаршатып-шалықтырғанын айтқаным еді де. Түбі сол естерінде болғай.

Жөн. Оның да өз күні келеді. Ал, әзірге күндер бәрімізден бірдей игілік ісін ғана тілейді...

Өгіз арбамен әріден ысырғыда жүрген Сипат, Ақбала, өспірім Қалқаш және өгіз айдаушы балалар келеді. Түскі дамылдауға ауылға беттеп келеді. Иіріп әкеп ақтара салған шөптен тырнауыштың тармақ-тармақ шеңгелін жалтылдата, салдырлата көтеріп Мәпішкен де бері оралды. Сонан доғарылған жуан торыны Науан бричкаға жегіп алған. Ниқан осы ат-арбаларға ілесіп келеді...

Ауыл іші көк-ала түтін. Кәрі шешелер пішеншілердің ас-суын қамдауда. Ғазіз бен Науан үйі бұл кезде түскі асты бір дастарханнан ішеді. Айғанша шешей екі самауыр және ірімшік қайнатып жағыр. Науанның мына қара борбай, қабырғасы таңдақтанып көрінген баласы қарт анаға үй шаруасына кәдуелгідей-ақ қолғабыс етеді. Өз үйінің биесін де сауғызады, бұзау да қарайды, шілік арасынан самауырға қу шөмшек те теріп әкеледі.

Дуылдасып пішеншілер де жеткен.

Ғазіз жерошақтағы қазан қақпағын ашып көз

салды.

Апа, бүгін қазаныңның иісі тәуір екен.

О, айналдым, сен татсын деп әлгі Хауа апаң кебезесінің түбінде қалған шұжығын әкеліп еді, соны ірімшікке қосып қайнатып отырмын, пісе түссін.

Қалғаны дейсіз бе? Хауа апамның қара кебезесі сүриден әлі құры емес-ақ шығар.

Неге құры болсын, Сипатына іріккені бар шығар...

Жоғары жақтан ұзын шанышқыларын сүйреп, жеңілденіп қалған

Сүйіндік пен Қалқаш келді. Бұларға Ғазіз, баласын ерте Науан қосылып бәрі су бойына тартты. Күндегі әдеттері: шортан ұстап каймаққа қуырта қояды.

Көп иірім Нәрлі суларының бір қазынасы осы оқтай өскен шортандар. Өздері ірік те. Метрге таяулары да бар. Соның біріншісі бүгін Сүйіндік шанышқысына ілінген. Жиекке атылып барып түскен білектей шортандар жалтырауық күрең көздері бүлкілдеп, шоршына бұлқынып, құйрықтарымен дамылсыз дыбырлатып жер сабалайды...

Стол жасалып, Айғаншаға аз-маз қолғабыс еткен соң Мәпішкен жігіттер кеткен жаққа ұшып ала жөнелді.

Мәпішкен-ау, Мәпішкен, қайда кеттін, қарағым?

Ол артына күле қарап, сәл аялдап тіл қатты.

Қазір келем апа. Аналардың шортандарын қағып әкелейін. Бақырды жуып қоя салыңыз. – Солай асығыс айтты да, келіншек әрі кете берді.

Беу, айналайын-ау, осы өзі балық қуырдағына жерік-ау деймін. Бойыңа бірдеңе бітіп, торсық шеке ұл тапсаң, атын Шортанбай деп қойғызармын. – Айғанша соны айтып өзінен-өзі рахаттана жымнып қойды...

Бірнеше балықты алып зыта бергенде Ғазіз бен Сүйіндік Мәпішкенді ұстап алды да суға тоғытты. Жалынса да, «Апама айтам» деп қорқытса да босатпай, Ғазіз мұны екі қолтығынан қысып тұрып, суға қайта-қайта малшындырған. Науан ыржия жай күледі. Шешесіне ара түсіп, бес жасар бала Ғазіздің түрінген ақ балтырына келіп жармасып алды. Өзі әлі кәміл келетіндей айбар таныта аяғымен су да шашып қояды.

Осынан кейін жігіттер Мәпішкен қолын қаққан жоқ-ты. Ол тандап тұрып шортанның төрт дөкейін желбезегіне сарыбас қурай өткізіп алып жайына кеткен. Үсті-басынан су сорғалаған келіншекке орта жолда екі кісі ұшырасқан еді. Ұялып қысылады

Келін шырағым, аманбысың? Майлансын. Мыналарды суға киімшең қойып кетіп ұстағанның қай жағысын?

Шүкір, - деуден әрі аузына сөз түспей, Мәпішкен мына сиқына әлі де ұялыстап барып, артынан ғана езу тартты.

Ана бір шешектер суға тоғытып, - дей жөнін

бiлдiре, бұл кiсiлерге сәл көз тастады. Қара былғары қалпақ киген МТС директоры Ақылбек Ақжолдиндi бiрден таныған. Екiншiсiн бiлмейдi.

Замандас, олардiкi дұрыс па деп келем. Бiр себебi болған ғой, - деп бейтаныс кiсi күледi. - Тазартайын дегенi шығар.

Мәпiшкен ернiн тiстей үнсiз күлдi. Сонан соң әлгi кiсiге тез көз сала:

Есептеп шығара қойдыңыз ба? Малшынып келе жатқанда аяйды екен десем, аналарды мақұлдап шықтыңыз-ау. Ұрғашы болса менi жақтар едi, жiгiт болған соң бауырларыңыз сағын сындырмасқа кеттiңiз.

Мына әдемі әзiлдесуге, жасы үлкендiгiн аңдатқандай, МТС директоры, зор тұлғалы Ақылбек үнсiз езу тартады.

Үшеуi есiк алдында тұрған Айғанша шешей жанына осы бетпен жеткен.

Апа, аман-есенсiз бе? Менi таңыдыңыз ба? - дедi Ақылбек.

Қарт көзiн қолымен күннен қалқалап, оған үңiлiп тұр.

Бiрер көрдiм бе деймiн, қарағым. Тосаңсып тұрмын.

Апа, мен МТС-те қызмет iстеймiн ғой. Арғы жылы ақсақалға дәрi әкелгенiм есiңiзде шығар.

Ие, ие, алда қарағым-ай. Бәсе шырамытып тұрмын, әлгi, е, Ақылбек айналайын екенсiң ғой. Беу, кәрiлiк-ай. Келiн, бала-шаға шүкiр ме? Иә,

мына баланы бұрын көрмеген сияқтымын ба?

Иә, ол кісіні көрген жоқсыз. Жаңадан келген, райкомның бірінші хатшысы Арым Ақықов дейтін жігіт.

Бәрекелді, бұ да бөтен емес екен ғой. Қонысың құтты болсын, балам.

Айтқаныңыз келсін, шеше. Сіздің жалғыз балаңыз соғыс бітіп, аман-есен оралды деп естіп, қайырлы болсын айтуға әдейі соққанымыз еді. Көзайым болып жатырсыз ба?

Есімін осы арада ғана естіп тұрған, мына ұлық адамның көңілімен ақтарыла айтқанына қарт мейлінше разы болып кетті.

Алла риза болсын шырағым. Өзің бір кішіпейіл, көргенді әке-шешенің баласы екенсің, өркенің өссін. Адам сыйлағанды алла сыйлайды. Ал үйге кіріндер. Шопырларың қайда еді?

Шофер өзім едім, апа, осында беттеп келе жатқанда машинамыз сазға түсіп кетті. Анау тұста тұр. Соны шығаруға бір өгіз керек еді. – Ақылбек жайларың білдірді.

Үйінен киім ауыстырып киіп келген Мәпішкенді Айғанша сол бойда су бойындағы жігіттерді шақыруға жұмсаған.

Тез бар балам, сыйлы кісілер келіп отыр де...

Жігіттер қонақтарға жапырласа сәлемдесіп, қол алысты. Олар орындарынан тұрып амандасады.

Алыстан алты жасар бала келсе, ақ сақалын желкілдете жетіп, ата да сәлем бермегі жол.

Қайырлы болсын айтуға келдік, - деп Ақылбек мұнан әрі ауыл азаматтарына райком секретарын таныстырды. - Өздеріндеі фронтовик, батальон комиссары болған. Ел игі жақсыларды аңсап отыр емес пе. Жата-жастана тыныға берерсің деп, партия біздің ауданға жұмсапты.

Ой-хой, Ақа, майын тамыздыңыз-ау, - деп, Арым жымыды. Қабағының үстінде жіңішкеленіп біткен тыртығы көрінеді. Майданнан қалған белгі ме, жоқ, бұрыннан бар нәрсе ме, ол арасы басқаға мәлім емес. Әлі жіті толысар жастарға іліге қоймаған, шамасы осы Науандар құралпы жігіт тәрізді. Шырайлы күрең жүзі ізгі жұмсақ, рақымдылық танытқандай. Қарашықтарына қарап, қорғасындай салмақты да, жайды толғаныш іш бітімнің бар-ау деп те топшылауға келерлік.

Ғазізжан, - дейді шешесі, - мына балалардың машинасы сонау өткел жақта-ау деймін, сазға батып қалыпты. Соны шығаруға көлік алғызындар. Өздері шай іше берсін, бір-скеуің барып алып кел.

Сәлден кейін Қалқаш пен Ғазіз өгіздерге бірі жарма өңгеріп, бір арқан, күрек өңгеріп өткелге тартты.

Үйде шай жасалған. Ірімшік пен сүрі шұжықтың шырын сөлі алмасып сіңіп дәмденгенін бәрі де мәдік етісіп, асыл асты разылықпен татысады.

Мәпішкен қаймаққа былқытып балық қуырдағын да әкеп қойған.

Айғанша шешей алтындай сап-сары майын

тарелкаға салып, сықпа құрттарын төкті. Шайын реттеп құюға Мәпішкен жа ат.

Өз тұсына айтсақ, столдағы осы астың бәрі шешейдің аялы қолының, рақымды пейілінің дәмдері. Осындай дастархандарды ақ нанмен толыстыру, тоқшылық жасау, жігіттер, сіздер мен біздің мойнымызда. Үлкен қам жер ісіміз – Арымның осынау сөздері баршаға парыз артып, жөн меңзеген мезгілде ұтылған. Бәрі де соны іштей ұйып-түйіп құптасқандай. Сол ізгі лепес Айғанша анаға көңілінің ақырғы бір кірбендерін жібітіп кешіріп, жадыраныс танытып еді.

Дүр ете, үй жанына келіп қалған машина дауысы естілген. Шыныаяқ төңкерісіп отырған меймандар да, басқа екі жігіт те тысқа шықты. Бұзаутазы бар жадау торпақ бейнесін елестеткен қотыраш «Әмканың» есігін Ғазіз шикылдата ашып шықты.

Інішек-ау, сенің мұндай өнерің бар ма еді? – деп Ақылбек күлімдей тұрып сұрады.

Ептеп.

Апыр-ай, қуантқаныңды қарашы. Біз осы колхозға тіркеме екі комбайн, екі трактор бөліп, соны жүргізер кісі таба алмай, не істерімді және білмей сандалбайлап жүрсек, дайын тұр екенсің ғой.

Комбайнер табылмай отыр?. Пәлі, мына Науанды қайтесіз? Соғысқа аттанар алдында, өзіңізден бұрынғы директор тұсында МТС-те арнайы курс бітірген. Бірақ, ораққа іліге алмай

жүріп кетіпті майданға.

Тіпті жақсы, сонша жақсы. Ал, өзің қандай машинада істей аласың?

Қайдам? Бәлкім қайсысын болсын жүргізіп қалармын деймін. Онда біз курстан өтіп, танкты үйреніп алдық қой. Шіркін, отыз төрт, жоситын еді-ау.

Жігіттер, әбден қуанттындар. – Ақылбек күтпеген жерден мәзденген жайын әлі айтып тауыса алмай жатыр.

Арым Ақықов та көңілді. Осы колхоздың егінін жинаудың ең бір түйткіл жайының түйіні кезіккенін аңдап, қоштанған сәті болуы да ықтимал. Сол күйде тұрып біраз Ғазіз жөнін сұрап білді. Бұл зоотехникумды бітірген бойда ілігіп, әуелгі кезде жаяу әскерлер құрамында, одан барлаушылықта болғанын білдірген.

Ал, Германия шегіне танкішілер құрамына барып кірдік.

Міне, жігіт. Сендей жігіттер қай жерден ұшырар деп біз жүрміз. Сәтті кездесу. Мүмкін, мына Сүйіндік те бір мамандық иесі болар?

Арке, ол пулеметтен қол жаза алмапты. Өйтпесе жауды иіру мүмкін емес қой, - деп Ғазіз Сүйіндікке қарай тұрып әзіл айтты.

Еңбек мамандығын енді үйренбек.

Үйрену керек. Жастар техниканы меңгеруге ұмтылуға тиіс. Болашақ соған қазір-ақ қол бұлғап шақырып тұр...

Жаңа секретарь кеше, МТС-тің өз басында директорға мына колхозға егін жинайтын техника, механизаторлар бөлу жөнінде тапсырма берген. Ақылбек сауыстырып, трактор мен екі комбайн ыңғайлады. Бірақ, механизатор жетіспейді-ақ. Сол жайы оны тұйыққа қамап, ой сабақтар орай да таптырмады. Ал, майдандық дәлділік, қапы салмаушылық тәртіпке үйренген Ақықов болса, тапсырманың қалай орындаларын көріп-білгісі келгендей, мұнан әлі жұп жазбайды. Қиындықтың талай өткелегінен қыл тауып өтумен шашын да аламыштаған директор соны сезінумен осы ауылға нағыз қысылыс жайда келіп еді. Енді, міне, қазір-ақ ұмытқа айналып барады. Әйтсе де, тәжірибесінің өзі мұрттанып қалған директор сертек, сақ. Бірінен арылып, есебінің екіншісіне қарманған толғаныста. Ақықов біт мін бағдарлап, дүйім өзгешелігін қанық түсінбек топшылаудан жазбайды. «Мүмкіндікті іздеп тап, сөйт те пайдалан» деп, сырттай айбар атып, бітеу де шіреу нұсқаумен отырар емес сияқты бұл. Иә, оны емес, мүмкіндікті қалай танып табасың, әсіресе қалай жұмсай білесің – соны өз көзімен көріп, көңіліне дауалатып, бағаны да соған қарай берер сыңайы бар. Бүгінге керектің өзі де сол ғой. Осы арадан мүлт кетпеске тырыссаң – қапылық та болмайды.

Соның бәрін топшылап келгенде, директор іштей өз басын мандайы тайқы емес қызметкерлер қатарына қосқан сезім ұстады. Ой-бағдар енді өзі

үйіріледі. Қазір болжамдарын, есептерін қайта қопсытып шешіп, қайта жиып-түйіп тұрғандай әлпеті танылады.

А шіркін, тағы екі кісі өздеріңнен шықса, бұл тұтастай бір дәулет болар еді.

Ойда жоқта екі механизаторға тап болып, бүгінгідей абыржытқан түйықтан шығып алған директор енді осылай, тіпті молды армандайды. Бір сәт күжірленген желкесін қасып қойды. Тап осындайда қыштынын қарасайшы.

Әлгі Сипатты неге айтпайсындар?

Иә, иә ол кім?

Осындағы атайдың он жылдық бітірген қызы, соны айтамын.

Иә, келін-ау түсіндіріп айтшы, ол бала бірдеңе білетін бе еді? – деп Ақылбек арт жақта тұрған Мәпішкенге бұрыла, ежіктей сұрады.

Былыр: «Осоавиахизм бізге машина жүргізуді үйретіп жүр» дегені бар еді. Сонан бірдеңе үйренген болар деп жатқаным ғой...

Науан жұмсап Сүйіндік Разымбет үйіне тез барып келді.

Рас екен, мектепте жүріп, екі қыс үйірмелік сабаққа қатысыпты. Қолына: «Жүк машинасын жүргізуді меңгерді» деп куәлік те берген.

Сүйіндік хабары бірін емес, бәрін де қуантқан еді.

Директор дәлірек түйімін білдірді. Ғазіз бен Науан бірі тракторға, бірі комбайнға отырады деп

есеп етеді.

Енді бір тракторист қана бөлемін. Ал әлгі қызды тура ертеңнен арғы сыртта егін жинап жатқан «Айдарлы» колхозына штурвалшылықты үйренуге жеткізу керек. Онда МТС-тен комбайнер әйел жұмыс істейді. Тура соның қолына беріңдер. Ертең соққанда өзім арнайы тапсырамын. Аз күнде үйретеді де шығарады. Келістік пе?

Келіскенде, не – деп Науан директорға әлде не айтқысы келді.

Не?

Не болғанда, бізге несін айтасыз. Басқармаға айтыңыз.

Таң атқалы іздеп, сол Көсірбек басқарманды таптық па? Қайта соғып айтармын. Егер кездеспесе, хат жазып тапсырармын.

Е, сөйтпесеңіз, ол біздің айтқанымызды құлағына ілмейтін кісі.

Ілдіреміз. Ал, Ғазіз, Науан, - екеуің МТС-ке барып, агрегаттарды алыңдар. Бір өтініш: жамап-жасқап ұстап жүрген ескі машиналар ғой, өте сақ ұстағайсыңдар. Келістік пе?

Құп...

Қырман тапталып біткен күннің ертеңінде Ғазіз бен Науан және МТС бөлген жас тракторист Ирих Цвейг тіркеме екі агрегат әкеліп, іргелей шалқып жатқан күміс өрім егін жиегіне тірей қойды. Пішенге бытырап кеткен бригада ауылдары бірінен соң бірі көшіп келіп, бірі қызғылтым, бірі күрең елестеген

уық-кергесін әлі жайып жатыр. Шаңырақ көтеріп берген еркектер қайтадан мына топты тоқал арбалар жанына келді. Осының бәрін бормен ернеулеп тақтайлау керек. Өмірғалы, Дәрмағанбет, бригадир Ниқанның өзі, тағы бірнешеуі осында: баплта, арасы қолында, әр арбаға өлшеп тақтай кеседі, онан тоқылдата шегелейді. Ымырт түсіп кетсе де істің әлі шеті де көрінер емес.

Осы бір әлетте штурвалшылықты үйренуге апта шамасы бұрын кеткен қызы Сипатты алып Разымбет қария оралған. Жолшыбай соққанда Арманнан естіген жайсыз хабар әкелі-балалы екеуін ауылға жеткенше көп толғантқан. Әзірге ауыздан бейсауат шығармасқа байласты. Қағыс сөз болып жүрсе ұят қой дегенге сайған. Әкесінің ақылымен Сипат кісі аяғы басылған соң, шам жарығымен отырып аудандық комсомол комитетінің секретары, өзінің бірге оқыған дос қызы Лиза Котинаға хат жазды. Қайта оқып шығып, сыпайы-ақ, әм үйлесімді жазып, ойларын қанық білдіргеніне іштей масаттанып та қалып еді. Әйтсе де, көңіл күйін шытқыл бір кірбендік меңіреулетіп беймазалайды. Арман: «Ғазіз сақтансын деген. Қате айтуы мүмкін емес. Бір күні соларға Кесірбек басқармаға барады. Қадірсіз бен екеуі әлде не туралы күбір-күбір сөйлескен. Арманнан жасырады. Сорлы асық дәм әзірлеген бола жүріп, бұлар сөзіне киіз үй сыртынан құлақ асады. Көсербек Ғазіз үстінен арыз түсірмек. Қадірсізге соған куә-шеге бөл дейді.

Осы ахуалды Сипат көз алдынан өткізген. Көңілі астан-кестен. Ойлы. Экесі айта беретін мақалды еске түсіреді: «Ақ сұңқар шашып жейді, жапалақ басып жейді». Осы тектес екі тіршілік төркіндерін шолып таразылайды. Ізгі жанды жомарт ниеттілік пен өкірек өзімшілдікті салыстырады. Дәл бір скеуін екі қолына ұстай көріп отырып, сараптағандай бағдарда. Қайсысы су сепкен қоламташа бұрқылдай барып сеніп қалар? Қайсысы шыныға шымырланып жарқырай түсер? Әрине, жомарт жандылық солай жайнай, жасара жасай бермек. Ғазіз тап сол құрыш. Жақсыны ұнату ғана аз. Аяп, қастерлеп ұстату да керек.

Сол бір ойлар соңында бұтағын таянған қолын түсірді де, қайта қаламын алды. Әлгі шорымдар орайымен тағы екі-үш сөз қосқысы келді. Иә, соны бір сәтте жазып та үлгеріп, «Не айттым» екен дегендей, ұзын кірпіктері мөлдір қарашығын жартылай жаба отырып, қайыра оқыды.

«Әлдеқалай солай болып шыққан күнде сені мен біз кінәсіз жанды – жігітті қорғауға дайын тұруымыз керек деп білемін. Сенің қолың ұзын. Мен бұл реттегі өз парызымды осы хабарды саған жеткізумен өтеймін деймін. Бұл тек соны өтеудің бастауы ғана шығар. Қалжындай беретініңді білем ғой: «Әй, тегі, жігітің шығар» дерсің де. Өз еркің не десең де. Тап осындай жігітке қамқоршылық ету қыз атаулыға теріс болмас еді. Сол парызым ретімен асыламын. Өзіңді өзім деп сенемін!»...

Мәпішкеннің үйінен әлде кімдердің дауылдасқаны естілді. Біреу әндетеді. Сипат жазған хатын кітабының ішіне сүңгіте салып, жүгіре басып сонда барды. Бағанағы қонырша әнді тракторист Ирих қазақша мөддіретіп тұрып ән салып отыр. Соны тамашалап, бір сыпыра жастар алқа-қотан отырысқан. Мәз. Ғазіз ентелей, күлімдей тыңдайды. Соның аяғына басын қойып жантайып Қалқаш бала жатыр. Мәпішкеннің бергі жақ иығына асыла, басқа пішенші ауылдан келген шырайлы келіншек Бэрнэр отыр. Күрең жүзі бал-бұл жанып, жанар шашқан сұрғылт көздерін Ғазізден бір айырмайтын сияқты. Мәпішкенге әлде нені сыбырлайды. Ол кең маңдайы жиырыла түсіп, онша жақамаған сыңай танытқандай. Кірген бойда шалған осы жайдан көзін алмастан Сипат есік жақтағылар арасында тұрып қалған. Жүрегі бір сілкініп өтіп, тұла бойына бір шыңыл таралып кеткендей болды. Алғашқы ақық ақ махаббатын осы жігіт жолына арнаған Арман болса бір сәрі, қуана құптар еді. Ал, мына келіншекке жаны тік тұрынып, Ғазізді қарауға да қимайды.

Сөйте тұрып, жарар гүлін әлде қашан жарғызған Нэрнэрдың Ғазізге осынау қадалысына білгенінше мән іздеп, мақсатына топшылап ұстап ұқпақ болды. Барлап, талғап бағалап, бұл қарасты уілжіген пәк сезімнен жай жарқылындай жалынмен шыққан, жан жарып арнала шыққан ынтызарлықтың қарасы емес деп байлайды. Бұл бұлдыр, екінші будай

бәрдене ғана.

Кім білсін, өз ынтызарлығын ең сөнбес, ең реңді раушан деп есептемей ме, мына Ғазіз соны ғана ұсынғысы келеді. Соның ғана ышын хош-қастерлігін танып, соны ғана көкірегіне қыс дегісі келеді. Сондай сезініспен Сипат балқынды. Төңірсіндегі ду сөздерін тіпті естімейді. Ойлары қорғасынша салмақпен қайнап балқып құйылады. Сонан шуақты үміттер үдейді, дәме дәйектеліп, армандарына алып ұшқан дүлдүлдей дәрмендер тұлғанады. Сол дәрмен бұған: «Ғазізге қайтсем де сені жеткіземін» деп тұрғандай. Сипат сезімі осы еді. Соғыс бейбақтыққа ұшыратқан осынау жеңгені де аяйды. Өз бақытының алтын босағалы егісін енді ашам деген сеніммен тура, ондай босағаны бір аттаған Нәрнәрға бақытының жалғасын Ғазізден өзгеден табуды тілейді.

Үй ішінің дуыл сөзіне сонсоң барып қана құлақ тұрді.

Мынау бір жер көктеген шешек қой. Әй, Ирих, біздің үйге жатқан жамбас ақын болсын, мына иығыма асылған қатынға бірдене деңші, байғұс, ері соғыстан оралмай, сағыныш меңзетіп жүр, көзін мөлтендетпеші.

Ирих бөгелген жоқ. Науанның үкілі домбырасын келсе де, келмесе де тыңқылдата шертіп, қаперсіз отырған Нәрнәрға көз жібере, әндетіп қоя берді.

Жеңеше:

Сен де ақ маңдай,

Мен де ақ мандай,
Жаныма жабырқамай таяу отыр,
Боп кетсін осы үй іші шам жаққандай...
Жұрт қыран көлкі.

Ие, ие тағы да.

Оу-ей дерсің. Қане, тағы да.

Ей қатын, бердеме демеуші ме ең, сені айтысуға шақырып отыр ғой, - деп Мәлішкен Нәрнәрды иығынан сілкіп жіберді.

Тәй әрі, неміспен айтыс деп, мазақтарың ба. Ерім сонау неміс қолынан өтсе де, қазағым, ауылымның жігіті құрып па? О несі.

Нәрнәр, шамданып қалдың-ау, қалжың емес пе? Әншімді кемітпе.

Келіншек Науан сөзіне тіл де қатпастан, төмен қарап отырып қалды. Әлгі сөзі, өңменіне мұздай тиіп, бұған енді Ирих қана бір екі сөз қатты.

Жеңеше, атамның атын өзім де білемін. Ал, елім, - Қазақстан. Жинасқалы келгенім сіздің ауылдың наны. Жат көргеніңе кейідім. Мен өзімді әлде қайдағыға қосақтайтын неміс емеспін деп жүр едім.

Жас жігіттің мынау сөзі бәріне тиіп кеткендей, жиналғандар сәл үнсізденіп қалды. Сипат езу тартады. Неге? Өзі де дәлін біліп түйе алмайды. Тек сәл бір жөнсіз оспадарлықты мысқыл еткен сияқты. Күлімдей отырып, жақаспай қалған екі жаққа бірдей майдай жақтырып Ғазіз түсініп айтты.

Әр елдің салт-дәстүрі басқа. Кешегі қанын өзі

ұрттап дүниеден мүрдем кеткендерге бұларды еш жуықтыстыруға келмек емес. Бұлар өз еліміздің өзіміздей көрген көз, өзіміздей пәк жанды ұлдары. Отан деген ұлы ұғымды алайықшы. Ол бәрімізге қандай ізгілік, қандай ізетгі сезім сіңірсе, бұларға да соны бірдей үрлеп сіңірген. Біздегі білік, аяныш, түсіністік не? Бұларды да сол. Баяғының баяғысында өткен ең арғы бабасының аты үшін шәк ұстап, ызбар қарау жәндік емес. Екінші қайтып абайсыз айтсаңыз, Нәрнәр, ұятқа өзіңіз қалмақсыз...

Әй, ағай қолыңды берші, - Ирих Газіздің ұсынған қолын алып құшырлана қысып-қысып қойды. – Рахмет аға, Сізге. Білмеймін осы. Мал екеш мал да туған жеріне тартады. Туған отанынан, өзінің сүйікті елінен қасиетті ештеңе жоқ қой адамға.

Есік серпіле ашылып, сырттан Өмірғалының әйелі Ақбала кірген. Әлде неменеге іштгей әбігерлігі ажарынан айтқызбай-ақ таныларлық еді. Асығып ентіге кірді. Бәрі соған көз тігеді.

Жеңеше, жоғарлатыңыз.

Жәй ма?

Жоқ, Өмірғалы жіберді. Жаңа ғана біздікіне әнеугі райком келді. Қайын аға (Көсірбек басқарманы айтады) мен Дәлмағанбеттің карта ойнап отырған үстінен түсті. Қатты ренжіп айтты қайнаға.

Иә, не деді?

Науанға Ақбала райком секретары мен Көсірбектің тілдесуін сөзбе-сөз баян етеді.

Ертең орақ саласыздар ғой?

Саламыз.

Ал, комбайннан астық тасуға неше арба сайладыңыздар?

Сегізін сайлаймыз.

Қазір нешеуі әзір?

Үшеу. Кеш батып кетті, өзгесін ертең таң сәріден қолға аламыз.

Орағыңыз ертен, сонда комбайндар тұрып қалмақ қой. Олай болмасын, далаға от жақтырыңыздар да, соның жарығымен қалған арбаларды осы түнде сайлап алыңыздар.

Жарайды орындаймыз, - деді қайын аға. Райком өзі ертең ерте соғамын деп, жүріп кетті...

Ал, бізге бірдеңе істесін дей ме?

Ақбала Науанға Өмірғалы сәлемінің түйінін енді ғана баян етеді:

Арбалар жанына отын жинап, от жақсын - деді...

Науанның үйіндегілері тарап, екі-үш үйден отын жинай бастаған кезде Ақбала бұларға қайта келген.

Қайын аға: «Жеті түнде әуре болмай-ақ қойсын, таң сәріден бастап кірісерміз», - деді.

Өзі білсін. Әйтеуір біз дайын, - деген Ғазізден...

Осыдан кейін түндікті жапқызып, есікті тиектетіп, карташылар қайта отырған болатын. Ауық-ауық өзара дауласып та алады. Көз ілмей төсегінде Өмірғалы дөмбекшиді. Немере ағасы

Көсірбекке де, арба тақтайласуға шақырумен келген Дәлмағанбет қойшыға да: «Қойыңдар енді ұятқа қалып жүрерсіңдер» деп нешеме қайталап айтып та көрді. Құлаққа ілмеді. Ілгені сол, ойынын соза беретінін білдіргендей, Көсірбек: «Шырағым, шайынды ысытып қой» деп Ақбаланың тынышын кетіруде. Сан қайталап, ысытқан шайын меймандарының ішпейтініне, сөйте отырып жаңадан мазалауына Ақбала мейлінше кейініп қынжылады. Бір уақытта есік тарсылдады.

Өгім?

Ашыңыз.

Бағана келіп кеткен райком секретары Ақықов. Мыналар картасын, будыраған ақшасын жинап қойды. Намазға ұйығандай, алакөлеңке үйдің төрінде қатарласа малдас құрып мәлісесі. Ақбала ши аузында отырып, екі жаққа кезек көз тастайды.

Бұл қалай, жолдас председатель? Сізге халық нанының мәселесі карта ойнаудан гөрі оңай іс біліне ме?

Олай деменіз, Ақықов жолдас. Түнде жағатын отын болмады. Таңертең қолға алатын болдық.

Онда алаңдамай-ақ ойнай беріңіз, отынды мен тауып жаққызайын. – Ақықов гафу өтіне, Өмірғалыны тұрғызып алып, шығып кетті.

Үнсіз, сұлық ілесіп Көсірбек Тұманов келеді. Арбалар тұрған жерге кісілер жиналып қалды. Ай жарық. Әйтсе де, бұл күйде қажет жұмыс атқара қою қиын еді. Ғазіз трактор фарымен жарық

түсіруді еске алды. Аздан соң Ирих өз тракторын әкеліп, арбалар тұрған жерді жарқыратып жіберді. Оншақты кісінің жартысы промкомбинаттан әкелінген тақтайларды өлшеп, кесіп тегістеп, жартысы үш арбаны бір шамада қобдилады да шығарды. Екі арбаға тақтай жетпеді.

Тұманов жолдас, тақтайыңыз қайда? – деді секретарь. Ал, бригадир Ниханбекке айқайлайды:

Әй, Ниханбек, осы Кәсірбек болмаса өлуші ме едіңдер. Енді тақтайың бар ма? - Әу, Кәсірбек сенің қай сөзіңе тұрамыз? «Осы да жетеді» деп, бағана бір пар өгізге тиеген тақтайды кеңсенді тақтайлатуға жөнелткізгенінді не қара басып ұмыта қалдың?

Кәсірбекте үн жоқ. Костюмшең шықан бойы күз басының мына салқын түнінде бүрісе түсіп, райком секретары Ақықовке жалтақтап қарай береді. Бәрі де бір сәтте үнсізденіп қалған еді.

Менде, мақұл көрсеніздер, екі ұсыныс бар.

Ие, айт шырағым, - деп бригадир құптай бастап, ауыл адамдары формасыз шинелін желбетей киген Ақықов аузына үңіліседі.

Мақұл көрсеніздер, кеңсеге әкетілген тақтайға бір тракторды, дірдек қаққан басқарманың киімін әкелуге бір тракторды жіберсек қайтер?

Әрі іске жөн меззей, әрі қырсық жайды күйдіре әжуалап айтқан сөзге бәрі иығы көтеріле дуылдасып күлісіп қалып еді. Соны:

Кәсірбек мына сенің ле, біздің де райкомымыз жаңа кезікті білем, э? – деп, бригадир Ниханбек

қостап және күліскен. Ақықов осыған езу тартты.

Ғазіз, сен тракторыңа отыр да, сонау кенсе жанындағы тақтайды арба-марбасымен сүйреп әжел. Көсірбек осы да саған бір сый. Бар да киімңді өзін киіп кел. Қолға алдық екен, біржолата тындырып, ертең ораққа алаңсыз кірісіп кетейік.

Әлгі орайдың тоқтерін Разымбет қария осылай тұжырымдап шешкен...

Танертең екі агрегат көсілте шалғы салып кеткенде іс басында болған Ақықов көптің қолымен сайланып қалған жайға разы сезімде еді. Сегіз қосар арба керуен қурай тізбектеліп, егінді шеттей айнала өрлеп кеткен агрегаттарға қарай беттеп бара жатты. Бір-екі тұсқа комбайндар қатарлай, ақ-сарылзанып елестеген үйме-үйме сабан түсіріп кетті. Ақықов жиі келіп тұратындығын білдіріп, іске аса сергек болу керектігін және айтып, әрідегі колхозға беттеп кеткен. Орақ басталуына Разымбет ат үстінен сүйсінумен едәуір қарап тұрды. Ғазіз тракторына тіркелген биік комбайнның нақ маңдай шүйдесінде қаршығаша шүйіліп қызы отыр. Алыстаған сайын кішірейе түсіп, басына байлаған қызыл орамалы ғана елес береді. Ішінен үлкен шүкіршілік еткен қария атының басын бұрып, ұзын аяқтарымен тебіне, әрі қамшылай желе жортып кетті. Ауданға тартқан беті. Сипаттың түнде жазып қойған хатын жеткізбекке барады.

ТӨРТІНШІ ТАРАУ

Қызулы шақ реңденген қызғылт күн әрідегі ирек бас таулардан аттап, тас шақа ернеуге матырылып барады. Сәулесінде күндізгідей шаңқан шағылма жоқ. Күнгірттеу қызғылтым арай даланы өзінше өңдейді.

Осыдан сәл бұрын ризық лебін ескен қызыл қырман үстінде жиналыс ашылған. Бидай жалдарына жантая иін қағысқандар басқарма аузынан жақсылепес естігенше асығады. Жөн-жобаны, осы егінді шашпай-төкпей жинап алғанда өздері татар жемістің қандай боларын естіп сейілмек сыңайлары бар.

- Періште, оу періште.

- Әу, әу.

- Ой, бар болғыр, бағанағыны әкелші. – Көсірбек бір лек адамдар шетінде тізелей отырған атшы баланы көзімен іздеп тапты.

- Нені дейсіз, Көс – аға?

- Есің дұрыс па-ей, өзіңнің? Бағанағы бидай ше?

- Е-е, соя ма? – Періште қырман шетінде жегулі тұрған пәуескеге кетті. Сәлден соң көкшіл шүберек буыншақты әкеліп басқармаға ұсынды. Ол мұны бір қолымен көтеріп тұрып көпке көрсетті.

Мынау қанша болады?

Үш кило.

Он қадақтан аспас.

Осыны, - деді Көсірбек, - әлгі ауру қатынның

баласы ұрлап әкеле жатқан жерінен жолда ұстап алдым. Өзін қырманға қайтып жуымастай етіп құлағынан бұрадым.

Мықтаған екенсің...

Осыны соған берген қайсының, айтшы, - буыншақты қолына шайқандата тұрып, Көсірбек жағадай көз салады.

Мен, мен. – Науан орнынан тұра, тіпті қатты дауыстады. – Ол бала бағана түске таман біздің агрегат жанына келген. Жанаң жүріп, ұзақ тамашалаумен болды. Аядым. Штурвалға жаным алып біраз жүрдім. «Мен өсемін ғой, сонда осы орныңызды маған бересіз бе, ағатай» деп сұрады ол. Басымды изедім. Өздеріңіз білесіздер ғой, соғыс құрбандығы болған солдат баласы. Шешесі ауру. Жалғыз ешкіден басқа дымы жоқ. Аяп кеттім. Сонсоң көйлегіне түйіп бидай бердім. Әне, сол. Бір-екі қуырым бидайда не тұр?

Соғысқа барып келгенде, бұған қоғамды ұрла деп жіберген бе? Не істейміз жұрт мынаған? – Көсірбек тағы да жан-жағына қаранады.

Әй, жарайды, мына егіннің садақасы. Жетім ғой бергені, сштеңе етнес. Өзге астықты сақтасак та жарар. – Нәрсәр дәннен шынтағын көтере, тығыршықтана тік отырып алып осылай үн қатты.

Көсірбек бұған сәл ғана көз тастап күлімдеп қойды. Онан қабағын көріп, нығыздала сөйлеп кетті. Тіпті пұшықтана ақшыыл, көздері жыпылық қағады. Әуелі аудандық, онан облыстық бірсыпыра

басшы қызметкерлердің есімдерін тізіп шықты.

Сол жолдастарды айтамын, бірауыз сөзімді жерде қалдырып көрді дейсіз бе? Жоқ, атамаңыз.

Жиналысқа ұдайы қатыса бермейтін кейбіреулері аң-таң, әлі аңғарыста. Тегі, білгісі келген жайларын енді айтатын шығар деп күтеді білем.

Солай, иә. Бидайды өз қолынан шашқан мынаған әкті тұрғызамын. Оу, ағайын-туған, біріңнің де тауығыңның аяғы сынбасын деп келемін. Жаным ашып айтамын. Жиналысты әдсіі шақырып отырмын. Бидай ұрлап сотталып кетіп жүрмендер тегі. Заң – мынау. – деп Көсірбек қалтасынан шапаты ғана бір кітапшаны суырып алып, көтере бұлғаңдатып-бұлғаңдатып қойды.

Не мұның?

Заң кәдексі.

Дәнекүс болсаң өзің дәнекүс. Өкімет заңын жамандама.

Мынау не шатып тұр? Осының не айтқанын түсінгенің бар ма? Айтшы.

Ұрлаганың не, айналайынның баласы-ау? Еңбек күнге өзіміз де аванс алмаймыз ба? Науанның жетім сорлыны мүсіркеп бір уыс бидай бергенін ұрлық деп тұр ма өзі? Оны ұрлық десең, осы жиналыстың қаулысын шығартып, ауру әйел, жетім балаға жәрдемді қолдан бер. Ағайын қамқорлығын сонымен білдір. Осыны қай өкімет теріс дер екен? Адам силаған өкімет, қайта, рахмет дер өзіңе.

Сыздық шалдың ернін жалай отырып айтқан сөзін жанындағылар қуаттап кеткен.

Бастықтардың атын айту халыққа нан болады дейсің бе?

Алдын өкіметке тез жөнелтіндер де, авансымызды беріндер.

Мына жұрт шалап суанмен жүріп өгізін жинай алмас, иә, әлгі ретпен кемтарларға да қарайлас.

Тағы сендердің сөзің маған заң емес. – Заңмынау. – деп басқарма тағы кітапты бұлғаңдатты.

Бір пікір айтуға бола ма?

Айт, бірақ бүлік шығармай айт.

Жұрт назары енді Ғазізде. Нәрсә ажарынан бір өзгеше леп білінеді. Ғазіз қалпағын дән үстіне тастап, шашын артына қайырып сипап алды. Сөз бастады. Сабырмен салмақтай айтып естіртеді.

Жолдас, председатель, мемлекеттің өзге жөндегі заңын бұл жерге найза етіп шаншу не үшін керек?

Е, сүйдеші. Бізді қорқытқаны не-ей өзінің.

Өй тұра тұр, саған сөз берілген жоқ қой.

Ғазіз сөзін әрі жалғап, толғаныспен айтады.

Науандікі ағат екен дейік. Ал, халықты неге қорқытасыз? Осы жұрт елге де, өзімізге де болсын деп өзі өсірген егінді өзі ұрлайды деуіңіздің мәні не? Ол председатель тұрсын, тіпті, жай азамат аузынан шығар сөз бе? Нағыз жолсыздық мен білсем, тап осы. Колхоз заңы устав емес пе? Соның жөніне неге көшпейсіз? Кодекс тап осы арада не үшін керек?

Еркек, әйел Ғазіз сөзін гуілдей қуаттасып жатыр.

Көсірбектің қол сермей гүжілдеуін көп аузының дуылы көмір естіртпей жіберген. Жұрт аванс беруді қайталап айтып талап етеді. Ал, Көсірбек:

Райком, райсоветпен тілдеспей дән бермеймін. Устав, устав деп өзеурейсіңдер, ол соғыстан бұрын шықты емес пе? Ескірген. Райком мен райсовет сонан бері қанша қауды шығарды екен, осыны білесіңдер ме? Астық үкіметке ғана жөнелтіледі.

Көсірбектің бұдан арғы сөзін жұрт құлаққа ілген жоқ. Орындарынан бір сәтте өре тұрып дуылдаса тарап жатты...

Ғазіз әріде тұрған агрегатты бері жылжытып қоймаққа беттеп кетті. Қырманнан біраз ұзап барғанда, ымырт қараңғылығы ішінен оған Нәрінар тап болды.

Әй, қағынды, тоқташы.

Неғып жүрсің мұнда?

Тоқташы енді кішкене. Жеп қояды дейсің бе?

Бір ауыз сөз сұрайын.

Ал, айта ғой...

Нәрінар дәнеңе де айтпастан келіп асыла кеткен. Жігіт былқ-сылқ жөңкерілген әйелді қолымен кері серпіп, қайтып жуытпай білектерінен ұстап алған.

Ғазізжаным, түсімнен бір шықпайсың, бақытым, сірә, сен шығарсың. Жіберші қолымды, бір сүйейін.

Қой деймін, әрі, ұят болады.

Жоқ, қоймаймын, сұлу келіншек от боп жанып бас ұрғанда, тас па-ең жібімес? Қойныңа осы енгенім енген. Сен енді мендікің.

Байғұс, массың ба? Мен қалай сендік болмақтың, басым бос емес. Болды, әрі, шаруаға асығамын.

Кім, оның? Е, ана ауған шалға тиіп кеткен Арманды айтасың ба? Үмітінді әлі үзбей жүрмісін? Несі артық менен соның?

Нәрнәр, сен жеңге адамсың, - деп Ғазіз оның қолын сілкіп тастап, өзі тез-тез басып әрі жүре берді...

Орнында анырап қалған Нәрнәрді әлдекім ту сыртынан келіп қапсыра құшақтап алған.

Ә, қу шешек, бағанадан осыныңды айтсаң болмай ма? Босат, өзім құшақтап сүйемін.

Ол босатпайды. Сол бойы тұрып, мұны иірілген шүйдесінен шөпілдетіп сүйе береді.

Босат деймін қағынды, өзім сүйейінші. – Жұлқынады. Мынау жібермейді.

Жүр ендеше, әрі кетейік. – Нәрнәр алға ұмтыла тартып мынау сырттай құшақтаған бойы ілесіп келеді. Әрідегі қарағандар арасына кіре екі бейне жазылып барып, құшақ ашыса, қайыра табыса берді. Ананың бетпе-бет жуыстырғаны сол еді, Нәрнәр жағынан шартылдата тартып-тартып жіберді.

Өй.

Бағанадан Ғазіз екен деп тұрсам, сен бе едің сасық азбан. – Нәрнәр жұлқынады.

Қоя бер қолымды.

Қой ей, көрмеген кісідей, көкіе қалғаның не?

Әй, Көсірбек екі жылдан бері сыйың жеткен шығар. Өмірімді күйік көсеу сияқтанған сенімен

өткізе береді дейсің бе? Жасқа, мына Ғазізге тиемін.

Ғазізге. Қой әрі, өзіңнің кімге лайық екеніңді білсейші. Сен майлы- күйеш жұмыскерге емес, мына біз сияқты басшыға ғана лайықтысың, жаным.

Әдірем қал. Бетіңді күнде іскектеп отырып Ғазізге теңелмексің, ә?

Әй, соққан, бет іскектеу сол мәдениеттілікке жатады.

Үйткен теріні қылшықтағандай мәдениет көрсемші. – Нәрнәр бұрқан-тарқан, жұлқынады, ал Көсірбек босатар емес. Иліктіремін деп әлі әлек.

Сенен не пайда? Мазак етесің де кетесің. Шай ішкізіп, көйлек кигізіп отыр ма ең басшы болып? Ана қара қайыс қатыныңнан не артылушы еді? Жас байға тиіп Нәрнәрдің да киіп – ішкісі, құлпырғысы келеді. Түн жамылуды білесің, орамал-шаршы ырымын неге білемісің?

Қап, жеңдің. Бірақ, сені шай-етегіңнен малындырып қоюға Көсірбектің қалтасы әлі де жетер.

Қайдам? – деп тісің ақсита жымиюдан сон Нәрнәр үн қатқан жоқ...

Түн ортасы таянған шақта қырманға Көсірбектің ат-арбасы келіп тұра қалды. Түн де қара, өзі де қара, аты да қара.

Өмірғалы, оу, Өмірғалы. – Көсірбек абаймен дыбыстайды.

Немене? Бұл не жүріс?

Мына бір-скі қалқа бидайдың тәуірінен қаптай

қойшы. Жеңгең тапсырып еді, басшылар келіп қалса шайға жем болсын.

Қаптамаймын.

Е, неге?

Бағана занды бұлғаңдатқаның қайда?

Сотталарым жоқ.

Өй, оттама. Қапта, бол!

Қаптамаймын деймін. Жөнел әрі.

Көсірбек арбадан түсіп Өмірғалының жанына келді.

Ее, ез неме, елдің сөзіне еріп, алжасқанбысың? Мені сен тұрсын аудан да қолымды қақпайды. О несі-ай. Өй, қырман күзетіне сені мен не үшін қойды деп жүрсің? Туыс, бауыр деп, білдің бе?

Қоғам дәулетін өзіне ұрлап берсін деп пе?

О, ойсыз. Мен басқа кісіні қойсам да ала аламын. Көзінді аш, ойлан. Мына немере ағаң колхозды уысында ұстап тұрғанда көнейінді түтендеп, ішкен-жетегіңнен артығын ақшалап ал. Ана жаман қатыныңның сөзіне еріп дүниеден бос қалма.

Сені мына қоғам байлығын өзіңнің және тамыр-таныс, туысқандарыңның көнейін түтенде деп басқарма қойып па? Не сөз мынауың? Көзінді өзің ашып қара. Ал, менен мына қырманыңды. Не істесең де соны істе. Мен өйтіп күзетші болмаймын. Осы ел не болса, мен солай күнелтемін, - деп Өмірғалы ақсаңдай басып кете берді.

Соғыста қаның әбден бұзылып кеткен ғой өзінің. Аяғанды білмеген сорлы. Ана бұзақы Ғазізге

ерген екенсің. Тоти да отыр ендеше.

Ау, Көсірбек соғыссам, сенімен бірлесіп, қоғамды ұрламақ үшін соғысқаным жоқ мен. Ел үшін. Ғазиз де сол. Біле білсең саған ол бүгін жөн сілтеп, ақылын айтты. Соғыс маған не оқытты, білесің бе?

Иә, не оқытты?

Бар дүниені өзімнің уысымда ұстаймын деуші атаулыға рақымсыз болуды оқытты.

Солай әлі де. Ескерткенің де жақсы болды. Сірәлықта бар ғой, Көсірбек сендерсіз де тіршілік ете алатыны естерінде болғай. Ертеңнен бастап қырманнан тайып тұр. Көзіңе көк шыбын үйелегенде ғана ұғасың сен.

Қазір ал деймін менен қырманынды. Елге астық бермей, оны өзіңнің ұрлауға келгеніңді тап ертең айтып, бетіңді айдай етпесем, Өмірғалы болмай кетейін, білдің бе.

Отта, отта – деп Көсірбек ашумен атты бір осып, тарта берді...

Таңертең қырманға жиналғандарға Ниханбек бригадир жақсы хабар таратты. Айтуынша, оған Көсірбек түн жарымына соғып, елдің аванс бидайын үлестіруге тізім жаса депті. Жұрт кешегі жиналыстағы көп дүмпуінің әсері деп жорамалдасады. Ал, Өмірғалы ішінен мырс етті де қойды.

Луылдан қап жиналып, қызылданған үш төбе бидей елу шекпен қапқа шымшып тігілді. Бұл

мемлекетке алғашқы жөнелтер. Авансқа ендігі тазартылғаны үлестіріледі. Жұмыс қызып кеткен. Мәпішкен мен Ақбала триер тұтқасын кезек ұстап тұр. Бетінде мөддір моншақтар бөртіп, Қалқаш бала күрекпен дамылсыз дән лақтырып қояды. Сақал-мұртын сарғылттап тозаң қапқан Разымбет, бригадир Нихан, Сыздық қариялар сыпырғышпен қағып, жүлгелеп, дән мен борықтың шегін айырады.

Бүгін осынша жан ішінде солғын, собалаң елестеп, көңілсіз жүрген Нэрнэр ғана. Езужимайтын жайнақы калыптан айырылған Гүлді шаршысын түсіре бүркеніп, тас түйін байлап алыпты. Қабағы түксііп, қырпуы мұз бүріккендей. Електі зыр қақтыратын құйынды екпінінен түк жоқ, сүлдер болып, селекет, олақ, баяу қимылдайды. Тісінен әлі сыңар сөз сытылып шыққан жоқ.

Әй қатын, не болған бүгін саған? Ауырған жоқсың ба?

Ауырсам ауырдым. Сендей жанымда байым жатыр ма?

Мәпішкен не дерін білмей қалып, сөзін қалжыңға бұра салды.

Е-е, байдың дерті де.

Мазақтарсың.

Басқаның мазағынан аман болсаң, менің мазағым не етуші еді?

Нэрнэр жауап қатпай, әрі айналып кеткен...

Ауылда сол күнгі кеште күтпеген екі жай білініп, көңілсіздік әкелген екі әңгіме шертілген.

Соны жұрт лезде естіп, жағалай жайсызданғаны Ғазіз ауданға, тергеушіге жауапқа шақыртып келген повестка болатын. Әсіресе Ғазіз, Науан, Разымбет, Өмірғалы, Сүйіндік, Қалқаш бригадир үйлері күрен қабақ жабырқау күйде. Осындай халде отырғанда Нәрнәр келіп, Мәпішкенді өз үйіне шақырып кетті. Нәрнәр тыстан қырсаулай құрысып, ытқындай тығыла келіп, үйде кірген бойдан төсегіне жылай құлап, етпеттей жатып алды. Дөңкіген денесі делбендей селк-селк.

Байғұс-ау, не болып қала қойды, сонша.

Бағана: «Басқаның мазағы болмаса» дедін-ау. Бірдеңе естіп пе ең? Неліктен айттың соны?

Бір сөз естісем, құлағым керек болып көрсін.

Ендеше өзім айтайын: әлгі Ғазіз мені мазақтап кетті.

Қой әрі не дейді? – деп Мәпішкен дауысы жайсыз шықты. – Әй, қалай? Айтшы, көне? Тіпті ондай селтенбай емес еді ғой.

Мен бейбақ оған құмарттым емес пе. Ие, деші.

Иә.

Дәл бір мас сияқты болып кеттім сол жерде. Есім неге шықты десейші. Нем бар еді.

Иә, айтшы, көне, түсіндіріп.

Айтайын. Кешегі жиналыстан кейін үйге қайтпай, әрі кеттім. Ғазіз комбайнын бұрын қырман шетіне әкеліп қоятын еді ғой. Кеше жиналыс кезінде комбайны әріде – далада тұрды. Келетінін білдім де жолын тостым. Ынтызарлығымды айтпаққа

тұрмын. Нәрнәрдың арғы әңгімесі Ғазізбен арадағы кешегі оқиға болатын. – Сөйтіп, аңсап, елжіреп-езіліп, үмітпен үгіліп тұрғанымда кеудемнен итеріп тастап, кетіп-ақ қалғаны емес пе? Осыдан өткен не мазақ керек? Қалай тез дейсің? Мен қай қатыннан кем едім? Не болғаным енді. – Нәрнәр әлгісінен де бетер сулығып өксіп, солқ-солқ жылап кетті.

Сол ма тек? – деп Мәпішкен сылқылдай күліп жібергенін өзі де сезбей қалды.

Нәрнәр басын көтергенде бетін жас жуып, іші қызара бөртінге ісінген көзі көрінді.

Мазақтап күлесің бе?

Мәпішкен сыр шашқысы келмей, саскалақтап барып, әйтеуір сөз таба кетті.

О, сайтан, соған жылап. Өзіңе осы бес жылдан бері жүген-құрық тиіп көрді ме?

Ол не дегенің? Түсінбедім.

Енді не дермін, мына кәрі сайтанға. Марқұм байың майданға аттанғанлы көрпеңнің шетін ешкім ашып көрді ме деймін?

Сонша, мені бір ... неге есептейсің бе? Өзің көріп-біліп келесің емес пе? Ана, кәрі Көсірбек сөзін тіпті құлаққа ілмейтінімді де жасырғаным жоқ. Жалғыз құдай куә.

Қой, ойбай, ана ауылдағы кәрі молланың сыйынып, шелпек жеп, шүберек жинап жүрген жалғыз құдайын оған куә етпей, күнәкәр боларсың.

Ендеше бар ғой, сол молдекеңе кітап аудартсаң да осыны айтар.

Е, міне жөні. Соның біліп айтып жатырмын. Жүген-құрық тимеген, бес жылдайғы ту қатын сенің мінезің де шәлкес-шадуар болып алған. Абайлауың керек еді. – Мәпішкен осылай майпаңдата, сызатта айтып келіп, бездірейін деген ойын да сол ретпен сездіре қойды. – Бірақ соңына ферғауын перизатындай қыз түсіп жүрген сылаң жігіт сені мен біздей, көңілімен ғана көбең қатынды көзге ілуші ме еді. Соны абай етпей, енді тастан құлаған аюша аласұрып дөңбекшисің. Өзіңді өзің босқа кейітесің. Мына көзді жаспен жуғанша, сайтан секіргендей қайнаңдата күлім қаға бермейсің бе? Соған көбелек көздеу бір жігіт өзі келеді де әлі-ақ сүрінеді. Сонан соң қағасың да аласың. Білдің бе?

Жаным, Мәпішкен, шын қимастығың бұл сөзін. Сөйтуім керек екен-ау. Әй ойламас басым. – Нэрнэр көзінің жасы әрі тамшылай, әрі күле басын көтере берді.

Төл қайнысындай қадірлейтін Ғазізді және тек көңілі тек сонда деп есептейтін, көз алдында өсіп ер жеткен сымбатты Сипатты ырсылдаған бір аюдан қақтым деп Мәпішкен кеткен. Жан сезбес, құрық бойламас, сұқ көз, аш аран – қаярлығыммен Көсірбекпен арадағы жеңсік басар жайымды сауысқандай сыған қатынға да сездірмей жібердім деп Нэрнэр қалған...

Келесі күні таңсәріден астық тиеліп, керуен сапталды. Алты арбада қызыл жалау желбірейді. Оны айдауға Өмірғалы, екіншісіне Сүйіндік,

үшіншісіне Нәрнәр, ең соңғы айдаушы болып Қалқаш шықты. Бұл бала сонымен барып оқуында қалмақ. Осыларға Ғазіз ілеседі. Ғазіздің шешесі жылдап-сықтап дегбірсіз тұр. Не пәле болып қалғанын біле алмай, жігітті ішпен аясып, ауылдың баршасы мамыр быққан қоңыржай бір реніште. Тек ақ тілек білдірісіп өздерін де, Ғазізді де сабыр айтумен жұбатады. Ал, жігіттің өзі еш хауһілеусіз, тәуекелшіл бетімен жайраң. Анасының көз жасын сүртіп беріп, бетінен сүйді. Ана баласын әлі босатпай, басын өз көкірегіне сүйеп, ұзақ тұрды. Сүйді. Екі-ақ сөз айтты:

Өмен жолың бола берсін, құлыным. Осы Өмірғалыдан қалмай қайт. Ақсарыбасымды айттым. ..

Апа, Ғазізді тура өз арбама отырғызып әкелемін – деп арба үстінен Нәрнәр сәмпылдайды.

Қой, қой, ей қатын, сенсіз де аяқ баса алатын шығар. Айтқанды неге ұмытасың. – Мәпiшкеннiң мына сөзіне Нәрнәр ернін қозғап қолын сермеді. – О, ыржақай. Әттең, өзіміздің ортаның қатынысын, әйтпесе, ана ерніңе тура шымшуыр қыздырып басса да болар еді.

Нәрнәр жаңағыны айтқанында есіткісі келмегендей Сипат теріс айналып кетіп еді. Көмейіне әлдебір нәрсе тығылғандай бір күйге келіп, көзінен алғашқы бір нәзік аяныштың тамшылары үзіліп кетті. Соны жасыра, жеңімен тез сүртіп тастап, ауылдан жылжып бара жатқан

керуенге қайта көз тігіп, сүттей аппақ, үлбір жұмсақ орамалын бұлғады. Кителшең Ғазіз шинелін қолтықтай, Қалқаш арбасының артына аяғын салбырата, бері қарай отырып, Сипатқа ол да қол сермесімен жауап катады. Керуен ауылдан едәуір ұзап, енді мына бір өңкей өрен тартып кететін күдір-күдіс дөңеске көрме тартыспен өрлеп келеді. Арбалар шиқылдайды. Анда-санда бишіктің жылан ирелен өрімі шып-шып еткенде қара табан өгіздер қипақтап, шашақты құйрықтарын шыбжындатып, ентелей ұмтылып, ырғала басып аяндайды. Арба доңғалақтары кұмайт жолдың қиыршықтарын шықырлатып, бір әуен шығарады. Міңгір күй. Кейде доңғалақтар мұжық азу тасқа соғылып, тұтастай арбаны сілкіндіріп те жібереді.

Нәрнәр жай әндетіп келеді. Ғазіз әлі артқа қарап отырған беті бір ойларға шомады. Бір ауық қақ алдында шырақты көздері жайнай күлімдеп Арман жетіп келеді. Бір ауық жанына отыра қалып, соғыстың сонау қақау кезінде осы жолдарда сапар шеккенде өзінді сағынып, осылай шырқатқандарым болушы еді дегендей, аса бір назды ән салып отырғандай елес пайда болып кетеді. Осынан маужырағандай, жігіт көзін уқалап қойып, шылымын тұтатты. Әлде кім айкайлайды. Бұрылып қараса, Өмірғалы екен.

Ағатай, Сізді Өмекең шақырады, - деді Қалқаш. Арбадан секіріп түсіп, Ғазіз солай ентелей жүріп кетті.

Әй, қағынды, кел менің жаныма.

Нәриэрдың бұл сөзіне Ғазіз:

Сіздің жаныңыз дайын көрінеді ғой, - деп әзілдей, тоқтамастан өте берді. Келіншек бишігін сілтеп еді, өзінен-өзі осылып, ауа жара дыбыс шығарып қала берді...

Енді Өмірғалы екеуі маслихаттасады.

Ғазіз, сенің әлгі повестқаң не жөнінен, жай ма өзі? Апырмай, бұл қулар келіп те үлгерместен бәрімізге пәле үйіп-төгіп жатыр-ау.

Кәдік қой.

Сонда да, не үшін деп ойлайсың?

Өзіңізге айтып едім ғой. Әнеугі Дәлмағанбет үйіндегі даудың бірдеңесі болмаса деймін. Көсірбек пен Дәлмағанбет карта ойнап, қойды қасқырға қырғызатын жолғы жайды айтамын. Басқа не болады?

Ойым жетпейді. Ауылды қапқа салып, тұншықтыра аркалап жүргендей бір жай ғой өзі. Осы біздің мына надан Көсірбек адамға пәле жабатын бір әдетке түсіп алған көрінеді. Анау Қалқаш баланың марқұм шешесін астық ұрлады деп соттатқызған осы екен ғой, естіп пе ең?

Солай ма? Сонда, ұрлауы рас пе екен?

Қайдан ұрласын. Тіл алмадын деп жасаған қорлығы көрінеді. Бәдөнді кісі еді ғой. Бұл оған сөз айтып жүреді. Ол тіпті тындамай қояды. Сонан осындай егін алып жатқанда мүсіркеген болып, жарты қап астықты қырманнан жылмақай кілтішіге

бергізіп қояды да, артынан ізіне түсіп, ауылда жүрген участковыйды жібере қояды. Ол ештеңені аңдамай шытырлап, актісін тұрғызады.

Әне, солай сотталыпты. Сонан бірнеше ай жатады. Әскер семьясы екенін, жас баласы, көрі енесі бар екенін ескеріп, облыс өкіметі босатады. Сабаз тәуір әйел болушы еді, не керек сонан аурулы болып қайтқан бетінде Иманшан қара қағаз келіп отырғанына тап болады. Бейбақ көп ұзамайды. Ауруы мендей түсіп, ішқұса болып көз жұмып кете барады. Қайтар алдында біздің Ақбаланы шақыртып, мұң-зарын шағып жылайды. Аман келсе деп, маған сәлем айтып қалдырыпты: Қалқашын жетім енесін тапсырған. Мына Көсірбек жайында айтқан кісінің жанын жерлік. «Көсірбек мазақ азабын тірі тартсын, жақсылық дегенді түсінде ғана елестетсін. Бекүнә мазақ ету дегеннің не екенін сонда ұғар» деп кетіпті.

Осы сөзді Ақбала аузынан алғаш естігенде жаным түршікті. Көсірбекті маған жуыс дейсіндер ғой, бетін де көргім келмейді.

Осынан соң бірсыпыра минуттар үнсіз өтті. Тағы да біліп-ұғысарды толғанып топшылап келе жатқан аңыстау тыныштығын дерлік. Шымбайға батқан жайтқа ой айналсоқтап үйіріле беретін сәт көбінесе осындай сапар үстінде кезігеді. Орман ішінің ирелең, ұра-төкпе жолына ілігіп, арбаның шайқалақтауы міне осы орайдың шолымын да шайқап ағытып жібергендей еді.

Дәл бір ертегідей. Жаңа айттым ғой, Көсірбек колхозды қоржынға салып тұншықтырып, қолтығына қысып алған. Сөлін жалмауызыла сыртынан сораптап сорады. Сөз айтар жан болмаған, қатын-қалаш, шал-шауқанды қорқытып зәрезап еткен. Лудан қалай білмейді деп таңмын.

Сіз бе, мен бе?

Әлде, райком, райсоветтің атын кез келген сөзіне қосақтайтын жарапазанын жаңсақ иланып жүргендер бар ма? Әй, солар шығар.

Дәл үстінен түстіңіз, білем, Өме.

Иә, жаттаған жарапазанын жаңалап естіген сайын кей ұлықтар «Бұл бір өкіметке ағынан жарылып берілген, саясат білетін азамат екен» деп қалады ғой, э? Сонсоң баяғы ол үшін алаң болып жатпайды.

Осыңызға былай деп қосарым жоқ. Кездескен жайды көкірегінде қорыта екшемей, құлағының тесігінен өтуінше түюші де бар емес пе? Көсірбек бұл арада балаң бүркітке жер соқтырған-ақ шулан түлкі орнында. Алдамсоқ жарапазанымен кейлерді арбап алған.

Ал, мен ұлық болсам: «Көсірбек-ау, райком мен райсоветті аузынан тастамайсын, сол сыйлағаныңды шын танытқызатын ісінді көрсетші» дер едім. Сонда ол дәнене де ұсына алмай, бетіне күйені өзі жағар еді. Лудан шаруа жайына осылай бақылаушы бола келсе деймін де. Онда кімнің қандай екенін тану да жөнімен болар еді.

Мұныңыз, Өме, өте жақсы арман.

Ал, азамат өкіметін, сз жүрген ортасын шын аяп, шын сыйлайтынын жай сөзбен емес, адалдығымен, соған қоса парыздар ісінің сәтін келтіруге ұмтылуымен көрсетсе деп және армандаймын. Аудан мен колхоз арасындағы сыйласымдылық дәнекері шығарып салма «мын-сіз-біз» емес, жартыкеш болса да ой үйіріп, таңдай жібітер бір «шыж-мыж» болып үйлессе құда да, құдағи да тиыш: қоғам шаруасы оңға басып, халық ризықталар еді. Осыны көреміз деп қуантшы мені.

Ғазіз күлді.

Ойыңыз кең ғой. Келешектің ізгі дәстүрі боларлық сыңайды аңсайсыз.

Айналайын-ау, мен десен ұзаққа әкетпе.

Жоқ, жо, Өме, әкетейін деп жатқаным жоқ, тегі өмір жолының өзі сол аңсауға апармай қоймайды дегенді білдірсем деп жатқаным ғой. Әйтпесе, ізгі жемістерді таяу мерзімде-ақ татып қалармыз.

Міне, шын қуанттың...

Түн. Тас ошақта оттар маздайды. Сонан жан-жақты қоршаған қарағайлар арасында тарала бойлап алау сәуле кетеді. Оттың бірінде шәйнек быжылдап келеді, бірінде екі жігіт екі жақтай отырып, ұзын істікпен жұмаршақ құс денелерін үйтеді. Шыжыл күшейген сайын көңірсу де үдеп, танау қыттықтайды. Сырттай тұрып көз салған Нэрнэр тілінің астынан сілекейі тебіндеп келіп, еріксіз қылғынып та қойды. Әрі де қалғи күйіс

қойырған, жармауға байлаулы өгіздер көрінеді...

Түнімен көз ілмей астық күзеткен Өмірғалы жолдастарын таң қылаң бергеннен оятты. Арба астынан тұрған екі жігіт кеудесіне дейін шешініп тастап, денесін жазып, жұдырықтарымен түйе сілтесіп, бұлшық еттерін ойнатады. Басқа арба үстіндегі Нөрнәр қымтырған қалпында бас көтеріп, есінеп-есінеп қойып, аналарға көз тігеді. Өгіздер отта. Өмірғалы шәйнек асылған отты қағыстырып қойды...

Ауылдан кеш бата шығып, ат-арбамен суыт жүріп кеткен Разымбет пен Сипат аудан орталығына жете, Лиза үйіне келіп қонған. Сонан ертенгі шайды ішіпастық құятын, ұзынша қызыл кірпіш сарай алдына келгенле керуеншілерге тап болып еді.

Жақсы келдік, Ғазіз жаңа ғана әлгі шақыртқан кісісіне кетті. – Өмірғалы Разымбет қарияға осы акпарды білдірді. Қарт желбегей шапанының омырауынан қол жіберіп, тас қалтасынан нәзік шынжыр баулы сағатын алып қарады.

Кеңселер енді ашылады...

Ғазіз біраз ертерек келген. Ұзын сенекте ерсілі-қарсылы жүрді. Сырттан келген мыртықтау төртбақ сары шұбар:

Саған кім керек еді? – деп сұрады.

Ғазіз төс қалтасынан тілдей повестканы алып, көз салып, әлгінің өзіне сауал қойды.

Кершескин деген кім?

Деген... мен Кершекин. Сен әлгі Әкпаров Ғазіз дейтінсің бе?

Иә.

Кір.

Екеуі қоса кірді. Кершекин жалтырауық тонын іліп, стол артына барып отырды.

Ал, сен болсаң бері отыр. – Тартпасынан папка алып: - Жауап беретінінді білесіңбе? Өтірік айтсаң... статья бойынша және жауапқа тартыласың.

Не үшін жауап беруім керек?

Не үшін екенінді білмей қалдың, ә? Ал, колхоз председателіне қастандық ұйымдастыру саған ештеңе де емес, ә?

Тұтана, ыңыраға, беті бырбия қалған сары шұбардың сиқы Ғазіздің тамағына қытық әкелгендей еді, әйтсе де, оны мына кекесінде қытықтынауы өшіріп жібергендей болды. Әңгіменің Дәлмағанбет үйіндегі сонадағы дау жайлы екенін бірден аңдап, бос былшыл, өсек-жала осындай кеңселік ресми іс түріне дейін айналғанына ішінен қатты абыржынып қынжылады.

Түсінікті ме?

Түсініксіз.

Жауап бер.

Бермеймін. – Ғазіз орнынан тұра берді.

Отырыңыз. Бұл кеңседе тәртіпке берік болуды талап етемін.

Мен ешқандай тәртіп бұзғаным жоқ. Әкелген астықты түсіруім керек. Кетемін.

Кершекин түнере түсіп, түйген жұдырығын столға нұқимын дей бергенде есік ашылып, тез кіріп бір әйел келді.

Кершекин ағай, мына жігіт Әкпаров деген бе? – деп сұрады әйел.

Иә. Жауап алғалы жатқанда неге кіресің?

Сәл сабыр етіңіз. Екеуіңізді де райкомның бірінші секретары тез келсін деп шақырып отыр. Телефон соқты...

Кершемин үнсіз ойланып қалды. Бетінің тырсиюы ғана өзгеріссіз. Бір сәтте Ғазізге көз жүгіртті. Ол мұны тіпті көзіне де ілер емес, қаперсіз, шылым бұрқыратады.

Болыңыз, Кершекин...

Бұлар райкомның ақ кеңсесіне келіп кіргенін Сипат сырттан көріп, әкесіне тез жете, соны бір үміт белгісі есебінде қуана айтқан еді. Енді өзі басқаларға қосыла, астық түсірісуге араласып кетті. Сыптығыр бітімді Қалқаш бала Разымбет атаймен, Сипат Нәрнәрмен қолдасып, қаптарды таразы жанынан алып, тас сатылы есіктен өткеріп, ішке апарып төгеді. Өздеріне сол іс еместей білініп, бәрі мына Өмірғалы қимылына таңырқасады. Ол ара-тұра тыныстан алып, онан таразы жанына келеді. Сүйіндік оған тып-тығыз қапты арқалатып жіберді. Мерттік аяғына қолына ұстаған резинка байпақты таяғын демеу ете, арқасындағы қапты жалғыз қолымен бұрыштай ұстап, иіле сылтып бара жатады. Таяғын алға сілтеп, тас сатыға берік тіреп

альп, «ап» деп көтеріліп кетеді. Бұған бәрінен де қартаң тартқан, қоңқак мұрынды Бөшім кілтші қайран. Ксйде сатыдан көтерілерінде сүйемелдеп те жібереді. Сүйіндік жұмсаған қимыл элгінің бәріне бара-бар деуге боларлықты. Жалаңбас, майкешен жүріп, ішке өткен астықтың бәрін босаған екі арбадан таразы жанына сол қоңырша жігіт болатын. Терін саусақтарымен сыпырып алып сілкіп тұрған Сүйіндікті Нэрнэр орынды мадақ еткен:

Бозбала, жарайсың. Өзінді жаңа танып, біліп, жаңа сүйсіндім-ау...

Осы кезде күлім қағып Газіз келген.

Иә, сәт.Өкіметтен айналайын. – деп Разымбет Газізді ұзын қолдарымен мойнынан күшақтап, маңдайынан сүйді. Сонан кейін Сипат сүйірленген саусақтарын ұсынып, жігіт қолын кәліпкідей шымырлата қысып жіберген. Өмірғалы, Сүйіндік, Нэрнэр бәрі осы кәдені білдірген еді. Ал, ең соңында Қалқаш қуанғаннан басқаша білдіріп, «ағатай» дей келіп, Газіз мойнына асыла кеткен болатын. Кілтші Бөшен бұл жайдың жөнін қариядан таңдана біліп, басын шайқады.

Ал, шертші кебінді Газіз.

Жігітті шертті. Ол былай болатын.

Тергеуші Кершекинмен екеуін райком секретары Арым Ақықов кідіріссіз қабылдаған. Өзі бұларға орнынан тұрып келіп сәлемдескен. Ал оның жанында отырған, шашына ақ мол кіріп қалған кісіге бұлар өздері сәлем берді. Жігіттер

қатарласа, бөлек столды жанай отырған соң Арым Ақықов әуелі Кершекинге назар аударды.

Демалыстан прокурор жолдас қашан қайтатын еді?

Енді бір аптада келіп қалар.

Ал, мына жігітті жай шақырып па едіңіз?

Кершекин әуелі Ақықовке, онан Ғазізге қарап алды.

Бұл азамат жауап астында.

Майданнан қайтқанына үш ай да тола қойған жоқ. Сол екі арада бұл не жасап тастай қойыпты? Аудан күніне бір масақты артылып қиюға мүмкіндік таппай отыр. Соғыстан ауыр жадаушылық көріп шыққан елге нан бірінші қажеттік болуда. Бұл жігітті МТС директорымен бірге әзер тауып алып, комбайнға отырғызып ек. Сіз аса маңызды іске көрнеу көзге кедергі жасап отырған жоқсыз ба, жолдас Кершекин?

Ол енді заң орнының төте де ісі ғой, - деп Кершекин маңызданқырап алды. – Бірақ, сіз саяси басшысыз, сұрадыңыз, айтайын. Азамат Ғазіз Әкпаров колхоз председателі Тұманов жолдасқа қастандық жасауды ұйымдастырған. Сол үшін жауапкер.

Бәке, естіп отырсыз ба? – деп аудандық Совет атқару комитетінің председателіне назар салды. Ендігі жөнді білуге осы кісі сөз қосады.

Эй, шырағым, - дейді Бәкен, - сонымен әлгі басқарма өліп қалып па?

Жоқ.

Жарақаттанып па? Бір жері кемтарланғаннан аман ба?

Аман, - дейді тергеуші.

Арыз иесі кім?

Кесірбек Тұмановтың өзі

Куәсі ше?

Тергеуші папкасын ашып, қағазына үңілді.

Қадірсіз Қарғабасев дейтін.

Иә, одан сұралды ма?

Кейін сұраймыз деп отырмыз.

Әй, шырағым, сенің өңкей бір осындай көзсыз шаруаға үйірлігің-ай. Мынауң өте дүмбілез жай ғой. Сол колхоздан арғы жылы өз қолынан жауапқа нақақ тартып, артынан облыс босатқан әскер семьясы әуел тарихын неге ұмыттың? Сол үшін аудандық партия комитетінің бюросы саған қатты ескерту жасағанын қалай ұмыттың?

Мына жайды есту үстінде Ғазиз Қалқаштың анасы бастан кешірген жайларды көз алдына әкеліп, орнында әзер тышып отырды. Мандайында тер тебіндеп, денесі қызды. Бірақ сабыр сақтайды.

Жоқ, Бәке, ұмытқаным жоқ, - деп тергеуші басшылар бетіне жалтақтай қарап, сұрланып кетті.

Біреулер жанын шүберекке түйіп кешегі соғыста жүрлі. Біреулер мұнда аузы асқа жарамай, жалаңаш-жалпы жүріп, ұлы жеңісті жанталас еңбегімен шындасты. Ал, сіз, Кершекін жолдас, осындай адамдар тағдырына қалай қарайтын болғансыз?

Кершекинде үн жоқ. Ақықов сұрағын жалғастырады.

Мына жігіттен жауап алуға сізге санкцияны кім беріп отыр? Әлде прокурор бұрын беріп қойған ба еді?

Жауабын бітіріп қойып, санкцияны прокурор келген соң ала берермін деген едім.

Осындай тәртіпті бұрыннан қолданып келесіз ғой, шамасы?

Кейде солай кездесіп қалатыны бар. – Кершекин жерге қарайды.

Жә, осы іс өзіңіз айтып отырғандай қылмысты екеніне көзіңіз жете ме?

Шағым жайдан-жай жазылмайтын шығар.

Аудандық партия комитетінің қолында тап осы жігіт жайында жазылған басқаша документ бар. Оны комсомол ұсынып отыр. Аудандық комсомол комитеті бұл танкист жігіт үшін ара түседі. Бұл да жайдан-жай жазылмаған болар. Дәйектеулері қабынды. Сол сіздің қолыңыздағы документті ағымен теріске шығарады. Бұған не дейсіз, Кершекин?

Мүмкін шығар. Бірақ, мен түскен арызды тексеруге тиістімін ғой.

Ұғымыңыз жөн. Ал, тәсіліңіз ағат. Адам тағдырына мүлдем ойсыз қарайсыз. Сіз өз қызметіңізде қандай принциптерге сүйенесіз. Мойын бұрғызбас нақтылықты негізге аласыз ба, әлде өзіңіз ықтимал дейтін жорамалмен қайтсе де

қылмысты іс тұрғызасыз ба? Осыны айтыңызшы. Мәселен, өз басым мұндай жорамалшылдықты біздің адамды таңу, білу, әм тәрбиелеу мақсатымызға және тәсілімізге мүлде үйлеспестік деп есептеймін.

Кершекин быршынып, бетінің терін сүртіп әлек. Түсінік бере алмай бүгежек қағады.

Сонымен бұл істі жүргізбе дейсіз бе? – деп сұрайды тергеуші әлгі сұрақтарға түсінік беру жағын ауызға да алмастан.

Ол арасын өз инибатыңыз білсін.

Мен бұл кісіге жауап бермеймін. Не үшін бермекпін? – деп Ғазіз Ақықовтың сөзін үзіп жіберді.

Естіп отырсыз ба, Кершекин жолдас? Иә, ар-эжданыңызбен қарасаңыз, жай түсінікті болуға тиіс. Сіздің қызметіңізге қол сұғу маған жол емес. – Жәнеу сөзді назарына ілмей, өз ұғымынша түсінік беруді күткен Коршекиннің әдетіне іштей қынжылса да, Ақықов сыпайылық сақтап, әлі де сабырмен мәслихат етіп, жөн мегзеп, парық білдіреді. – Сіз комминиссіз. Мен аудандық партия комитетінің секретарымын. Мен коммунистке өз ісінде принципшіл болуға, партия мегзеп отырған мақсат-мәнмен жұмыс істеуге кеңес беремін. Сіз тәрбиешілік қызметте отырғаныңызды сезінуге тиістісіз. Сіз алдымен осы турада есеп бермексіз. Болымсыз ағаттық, қателіктері үшін адамдарды жұлмалай беру жақсыға апармайды. Ондайларды сол қателігін аңдатып, қоғам үшін пайдалырақ іс

істеуге бағыттаушы болу бірінші парызға жатады. Ал, әлде кімдер қоғамға нұқсан тигізетін қылмыс жасайды екен, сонысынан жазбайды екен, міне, тергеуші есебінде талағыңыздың етін соларға жұмсап, соларды жауаптауыңыз керек. Мына Ғазіз Әкпаровқа неге жармасатыныңызға қайранмын. Білгіңіз келсе, бұл да өзіңіздей коммунист жолдас. Кеше райкомға мұның есеп карточкасы келіп түсті.

Келіп пе? – деп Ғазіз орнынан ұшып тұра сұрап, күліп жіберді. Оның қуанып кеткен жайына Ақықов та езу тартып қойды. Енді Кершекинге жөнеу айтып отырған сөзін әрі жалғайды.

Біз коммунистке әлдекімдердің қалай болса солай қарауына төзе алмаймыз. Кінәлы болады екен, тәртіпке алдымен есебінде тұратын партия ұйымы шақырады.

Сонымен маған мына істі тоқтат дейсіз ғой? – Кершекин ұстағанынан жазбас әзше әлі де өз дағдысының дегенін сөйленеді.

Тегі, мен далаға айтқан болдым-ау, Кершекин жолдас. Сіз түсінбедіңіз, ал, мен түсіндіре алмай тұрмын. Прокурордың өзі келсін, сонда тағы бір кеңесерміз, қазір уақыт алғаннан ештеңе шықпас, қызметіңізге жүре беріңіз.

Кершекин ештеңе айтпастан тымсырая шығып кетті...

Ал жігітім, егіннің жайы не болып жатыр?

Әнеугі өзіңіз көрген бетпен жақсы еді, көп қол қойып, жұмыс жүріп кетіп еді. Енді мына мен

жүргізген агрегат екінші күн қарап тұр.

Секретарьдың сұрағына Ғазіз осы жайды мәлім етті. Арым тергеуші жасаған қырсыққа қынжылғанын столды ақырын шертіп тықылдатумен аңдатып, біраз үнсіз ойланып қалған. Колхоз жігітімен енді Бәкең сөйлесіп кетті.

Колхозшыларға аванс берілді ме екен?

Ғазіз жымыып алып барып қана жөн білдірді. – Көптің өзінің жиналыстағы дүмпуімен, азар дегенде, кеше аз-маз астық бөлінді. Алғашқы тазартқанды бүгін мемлекетке әкеп құйып жатырмыз.

Бәке, - дейді Арым, - бұл Тұманов істі ұйымдастырмайтын көрінеді, қауымның ынта-тілегіне аққұла қырсықбайлау болып, тек бұлдіретін көрінеді. Ауданның осыны көрмей, көрсе төзіп келгені қалай?

Бұған бірден жауап ката қоймай, Бәкеңнің ыңғайсызданып қалғаны байқалады.

Кей жолдастардың осы Тұмановты қызғыштай қорғап, асқақтап жібергені өкінішті жайларға ұшыратып жүргені бұл ғана емес, - деп шындықтың шетін бұлк еткізді де қоя салды...

Үшеуі біраз үнсіз қалды.

Рұқсат етсеңіздер, мен қаптасам деймін.

Рұқсат. Бірақ, сен, шырақ, бізге бір толықтама жөнеу берші. Өзінше осы басқармаларынды қандай басшы деп бағалайсың?

Ғазіз ойланып қалды. Екі басшының өзінен әділ пікір күтіп, назар салғанын аңдайды. Үндемей

қалудың реті жоқ. Асыра даттап жіберу жөн емес, мына екі кісі көкейіне діл және берік түйерлік етіп сарасын жеткізуі тиіс. Артып отырған үміті сол болуы кәдік. Соны толғап келіп жігіт сөйлеп кетті.

Халықта бір мысал аңыз болуыш еді, соны айтайын. Баяғыда ел көшіп келе жатады. Күн ыстық. Көш өзен бойына келіп тыныстайды. Күні ұзын көшке еріп жортақтаған ит әбден ыстықтап, тілі салақтай солықтап, арба астына көлеңкеге келіп жатады. Оның жанына екінші бір ит келіп, екеуі сөйлесіп кетіпті дейді.

Байғұс-ау, осынша неғып шаршағансың? – дейді ғой баяғы.

Туу, былшылдап қолыңның босын-ай. Күні бойы осы арбаны жалғыз өзім көтеріп шаршадым емес пе, - деген екен тілін салақтатқаны. Әрине, адам жайында мұндай теңеу айту күнә де сияқты. Бірақ, халықтың өзі мирас еткен мысал. Айыпқа бұйырмаңыздар, осынан бөтен ештеңе айта алмаймын.

Арым да, Бәкен де шек сілесі қата күлкіге батқан. Басшылар осынан кейін ісіне тілектестік білдіріп, Ғазізбен қол алысқан...

Луылдастарына Ғазіз міне осы әңгімені шерткен еді. Олар ерекше қоштықпен тыңдасып маз еді.

Бірақ, - дейді Ғазіз арба сүйенген әлі тапжылмастан, - бір нәрсеге таңмын. Ақықов жолдас тергеушінің мәні жауаптауға іс қозғап жүргенін қайдан білген? Бір сөзінің кезегінде мәні

комсомол қорғап отыр дегенді білдірді. Комсомол қайдан келген сонда?

Бір тілектесіңіз хабар еткен де. – Сипат сық-сық күлді. Бәрінің соңынан кілтші Бәшімге қарай тұрып, Разымбет қария аса бір ризашылық қалпын білдірген еді.

Япыр-ай, Бәшім, әділеттілікке жетіп қана қоймай, оны баршаға дарыту үшін жалғыз сиырды сатса да райком болу керек деген ғой...

Керуен қала ортасын жарып өткенде шаңқай түстен ауған кез еді. Қалқаш балаға біраз қағаз, қарындаш тауып беруге ғана аялдаған Ғазіз енді бөгелер емес. Келерде Өмірғалы айдаған арбаға отырып алып, бәрін үдере бастап шыға берді. Үшінші арбадағы Нәзнәрдың алдындағы Сипатқа шаңқылдай дыбыстаған үні естіледі.

Әй қыз, мына магазин-балағандардан мейіз қарап келейікші.

Биыл зуре болмай-ақ қойыңыз. Әлі келіп үлгере алмай жатқан көрінеді, ендігі жылы арбасымен алуға болады. – Сипат әппақ тістерін аксита саңқылдаған бір маз күлкіге араластыра соны айтқан еді. – Ал, бүгін аузымызды әзілмен, көңілімізді әнмен тұшытыға үміткер болыңыз...

Өмірғалы мен Разымбет қария бағана, астық өткізіліп болған бойдан ат-арбамен тартып кеткен. Сөйтіп, бір көндік сапары күтілмеген жерден ашылып, мына төртеуі соны қуа білісіп, қаладан қара үзгенше тек іштей желпінісумен ғана келген

еді. Аулаққа, жан-жағын шымылдықтаған орман ішіне жеткен соң-ақ Ғазиз аузынан көкейде талайдан алуан сырмен, жай соққандай асау қақтығыспен шайқалысып, жүрген әндер ықтиярсыз шығып, ытқындап атылып, асқақтап ағылып кеткен. Абай әуендері Ғазиз лебізімен біресе күннің қылдырықтай, алтын сәулелі ұзын шашылма шашақ жіптерінің бәріне ақ талшық жібек желпінісі болып оралады, біресе мөлдір көк пен екі арада дірілдей тұрып қалып, кең дала бетіне бал шипалы шалқын әуен, мамыр-маужыр әлпештеп әлдилеу әуезін себелейді. Неше мың шынар қарағай, жалаң балтыр қайындар, тепсінбе тентек тұлғалы теректер біреуі дыбыр етпейді, бұйра, жібек жасыл шаштарын селкілдете сұқтанысып, осынау әншіге көрікпен көрінісуге жолдың екі жағына жарылыса тізіліп тұрғандай.

Осынай «Айттым сәлем қаламқас», «Көзімнің қарасы» шарлап бір кеткен. Қаншалық жабырқау жайлары жігіттің асау толқынды көңіл күйлерін тіпті де тітірінтіп тіздей алар емес сияқты. Қайта бүгін сонша шалқына түскен сыңайы бар. Ер жігіт жанымен, жігерімен жалын ата тіресіп, не жөнсіздікті жарып жамсатып жусатып келе жатқан сияқты. Дел-сал ұйқысынан есіней оянысып, «Кім едің жарқыным» дегендей, көкше күз, тас сауыр таулар да қимылсыз тындасып тұрғандай.

Ән әуендері құлағына лүпілмен еніп, жүрегіне біресе сап-салқын бал, біресе жандырып өртеген ыстық ұшқын болып құйылған Сипат төңірекке

көз жібергенде табиғат тамылжымасын әлгі күйде елестетіп еді. Сол бір әсем рақаты сәтін арт жақтан естілген, әлде қайдағы бір тауықтың тынымсыз қытқылдаған жағымсыз үні ренжіте бұзып жіберіп еді. «Бұл не қылған тауық» деп, артына қараса Нәрниэрдың күлкісі болып шықты.

Тууу.

Өзі арбасынан түсіп, ең соңғы арбадағы Сүйіндік жанына отырып алыпты. Жігітке ерік қоймай тиісіп алысады да, сықылдақ, шиқылдақ, біресе тыңқылдақ күлкісіне басады. Абзалдықтың асыл сарынынан көкейіне тамшы да тимей, бейпіл есіп марқайысқа енген ұрғашының мына харекеті меңіреу жаратылыс жарасымдылығындай да бола алмағаны Сипатқа қатты-ақ реніш әкелген. Қолын бір сермеп қойды да, мұндай жайдың қандай боларын білгісі келе түскендей, әлі де қарана берді. Нәрниэр жігіт мойнына ыржақтай асылып, самбырлай сөйлеп келеді.

Соғыста жоғалған еріңнен кейін бетінді жан ашты ма десейші. Жоқ, о, қағынды, бойжеткен болып кеткен Нәрниэр ықыласы саған ғана түсіп отырғанын білсейші.

Сүйіндік әйел бетіне жалт қарап күлгенде Нәрниэр оны құшақтап алып, сыпылдатып сүйе берді.

Осы расың ба?

Құдай куә. Өзің бөтенсіңбесен, мен сендікпін.

Сипат түкіріп тастады. Бұдан әрі қарағысы

келмей, кері айналып кетті. Ойда отыр. «Өзі шын Нәрниәр ма, әлде сайтан ба? Арбауын қарашы. Е, аңғал солдат.»

Алдынан тағы ән естіледі. Сипат жаңағының бәрін де ұмытып ықылас-назарын алғы арбадағы Ғазізге салады.

«Тәңір қосқан жар едің сен,
Жар ете алмай кетіп ең.»

Пушкин Татьянасының аңсары да, зары да. Талай ұрпаққа ең ізгі мирас болып қалған және қала да берер ғашықтықтың тілсіз тілінің үн сөзі, жастықтың, жақсылықтың, сағынудың, сыйласудың сырларын шертетін үн сөзі.

Мына әуендер Сипатты мейлінше, сезіндіріп, сілкіндіріп, мейлінше хоштандырып құбылтып жіберді. Осының артынша ол асау жүрегінің қандай да бір торға түсіп шырмалып, туланып, шертіліп соғылғандай күйін сезінді. Ол Ғазіздің ән әуенімен әкеп салған құдіретті бұғалығы еді. Ол жігіттің қызды арманымен тұтқындаған құдыретті ғашықтығының матауы еді. Енді сол күш қызды өзіне магнитше тартады. Маза-сабырын ұрлап, еркін алады. Жаңа ғана Нәрниәр әрекетінен жеркенген Сипат Ғазіз арбасына көшкенін әлі де сезіне қоймады. Жастықтың туы толқындап, әнге ме келгенін, арулықтың ақ жолы түсіп, жігітке ме келгенін бажай етпейді. Әйтеуір соның арбасына орғи көтеріліп:

Ғазіз,- дегенін ғана білді.

Ол әнді үзбестен, бұрыла жымыып карағанда, төтенше бір мазданыспен жанып тұрған қыз дидарын шалды. Әні де үзіліп, жай ұшқыны келіп түскендей жүрегі дір етіп кетті.

Тағы да салыңыз, тағы да.

Ғазіз әлгі әуенді күлімдей отырып қайта көтеріп, тіпті бір төтен әсерлеумен шырқап кетті. Қыз Ғазіздің дәл жанына келіп отырды. Жігіт қыз жүрегінің туланып соққанын сезінеді.

Тағы да ласыңыз, тағы да.

«Желсіз түнде жарық ай,

Сәулесі суда дірілдеп...»

Осыны көтере қайта салыңызшы.

Ғазіз әуендете көтеріп, қайта дірілдетіп әкелген тұста аса нәзік, аса таза ашық, аса ынтызар, аса сағынышты әуенмен оны Сипат көтере қостап әкетті. Дуэт:

«Сөз айта алмай бөгеліп,

Дүрсіл қысып жүрегі,

Тұрмап па еді сүйеніп,

Тамаққа кіріп иегі»...

Емі текті, екі әсем үн қос клавишалы бір керемет аспаптай білінісіп, осы шумақты екеуі аса өрен леппен бірге әндетіп, бірге мәндесіп шырқаған. Бұл кезде күн де өтіп, ымырт та өтіп, желсіз түндегі жаңа ғана жыр етілген жарық ай орнаған еді. Ән тынып келген кезде Ғазіз Сипат жүзіне үңіле берді.

Ерін тиістіру ғана сүю емес. Шын шырынды сағына төзген табар. – деп, қыз маздаған жүзін де,

эрқайсысында айдың алтын сәулесі елестеген екі қарақат мөлдір көзін де қос алақанымен жауып алып, ақырын, бірақ, сонша ләззатты күлкімен томпиған қос түйнекті кеудесі бүлкілдей күле берді, күле берді. Жігіт тек қыздың оттай жанған маңдайын ғана алақанымен аяй-аялай сипады. Осы бетпен қанша жүргендерін өздері де білмейді. Сылдыр-сылдыр сылаң қаққан өзеннен өтуге келгенде ғана бас көтерісіп еді. Үш арба тіркесе келіп тоқтап еді. Ал, төртінші арба – Сүйіндік пен Нәрнәр жоқ.

Арбадан түскен қыз бен жігіт: «Қайда олар, білесің бе неге жоқ» дескендей, біріне-бірі үнсіз күле қарасты да қалды.

Әлден соң ғана сыңқылдай күлген қыз аузынан үн шықты.

Ғазіз, білесің бе, қайда тұрсың?

Өмір жолында.

Кімнің алдында сонша қуаныштысың?

Бақытымның алдында...

Бесінші тарау

Сонау көз керім де, аппақ далада баяу жылжып, жалғыз нөқат домаланады. Бір жаяу. Өзінше асығып та келеді, булығып, өзіне-өзі симай да келеді. Жиі алқынып кеудесі кебінеді. Кешегі бұлаң құйрық ысырма көміп кеткен шана жолының аңда-санда бір белгі беретін сүрлеуінде сүйреле жылжиды.

Табандатқан тас мойын пима аяғын тар өрелеп, бөкссесін сөккендей қиналыспен басады.

Ауылдан шыққаннан бергі ет пісірім уақытқа осы халін енді ғана сезініп, әйеншектенгендей де жайы бар. Жан шіркін қанша тәтті болса да, қазір ол кеудеде түтеп буырқанған ашу-ыза шеңгелінде бүріліп, ерік әмірінің соңынан амалсыз ілеседі. Ішкі сол бейжайлығы күреңіте бөрткен бет-бейнесінен де аңдаларлық. Қалың бүркенген басын қимылсыз, тік ұстап жолдың алыстағы сілемдерін шолады. Жайшылықта осынау толымды жүзге бір күлім белгісін дарытып тұратын мөлдір көз қарақатында мына қыс күні меңзелденген салқын шатынас бар. Кең иінді қара қастарының үстін жұқалаң күміс жалатқандай қырау тапқан. Арқасында жұмсақ түйіншек – екі қолымен кезек ұстайды. Жалғыз қолғапты ауық-ауық ауыстырып киіп, қолының екеуіне бірдей пана етіп келеді.

Бір тұста буыншағын астына қойып, сәл дамылдады. Маңдайының терін шәлі орнына байлаған қоңыр-ала, көне дастарханның шетімен сүртіп алды. Артқа тіпті ерегіссе, әдейі қарамай отыр.

Сонан біраздан соң қайта жүріп кетті. Қысқа аттап, сүйреле басқан ізі тізіліп қалып жатыр. Шіліктері үйірім-үйірім қарбуған өзен алабына енді ғана жуықтады. Қоналқаға ілбіген күн тұс-тұстағы биік таулардың ирек қырқаларына ғана сарғыш сәуле түсіреді. Ұзақ иреленді өзен жарып жатқан

нен жазыққа көш алдының күнгірттігі енген. Соқыр сүрлеудің өзі көмескіленіп, барлыққан жаяу салпаң етегіне дейін соғыла тілерсектеп келеді. Аяғын ауыр алып, қайта басқанда кейде бір жағына жөңкеріле ауытқып та кетеді. Сол соқтықпа жүріспен жол жарып өтетін екі шілік көмбесінің аралығында іліккенде алдындағы бір қиыстан әлде не бұлаң еткендей болды. Сонан секемдене тігіркеніп, тұла бойы дуылдап шыға келген. Біресе мұздағандай да болады. Жаңағы елес жоғалған жаққа көз тастай, сақ басамын дегенде мұлт жіберіп, омбыға омбыла етпетінен ұшып түскен. Тез тырбандап дірілдей көтерілгенде көзі алғы шоқ қар қалқасында тұрған итке түскен еді. Бұған қарай тұмсығын созып-созып емінетін сияқты.

Қасс... – Онан әрі үнін бітеп, екі көзі итке қадала шаншаншылып, қалшыып қалған. Енді өне бойынан тығылар орын таппай, кезгейген үрейлі сезімі ғана бұғына-бұғына бұлқынады.

«Иіс тартуын қарашы. Мына қатын талай жылғы ту екен деп қылғынады-ау тажал, шынымен-ақ осы арада жеп кете ме-ей.»

Ғы-ғық, әй-и. – Аузы кемсеңдей, көзінен от болып шашыла моншақтар ытқып кетті.

Сол екі үзік үн өзіне қайрат құйып, айбарланып та қалды.

Жеме-ей, мені. Бар Көсірбек пен Сүйіндіктің қайсысын жесең де еркін. Бірақ, сірі Көсірбек өзіңді жеп жүрмесе. Мен де саған жегізе қоймаспын.

– деп арқасындағы түйіншегін төбесіне көтере ербендетіп-ербендетіп жіберді. Сонан тайсалды ма, құрық сілтемдей тұрған ит екі-үш орғып кетіп, шіліктер денгейінен арғы дөңес жүлгесіне жете бүйірлей тұрып, бұған қайта қарады. Құлақтары тіп-тік. Өзі жаланып тұрма, немене. Кешкі күнгірттің қоюлана түскен сайын бұған қадалған көздері от болып маздайды. Енді сәлде құйрығын шұбалта тұрып, төрт аяғымен бірдей жер тырмалап қар бұрқырата бастады.

«Расымен-ақ жейтін болғаны ма. «О-о, о ей. – тағы бір қайрат кіріп, әйел әлгіндей дыбыстауын соза, түйіншегін ербендете алға бір-екі басты. Сол сәтте төңіректі әлде нендей дүріл алып, қак алды әппақ от шапағы маздап кетті...

Машинадан түскен екеу жолдың жиегінде жығылып жатқан әйелді екі қолтығынан алып көтерді. Аяғын баспайды. Көзін бір ашып, бір жұма есенгіреп сұлық бұлғандайды. Көтергендер бөтелген жоқ, аяғының ұшымен сүйрете машинаға қарай алып жүрді.

Өгім.

Кабинадан әйел даусы естілді. Соны құлағы шалғын мынау тез сергектеніп, жанына адамдар келгенін аңғарды.

Ой, алла, алла. Сендер – шын сенсіңдер ме? Екі көзі жайнап, жаңа маған қасқыр шауып еді ғой.

Ешқандай қасқыр көргеніміз жоқ. Үрейдің елесі шығар ол. Бұл араға машинамен келген біз ғана.

Бауырым. Сеншын Ғазіз, сеншын Қалқашпысың?
– деп жүрсгі енді орнына түскендей болған әйел
екі жағынан демегендерге кезек-кезек қарады. Өңі
тоңазыған қамырдай күп-қу.

Өгім деймін?

Е, кім болсын, жеңгең. – деп Ғазіз ашық
кабинадан мойнын соза үн қатқан Сипатқа жөн
білдірді.

Бұлар машина жанына жеткен.

Сипат-ау, айналайын-ау, мен, мен гой бұл.

Нәрнәр тәтей, бетім-ау, сіз бе?

Иә, иә мен. Қасқыр болып келген ажалдан алып
қалдыңдар.

Қайдан, нағып жүрген жүріс мынауыңыз, осы
бейуақытта?

Сипаш, түн болып барады, жөнін жүре
сұрарсың, бөгелмейік.

Сөйтсек, сөйтейңк, – деп Сипат ерінін айтқанын
бірден мақұлдады. – Онда, мына кісіні менің
жаныма отырғызып жіберіндер.

Машина жүріп кетті. Ғазіз бен Қалқаш бір
тұлыпты пана етіп кузовтағы көмір үстінде отыр.
Бора ын шала-шарпы бітеген дөңестің қағыл
жолымен машина шайқалақтай тартып келеді. Ғазіз
шарбақты кішкентай әйнектен бірауық кабина
ішіне көз тастады. Сипаттың баранканы қалай
ұстап келе жатқанын сақтықпен байқамақ ниетте
еді. Қазір ол ойын тіпті ұмытып кеткен сияқты.

Нәрнәр Сипатқа бетін бере сөйлеп, қолын

ербендетіп қояды. Көзінен жас парлайды. Ал Сипат біресе оған, біресе жарық түскен жол бойына, енді біресе баранкаға қаранып, қатты алаңдаумен отыр. Жүзінен мынаны аяуы танылады. Осы жайды көріп, Ғазіз сәл басын шайқады да, тоңазыған аузын жылытпаққа папиросын тұтатты...

Орман сағасындағы бұл ауылда күш-көлік жағы қыстатылып отыр. Ие Науан да, Мәпішкен, Өмірғалы Ақбаласымен жәрдемшілері. Разымбет атай ешкім айтпай-ақ септігін тигізуге өзі ұмтылады. Кейде ат тағалап беріп, кейде қамыт-сайман, шана бүтіндейді.

Құдықтың үстінен ағаш балаған орнатуға да ақыл берген сол кісі. Талай жылдан бері осы ауылдың қысқа іргесін берік көміп кіргені осы биыл шығар. Өгіздер мен аттарға жаздай өздері шапқан көкмайса пішен мая-мая үйіліп шарбақталған. Соны бәрі мына жігіттер қолының араласқандығы. Дастархан ақ тоқашқа толы. Ғазіз бен Сипат өздері МТС-ке көшер алдында Арман отыратын баяғы бөлмені атасының жалғыз бөлме үйімен жалғастырып, арасынан бір бөлме және қосып берген. Ғазіздің анасы, Сипаттың әке-шешесі – құда-құдағилар және Қалқаштың әжесі Назым кемпір бәрі әнді осы жаңғыртылған үйде. Терезесі бүтін, пештері тез жылытады, іші ағартылған, көңілді-ақ. Бәрінің де баласы келіп, бұл кеште қарттар көңілді жүр. Бұлар көмір, керосин, қант, шай әкеліп, үй ауқатын көпіртіп тастады. Өзіне әкелген сәлемдемені місе

түтпай, Айғанша шешейдің бөгеребасын күлімдей ақтарып Мәпішкен жүр. Май мінезімен осы ауылдың бәріне ерке, бәріне жағымды. Өзінде қазір толынып, албырай түскен күрең шырай бар.

Апа, мынау бірдеңемізді алайын деп жатыр.

Тауысар деймісін, ала берсін, жоқ болса тауып беруге өзі міндеткер болады, - деп дыбыстады Ғазізге шешесі ортаңғы бөлмеден.

О, қағынды, өзің бөлек түгін түтеткен соң дүниешіл бола бастапсың ғой. Ал, апамның өзі ерік беріп отыр, енді не дер екенсің? Сипатжан, мына шешек сараң болып кетіп жүрер, дүниелік төңірегіне жолатпа.

Сипат Мәйіштің мына сөздеріне сыпайы ғана, үнсіз езу тартады.

Әй, Мәпішкен, зуылдамай мұнда кел. Қонақ сен бе едің? Мына шек-қарынды аршы. - деп қой сойып жатқан Науан әйелін шақырды.

Арғы Разымбет қарияның бөлмесінде ауылдың өзге адамдары шай үстінде. Бәрі Назым кемпірдің Ғазіз жайлы айтқан разышылық сөзін хоштанып тыңдасады.

Сипатпен екеуінің өркені өссін, айналайындар. Анау соғыста құрбан боп кеткен Имашымнан еш кем көрер бе екен Ғазізді. Разымбет пен Хауа сен, әм, Айғанша үшеуің бұл екеуің өздерінің ғана баламыз деп жүрмегейсіндер зәуде. Олар маған да, бүкіл ауылымызға да бала. Садаған кетейін, мына жалғыз немеремді өз қолдарына алып, өнер-білімге үйретіп

жатқанын қарасайшы. Бір жағы мені аяғаны, бір жағы Қалқашымды іні санағандары емес пе.

Апыр-ау, Назым өзінде колхоз бастығы болуға лайық ой да, шешендік бар екен, әттең, ұлғайып қалғаның-ай, э. – деп Разымбет атай ақ мұртын сипап қойып, миығынан күлді. Оның сөзі өзін ғана емес, бәрін де күлдірді. Жарасымды, ақылды эзіл осындайда баршаның көңіл-күйін шертіп тастайтыны бар. Бағанадан үнсіз түксиюмен отырған мейман Нэрнэр да ішкі ала құйын күйінен дәл осы кезде сәл де болса сейілгендей еді. Науан мен Өміргалының балалары: «Осы сойылған қойда төрт асық бар, екеуің бөліп аласың» деген Ғазіз сөзіне өздерінше мээ.

Ауыл дәм піскенше ұзақ, мээ мәслихаттасып кеш жатты. Сонан соң да талайға шейін көз ілместен ауызғы бөлмеде шам жарығымен отырып, сыр шертіскен Нэрнэр мен Мәпішкен ғана еді. Қариялар үйінен жазуға осында келген Нэрнэр абысынына соңғы бірнеше айда басынан кешкенді бүкпей шерткен болатын...

Астық тапсырудан таң қылаңдата оралған түннің ертеңінде-ақ Нэрнэр үйін жығып, шеткері отырған Сүйіндік үйінің жанына апарып тіккен болатын. Бұл жай қыздай келін түсірем деп үміт еткен Сүйіндіктің анасы – Сәнапраз шешейге оғаш білініп, дағдылы жып-жылы көңіліне бір суық су ағып келіп құйылғандай тітіркене тіксініп, ұзақты күнге іштей беймаза жүрген. Ақыры ауыл-үйдің

«Қайырлы болсыны» райынан қайтарып, басы қараны игі біле, тәккаббаршылық етпеске бекініп еді. Енді келін болып кіргеніп білдіріп, қақ алдына келіп тәжім еткен Нәзнәрдың шашынан сипап, алу танытуы да сол іштей жібіністің, еселігін ұқтыруының белгісі еді. Қарт басып қалған Сәнапраз сонан былай үй арасы әңгімеде Нәзнәр есімін ұлдан жалғыз Сүйіндігінің есімімен қатар атап, баласына балап кеткен болатын. Көңіліне бір кісіге жетерлік маркабаттану да пайда болған еді.

Егін біткен соң ауыл бөлініп, шаруаның ретіне қарай, басқарма бригадирлердің ұйғаруымен әркімдер қыстар мекендері басына барысқан. Бәрінде де енді үй-қораны бүтіндеу, шөп тасу, отын-суды қамдау сияқты әрқилы жұмыстар жүріп жатты. Сүйіндік есепшілікке тағайындалды да, кеңсе басындағы ауылда қалды. Осында көшіп қонған күні Көсірбектің өзі болмаса да, әйелі Рәуия бұларға ереулігін берген. Көпті берген Сәнапраз ұғымынша жол-жобаның мына кәдесі басқарма әйелінің бұл семьяны енді өзіне жуық санайтындығының, ағайындық ынтымаққа шақыруының жылы емеуріні еді. Сонан былай екі үйдің аралас-құраласы да күшейген. Келінінің жарқын мінезі, екі үйдің оны-мұны шаруасын қатар үкесатып тастайтын оралымы кәрі енені де, талайға кінәмшылдықпен өр қарайтын Рәуияға да жаққан сияқты еді. Сөйткен Нәзнәрдың қыс ортасы болмай жатып, жаяулай безіп мына ауылға келіп

отырғаны несі? Сипат осы жайды таңданыспен ұзық топшылап тұспарлаған, әйтсе де, еш байлам жасай алмады.

Бұл Нәрсәр жеңгейдің мына жүрісі не? – деп сұраған еді ол Ғазізден жатар алдында.

Өзі енді бағана жолда, жанында отырғанда сұрасаң етті.

Сұрауға ұялдым. Ал, өзі: «Сүйіндік тепкілеп қуып шықты» деп жылайды. «Көсірбектің қара қатыны шағыстырып, пәле сонан басталды» дейді. Әй, қайдам? Бұл сөздерге көңілім дауаламай тұр. Сүйіндікті өсек-аянға ере қоятын жігіт дегенге өзім сенбеймін. Сен қалай ойлайсың?

Мына халін өзіңнен естіп аяп отырмын. Ауылдасымыз Нәрсәр деп емес-ау, адамның баласы деп. Әйел жолының үлкендігі үшін тағы аяйық. Мәпішкен мен Ақбаланы қарашы, өз тіршіліктерімен, семьядағы тәтті сыйласымдылығымен мәз. Жетімсізден жамап-жалғап жақсыны құрайды, қағынып-соғынып үйішіне ажар, береке ендіреді. Тіпті ағайын-туған былайғыға ілтипат-пейілі қандай. Осыны неге көре алмаймыз онан? Ер десе, тепсе темір үзгендей жігітке тиді. Отаса алмауына себеп не дейсің?

Қайдам? – дейді Сипат ерінің жалаңаш иығына басын сүйей отырған бетімен ақырын ғана.

Әй, осынысының түбі шикі сияқтана береді.

Сонда?

Сыртынан төн пішу де жөн емес, әйткенмен,

мұндайда топшыламай да болмайды. Өмірін мәнді студен гөрі сәнді стуге құмарлығын Арман ренжи айтып жүрер еді. Дүниелікке сонша ашықарақ та қызғаншақ жаралысы болушы еді. Біреуден артық орамал көрсе күндеп, өзінде болса баскадан артықша жаралған жансып жүрер еді. Соғыста қайтқан, бұрынғы ері мұнын дегенінің бәрін бірден тауып бере алған емес-ті. Сол үшін оны қорлайды деп те еститінмін. Оңай олжа тауып қалуға тым әуес сияқты еді. Тегі, деймін-ау мына шатақ та сол мінездің аққұла тиген қырсығы бар ма дей беремін.

Тап сол болса, мұнысы – өзі әзер дегенде жеткен бақытын басқа тебушілік қой?

Сірә, бақыты мұны басқа теуіп отырмаса?

Ол да ықтимал, Ғазіз.

Семья бақыты деген не? Өзімше, оны: таңдасып табысып, аңсаумен қосылған жарлардың сол махаббаты әмен кіршіксіз сақтап құрметтесуі, қадірлесіп – қастерлесуі ғана деп ұғамын. Жүрегімнің түкпіріне соны – «заң» жазып та қойған сияқтымын. Есінде болмай, жүрегінде ондай жазуы жоқтар тіршілігі – азаптан әрі де, бері де емес те.

Ал, дүниесіздің жүрегіне махаббат даруы мүмкін бе?

Жоқ. Қателесті деген боқтай берсін, - жоқ. Ондайлардың жүрегіне күншілдік қара қан болып қатады да, көңілін көзсатушылықтың шелі жауып кетеді. Тап осындай жанды білсең – ешуақытта онан ілтипат күтпе. Ең жақсысы, - деп Ғазіз

сәл ойланып отырып, өзінен өзі әлде не жайға ризашылықпен езу тартып, күлім қақты, - біздің заманымыз төрінің сондайларға емес, адам сыйлап қастерлейтіндерге, өмірге деген таусылмас ыстық сүйіспендігі барларға ұсынылатындығы...

Осыны айтып отырған тап мына оймақтай аузынан, - деп Сипат жұп-жұмын ақ білегін мойнына орай тастап, Ғазіздің ернінен шөп—шөп сүйіп алды. Сүйген сайын өрімнен ыдыратқан, бунақ-бунақ ұзын қолаң шашы өз иығынан Ғазіз иығына сусып төгіле түседі.

Иә, солай, періштем- Сипат.

Тауып айттың. Нәзнәр басындағы ауруды танып ашумен қоса, тіршілікте менің ондай аурудан сақталар жөнiмдi де нұсқадың. Өмір дегеннің сырлары көп екен-ау. Семьяның бір тірегі бола тұрған соң бұл жайларды біле түсу маған аса қажет сияқтанады. Сүйіктім, осыған өзің де жәрдем ет.

Ол жағын мен біле алсам, сен қабыл ала білсең.

Осының екеуі де сөзсіз, қазірдің өзінде дайын тұр, - деп келіншек ерінің нұрлы жүзіне қарап ақырын жымып қойды.

Ғазіз ойын әлі жалғастыра түседі.

Әйтсе де, мүшкіл халдегі Нәзнәрды аяймын. Молекулдың Браун ашқан сі ішіндегі парқысыз зеңген қозғалыс жайы есінде бар ма, физиканы оқыдың ғой? Мына бейбақтың қазіргі тіршілік белгісі тап сол сипатта болып отыр. Бұдан әрі бұл молекулдың қайда, неменеге соғылары тіпті

мәлімсіз. Ол өзіне қатерлі тасқа соғылуы да ықтимал. Адамдықты парыз санаған жандармыз ғой, Нәрниәрды осындай қатерден сақтап қалуға, мүмкіндігін тапсақ, тіпті Мәпішкендер қатарына әкеп қосуға шама-шарқымыз жетер ме еді? Кеш қалып отырмасак, әрине.

Сипат мына сұраққа бірден жауап тауып айта алмай, ерінің ойын қоштап, тек басын ғана изеді...

Ертеңіне ерте тұрып, тысқа шыққан бетінде Ғазіз қос қарағай түбіндегі құлық басында жүрген Өмірғалыға беттеді. Орманға жегіп баратын көлік сұрамаққа келеді. Түнде тағы қар жауыпты. Жарық сәуле мол жамырап тарай қоймаған таңның бұл сәтінде қар жапқан ауыл төңірегі әлі көгілдір елестейді. Әрідегі орман тұсы ғана сәл борандап мұнартып жатыр. Ғазізге жолшыбай иінағаш көтере маймандай жүріп, су әкеле жатқан Ақбала ұшырасты. Өзі Өмірғалының шинелін желбегей киіп алыпты.

Жақсы жатып, жайлы тұрдың ба, қайным?

Е, шүкір женеше. Өзіңіз де жайлысыз ба? Өмем, тегі, мына шинелін сізге сыйлаған-ау, ә?

Иә, сөйткен. Соғыста бұл шекпеннің де Отанға қызметі сіндіпті. Сол Отанның біз де перзенті емеспіз бе? Енді үйімізге қызмет етсін деп, ағанның маған сыйлағаны рас, - деп Ақбала Ғазіз бұрын есітпеген төтен бір ләзімді күлкі араластыра, қалжың сұраққа қалжың жауап қайтқан еді. – келе салдың да келінді ертіп, МТС-қа тартып отырдың. Қайта сағындық.

Майдан жерінен өзіңмен бірге келсе де, әнінді енді аған да сағынады.

Рас, рас. Тіршіліктің өзі бізді солай жұмсап жіберді. Өздеріңізді сағынған соң біз де жетіп келдік. МТС мына екі тұмсықтың айналысы ғой, әлі талай келеміз.

Ол тұрыпты ғой. Қазанға дәм салғалы жатырмын. Соғымға бітеу құнажын сойғанбыз. Сонан ішмай істеп, Сипат екеуіңе сақтап қойғам.

Әй, жеңеше, әуден рахмет. Мен Қалқашты ертіп қазір орманға бармақшы ем. Үйге тамызықтық май ағаш әкеп бермесек болар емес. Тамағыңызды кешке қарай саларсыз. Жарай ма?

Е, жарасын, әйтеуір біз Мәпішкендерден үлкенбіз ғой, соны біліп дәмді біздің үйден бұрын татсандар болды.

Күп, жеңеше, күп...

Ғазіздер орманға аттанған бойдан Сипат өздері жатқан төргі бөлмені жинап, қобди-сәкіге іс машина құрған.

Айғанша әбдіресінен соғыстан бұрыннан жатқан әртүсті екі бөлек сәтенді алып келініне ұсынды.

Қарағым, әкеннің көйлегі тозып жүр, мына қоңырынан сол кісіге көйлек тік. Ал, мына көкшілін, жетім ғой, Назым әжеңе көйлек тігіп бер де батасын ал. Біздің бе? Менде басқа жарып отырған жан емеспін, сауабы тиеді. Өз әкешешеңмен бұрын жай ағайын ек, енді құдай қосқан

құдамыз, иншалла, бұдан былай еншіміз бөлінбес. Разымбет пен Хауада не бар – біздікі, бізде не бар – олардікі боп кете береді. Сол қарағым, әуелі әжене піш. Әкең мал жайғасып келсін, өзіне өлшеп тіге қоясың ғой...

Енесінің ақ тілеумен ақтарылуы мұның іштей хош етеді. Сырмақ үстіне жайылған көкшіл кездемені бормен сызғылап қойып, қия отырып, ыңылдап ән айтады. Аузында – «Тәңірі қосқан жар едің сен», көз алдында – сонау күзде арбада қатар отырып, Пушкин Татьянасына Абай салдырған осы әнді қосыла, аса мәзденісумен салған Ғазіз екеуі.

Үш кемпір, сары самаурынмен төртеу боп бас қосып, ортадағы кішкентай бөлмеде шайға ұзақ отыра жайғасқан еді. Үшеуі де әлде неге осы бөлмеге кірген Сипат та есіктен әндетіп соза сәлем бере кіргенге жалт-жалт қарасты. Сүйіндік скен.

Құдай-ау, мына Сүйіндік пе? Тымағын көзіне түсіре киген соң танымай жатырмын. Шүкір ме қарағым?

Жоғарылат, балам.

Шешең байғұс ауру-сырқаудан сау ма?

Тегіс аманбыз, - деп жігіт тымағын, пальтосын шешіп босағаға іліп жатып Сипатқа жымия қарап қойды.

Мына МТС-тағы ұлықтар, сендер қашан келіп қалғансындар? Амансындар ма өздерің? Ғазізін қайда?

Кеше келгенбіз, Ғазіз бен Қалқаш жаңа ғана

орманға шықты. Өз үй ішін сау-саламат па?

Соның ар жақ-бе жағында, - деп сұрауына жауап айтқан бола Сүйіндік салқын да сараң жымыңы бар көздерін сығырайта Сипатқа қарады. Беті тотығып күреңіткен. Ал, тымақ астында жатқан мандай, самайлары таңдақтанып, онан өзге түсте елестейді.

Кел, балам, шайға отыр, тоңып келдің ғой.

Ойбай-ау, Назым-ау қолтығымнан кішкене демеп жібер, қазанға мына Сүйіндікжанға дiм салайын. Үлкен үйдiң баласы ғой. Ойпыр-ау, белiм.

Қарт аналар мейман жігітке жылы ниетті лепесін бірінен бірі қалмай, жамырай да жалғастыра айтысып, бәйек болып жатыр. Бірақ, әзірге Нәрнәр жайынан сөз қоспай өздерінше сақтаныс ететін сияқты. Кей жастардың тұтқиылдан мұздай суысып ертең біріне-бірі бал болып қайта еритін өзінше бір дәурен жайына араласу бізден кеткен кәде деп сақтанысы ма, кім білсін.

Шай үстінде Сүйіндік Сипат екеуі біріне-бірі қарасып қойып, «Жай солай болып қалғаны» дегенді қырпумен ғана ұғысқан.

Сипат, жақсы келіпсiңдер, ақылдасатын шаруам болып тұр, осы кесені ұрттап тастайын.

Іші, іш, неге асықтың?

Болдым, рахмет. – Жігіт кессің төңкеріп, орнынан тұрды да, Сипатты ерте төргі бөлмеге беттеді.

Екеуі тұрған бойларында жай ғана сөйлеседі.

Өзің жанарыңнан жалын алаулай нұр маздап,

аппақ бұғақ бігіп, әм шымырлана толысып алыпсың-ау. Жар сағынып келген жауынгер жігітке асыл бақыты болып орнағаныңды пәк ниетіммен айтамын.

Қойшы сұқтанбай, көзің тиіп жүрер.

Ышыным. Құттықтаймын, екеуіңнің балдай тіршілігіңді.

Немене, сонша еміне қалғаның, - деп сыңқылдай күледі Сипат.

Өз бақытың құшағыңа олқы соғып жүр ме еді?

Сипат осы бір сөзі жақсы құрбыға қалжың ретіменайтып қалдыда, сонан өзі ұялыстап, Сүйіндік жүзіне тез көз тастады. Ол өңі құбылыңқырай үнсіз төмен қарай қалыпты. Қайтып не деп тіл қатарын біле алмай, енді келіншек дал болды.

Ойнаймын жай, өзінде қалжыңайтып жатырсын ғой. Біліп тұрмын неге мұңайғаныңды. Керегі не еді? Нәрнәрды үйден қуып, қыстың қақаған мына аязында жаяу қаңғыртып жібергеніңді не деп түсінейін? Совет заманының мектеп көрген жас жігітіне мына мінез қалай жараспақ? Елге күлкі болып, бұл не? Саған, иә, тап саған Ғазіз екеуіміздің бірдей ауыр өкпеміз бар. Сенің әйел жөнінде көне заман көз қарасынан шыға алмауыңа не себеп?

Мына сөз өтіп кетті ме, немене, Сүйіндік бойын жия тіп тік тұрып, кешегі пулеметчик қалпына тез түсе қалды. Қос жанарынан төтен бір жігер танылып, қырма сақалының қылтанақтары үрпис түксигендей елестеп кетті ол келіншекке. Түйдек-

түйдегімен қойған сұрауларына жауап күткен Сипат өнінде бұрын білініп көрмеген салқындық тебіндейді. Сонысын танып қамыққандай, Сүйіндік аузын аша беріп, көзін екі-үш кайыра жыпылықтатып барып тағы да үнсіз қала берді. Енді аздан соң ышқына дем алды.

Соғысқа қатысып, өмірдің ыстық-суығы дегеннің не екенін біліп келген жауынгерсің. Не қылық мынауың? – Сипат ренішті көңілінің әмірімен жігітті әлі де қажай түседі.

Сенің жаныңның мөлдірдей таза екенін білемін. Әйтсе де бүкіл әйел атаулының намысын қуып, менен жауап талап етесің. Жөн де былай. Бірақ, әйел біткеннің бәрін тап өзіндей деп санасаң – қаталасасың. Оны біліп қой...

Нағыз әділ болу үшін мән-жайды түсініп, кімнің кінәлі екенін саралап ұқ. Бір әйел қыңқ етіп барса әлденешеуді мұрнынан тізіп жауапқа жетектейтін баяғы кәрі женотделге ұқсама деймін. Уақыт озған сайын толысып, жетіле жаңғырып жатқан салт-санамызды өткен күннің бағдарымен өлшеген жұрт та қалады. Әр күннің өз талап-тілегі бар. Нағыз кінәлі қайсымыз, қаһарынды соны біліп төк.

Сен, бауырым баяғыда женотдел болған шала сауатты апаны кекеуінің өзін төркіндете ойлашы. Бәрі бір, әйелге ала көз қарас бар онында.

Өмірдің бал-шырынын беретін қасиетті гүлі әйел емес пе. Иә, әйелді сыйламасақ – жолымыз болмасын. Өз басым әр әйел сондай гүл бол білсе

деп тілеймін. Сипат, бауырым, әлгі сөзінді басқа біреу естімесін, күліп жүрер.

Недіктен?

Шынтуайтты көріп білмей, әйтеуір қамқор болу кей әйел жолдастарды өмексітіп жіберетін өкінші жағы да болатынын ескер. Осы өзің арқасүйері болып тұрған Нәзнәрді-ақ алшы. «Күйеуім ел қатарлы ұстамайды» деп кәрі женотделге жылап барып, соғыста өлген ерін ана жылдары ауыл совет хатшылығанан қуғызғанын естіп пе ең?

Естігем.

Естісең, сонымен Нәзнәр не ұтып еді? Ерін қызметтен, өзі киер көйлегінен қағып күлкі болмады ма? Бір ғана сол дей аламысың. Әйтеуір қамқор бар деп өмексіп кеткен ол тектестер бірен-саран емес.

Мақсат қой әйел жолдастарды жаңаша, жақсы ниеттілікке, ізгі талпынысқа бастау. Оларға деген қамқорлық та соған өңкей үйлесімді келіп, берер жемісі әрқашан, әркімді сүйсіндірер болса деймін де. Рас, ерлер ішінде сынар езу шалдуарлар да бар. Соларды дәл танып барып ауыздамақ жөн.

Сипат Сүйіндік қиықты ойын бұғып мойындап қалды. Енді әуелгідей дүрмектей кінәламай, жігіттің естілігін танып, Нәзнәр екеуі арасындағы реніштің мән-жөнін білдіруді өтінгендей қыпта.

Иә, ресімдік іс жайы өз алдына. Уақыт өткізбейік, өз араларындағы халдің мәнін білдіруші.

Бағанадан солай келсең ғой ендігі бар жайымды біліп те болатын едің.

Сүйіндік жүзі реніш қайыра торлағандай жадаң тарта қалды. Сөзін тым ақырын үнмен айтуға көшті.

Саған көзбе-көз тұрып айтуға ұяламын да. Өйтсе де, шындық – шындық, оны бұлтартып айта алмайсың. Өзің білесің: жиналыс мені колхоз хатшылығына бекітті ғой. Орталыққа бардық. Кейде ауылдар аралап кетемін. Арғы күні Көсірбек мені қой фермасына жұмсады. Таң сәрісінен кеттім. Шаруаны бітіріп, кеше түсте үйге оралайын. Өмірі жабылмайтын қақпамыз ілініп қалыпты. Қақтым-ай келіп. Әлден уақытта біреу дыбырсыз келіп ілгекті ағытты. – Нәрниәр. Түсі құп-қу. «Әй саған не болған?» деймін. Үн жоқ. Мөлтілден жас келген екі көзін менен алмай, әлде неден қатты қысылғандай болады. Қайталап жөн сұраймын. Үн жоқ. Жүгіре басып үйге кірдім. Әлде не қоңырсыды. Отқа қарасам бір киім жана бастапты. Жұлып алдым. Көсірбектің диагональдан тіктірген бітеу жаға педжағы. Кеудесіне дейін шала жанған екен. Сөндіріп жатып ойға қалдым: «Біздің үйге бұл костюм қалай келген?» Сөйтіп тұрғанымда қорадан тырсыл естілсін. Жүгіре шықсам – Көсірбек, қақпадан шыға зытып барады. Неше түрлі ойлар келіп кетеді. Ешбірі жөнінде де тұжырым жасай алмаймын. Түтін будақтаған костюмді қарға соға жүгіріп, басқарманы үйіне қарай қуып келемін. Ол өз үйінің қақпасынан кіре бере баж-баж етті. Үйінен әйелі және біздің шешей үрейлене, сүріне-қабына шықты.

О не?

Не болған сендерге?

Мына иттің баласына жазығым не, костюмді тартып алып, өзімді жатып тұрып тепкіледі. «Экті-экті жасаңдар» - деп даурығады Көсірбек шімірікпестен.

Шешей мен Рәуияға көрген-білгенімді баян еттім. Қолымдағы күйген костюмді көрсеттім. Көсірбек көйлекшең, жалаңбас бойы есік қайырылысына тығыла тұрып бәлегатын айтуда. Рәуия әуелгіде еріне сұстана қадалып тұрып, артынша шаптыға сөйлей, екі қолын сермеп-сермеп қалды. Байының бет-аузын айғыздай тырнап беріпті. Бетінен қан жосылған Көсірбек тізесімен нұқып жіберіп Рәуияны мұрттай ұшырды. Өзі: «Экті жасаймын, экті» деп әлі деміге даурығады. Қозғала алмай қалған Рәуияны көріп күйіп кеттім. Пулемет тұтқасын тапжылтпаған мына қолды не де болса өндірішегіне бір басайын деп бұрыла бергенімде Көсірбек ашық тұрған есіктен үйіне зып беріп кіріп кетті. Есікті әр жағынан ілгектеп жауып та үлгерді. Өзі боқтап тұр. Құртатындығын айтады зіркілдей.

Шешем скеуміз өңменін қолымен баса еңкиген Рәуияны қолтықтап далаға шықтық. Біза қысып, иығынан дәм ала булығып тұр. Бір уақытта ол менің қолымдағы костюмді жұлып алды. Қалталарын ақтарып жатыр. Біреуінен өңкей ортасы ойылып күйген қызыл ала, көк ала шербен ақшалар шықты, енді бір қалтасынан мөр, енді біреуінен кодекстің

кітапшасы және жазуы бар бүктелген қағаздар шықты. Рәуия мәрді маған ұсынды да, өзгенің бәрін жатқан жерінен алып әрі лақтырды. Күйіп тесілген ақшаларды жел біртін-біртін ұшырып әкетіп жатыр.

Сүйіндікжан, - деді жаныма таяй көп боздаған Рәуия, - баламсың ғой. Сенен енді несін жасырайын. Мына Көсірбек сенің қанағатсыз қатыныңмен неше жылдан ашына. Мені қаладағы қызымның үйіне апарып тастап, мұны алмақ та әңгімесі болған. Соғыстан өзің қайттың да, ана қатын екеуің отастындар. Сонан қояр деп үміттенген едім. Қоймады. Көсірбек сені хатшы етейін деп жүр дейсің бе. Өзінің арам ойы көздегені. Мына Сәнапам екеуіміз ақылдасып, саған бір күні білдірмікке жүр едік. Дұрыс болды, үстінен өзің түстің. Сен бір жерге аттансаң; мынау – оны, иә, ол – мұны іздеп таба қояды. Соны бетіне басқанымда Көсірбек өзімді талдырып та тастаған. Мына сенің шешең келіп қана тірі қалғам. Әні, жаным, жай сол. Мынаған сенім жоқ, қызым келгенше мені қолдарыңа алындар, - деп дегбірі кете жылайды Рәуия.

Сонан үшеуіміз біздің үйге келдік. Нәрінар жоқ. Міне бар жай осы, Сипат.

Сипаттың өңі өзгеріп кетті. Біресе бозарып, біресе қан тебіндеп қызарып шығады. Бір кезде ол көкірегін қолымен басты.

Ойпыр-ай, жүрегім тулап тұр. Шының ба осы?

Жарты ауыз жалған сөз қоссам бетімді екінші қайтып көрме.

Сипат үлкен кара көздерін бадырайта Сүйіндік жүзіне үңіле түседі.

Неткен масқаралық. Бұл туралы Ғазізге қалай білдіремін? Айтудың өзі ұят.

Оған өзім-ақ айтамын. Сен, Сипат, ау баста сөз тоспастан мені сөктің-ау. Қане, енді айтшы – кім кінәлі?

Әрине, ол. Мөлдір жігіт сен оған қателесіп қосылғансың.

Ол жылан екен ғой, мені сүп-сүйкімді келіншек бейнесінде келіп арбады емес пе?

Сипат жан сезімі қатты қаржалған Сүйіндік бетіне қадала үнсіз ойға кетеді.

Неге үндемейсің, Сипат, неге? Әйел намысын жоқтаушымын десең де, тап осы араға оның реті келмес.

Рас. Бірақ, сорлы әйелді осы халге әкелген себепті де ойлайықшы...

Екеуі де бұл сұраққа жауап тауып айта алмайды. Бір-біріне қарасып қояды. Бар жай түсінікті-ақ дескендей, бар гәп Көсірбекте дескендей. Ата сақалы аузына біткен бұл адам неге солай? Себеп те сол жұмбақ сияқты. Бірақ соны дөп басып әзірге ешбір қармақтай алар емес.

Сипат кері бұрылып ісін тігуге отырды. Жал пешке аркасын тірей Сүйіндік те сұлық отыра кеткен. Тұнық көк матаға кара сызықша із түсіріп,

келіншектің мүсінді білегінің әмірімен іс машинасы зыр қагады. Әлгі себепті екеуі де оймен шарқ ұрып әлі іздеуде. Талай топшылаулар үйіріліп келеді. Бірақ, бәрі де жанама. Дәл түйімі әлі көңілдің кен қаттауларында бұлталақпен еткелектеп жүрген сияқты. Соны қай араға, қалай қамап ұстар?..

Сипат сырттан кіріп, тура оы бөлмеге беттсей берген Нәрсәнді көріп орнынан атып тұрды. Қаперсіз келген әйел төрдегі Сүйіндікті көрді де, көз алмастан үнсіз тұрып қалды. Үшқын шашқан сұрғылт көздері «Не оймен келдің Сүйіндік?» дегендей, мұның өңіменінен өтіп: шегінің қырындысына дейін тінте тілгілеп барады. Әу дегенде етшең беті қызара дуылдағандай болып еді, енді сазара сұрланып, бүгіл ірі денесі селкілдей тынышсызданып кетті. Онан әрі аяқ басып тұра алмай, Нәрсә Сүйіндік алдына жөңкеріле келіп сұлап түскен. Екі жауырын тұсы, екі тоқ бүйірі ғана селкілдеп біраз жатты. Үн шығармай, бет аузын ащы да ыстық жаспен жуып жатыр. Арғы бөлмеден кемпірлер, Мәпішкен кірген.

Нәрсә, қой қарағым, тұр, басыңды көтер.

Жаман ырым бастама шырағым.

Әй, қатын жылауды білгенше, жөнді біл. Арыңнан айрылып зарыңа табынғаның кімге дәркер. Батпаққа жығылған әлде не құсамай, тәй әрі, тұр. – деп Мәпішкен бар салмағымен, ауыр қап ұнша жайыла етпеттеген Нәрсәнді иығынан тартпақтап еді, ол тапжылмады. Сол беті қорс-

қорс жылап, артын кәліпкі еңтікпелі еңіруге жалғастырып жіберді.

Әркім тағы да басу айтады. Бұл тыңдамайды. Бір кезде Нәрнәр Сүйіндіктің тізесіне басын таяй түсіп, жылауын тағы да үдетті.

Кешір, мен бейбақты, алжастым.

Сүйіндік үйдің бұрышына қарайды. Саршаның назары сонда. Әлгі сөзіне орай Нәрнәрге тағы да Мәлішкен ғана үн қатады.

Тәй әрі, ақыл тоқтатпаған бала емес, жағы түсіп отырған кәрі емес, о несі. Неге алжасасың.

Алдап алжастырды Көсірбек. «Сүйіндік сендей сары қарын қатынмен бәрібір тұрмайды. Дүниенің қызығынан айрылма. Сені түбі өзім аламын.» деп арбамады ма кәрі әззіл. Алжастым. Кешір мені, Сүйінжан...

Үн қатпастан орнынан тұрып кеткен Сүйіндік әйелдің әлгі сөзінен жеркенгендей, әрі қарай түкіріп тастады. Қарт аналар бетін үзісіп, кері бұрылып кетіп жатыр. Мәлішкеннің оң жағында тұрған Сипат та мына ұрғашының қылығына қорланғандай сыңай бар. Кірпік қағуға да да ұялғандай кейпі бар. Жаратылысында жайдары мінезді Сүйіндікті қазіргі кейісті түрінде көріп аяйды. Сөйте тұрып екеуі бағана ұзақ толғанып таппаған мына масқаралық жайдың жұмбағын күтпеген жерден Нәрнәрдың өзаузынан естіп пайым етеді. Соны екшеп електеп, мәндеп жөргемдей бір ойға да шомып кетті: «бір қаныпезер наданның

өзі өмірге қаншама азапты жүк. Көсірбек қара басының жеңсігін бір ғана басудың өзін өмірдің қызығы деп таниды. Оған мұның жанында тұтастай қауымның тіршілігі де, оның өркен жаюы да дәнеңе емес біреулердің семьясың бұзылып-жырылуы да, біреулердің жала жабылып жазаға ұшырауы да, мына Нәрсә сияқты ашық ауыздардың еніреп әтуі де дәнеңе емес. Иә, Көсірбектердің өмірге қаскөй-қаскүнемдік әрекетіне бір күн болса да төзу нағыз көзсіз ынжықтық болар еді.»

Осына бір тұсжырымды Ғазіз айтып жүрген ойлар сөресімен барып тапқанына ол іштей қанағаттанып та қалды.

Сипаттың ойларын тағы да жалбырану айтып қақсай бастаған Нәрсә сөздері бөліп жіберген.

Өмір бақи күнің болып кетейін. Қалған өмірімде сенің ошағыңның басынан шықпаса, басқа жанға көз салмаса әке-шешемнің атымен ант етейін. Кешір мені, Сүйіндік.

Сұстанған Сүйіндік Нәрсәға сырттай тұрып, сабырмен айтып жөн білдірді.

Ата-анаңның ақ атын бұл жайға әкеп қосақтама, білдің бе. Мен сенімен бәлеғаттасып жататын жан емеспін. Жігіт басымды, арымды лас жанды Көсірбекке аттаттың. Осыған кешірім лайық па? Иә, адамнан туды деген атың бар ғой, енді алдыңнан жарылқасын, жолың болсын.

Іштей қайнап, сапырылысқан сабырсыздықпен тұрса да, осынау сөздерді сынық-сыпайы әуенмен

айтқан Сүйіндік бөлмеден шықпаққа бет алғанда Нэрнэр оны алдынан келіп орап алған. Екі жағынан кере жүлқып, көйлегінің омырауын дарылдата жыртып жіберген бойы Сүйіндікке бетпе-бет қадалып тұр. Мөп-мөлдір жас астында қарашықтары көмескі ауықшиды, беті көгере ісіп кеткен.

Онда осы арада біржолата өз қолыңмен өлтіріп кет. Бәрібір маған барар жер – басар тау қалған жоқ, өлтіріп кет, тілеуінді берсін Сүйіндік, өлтіріп кет деймін.

Сүйіндікте үн жоқ. Бұған көз де салмай, жоғары қараған болады. Нэрнэр оған әлгі бойы жалаңаш омыраумен ентелей түсіп, дірілдей тұрып, қайталап жалбарынады. Әр сөзі жүрегіне тікене кешетіп, жігіт тітіркене мазасызданады. Онан әрі тіпті тындағысы келмейді. Сәлден соң Сүйіндік Нэрнэрды жолынан қолының сыртымен ыңыстырып жіберіп, тысқа тез басып шығып кеткен. Сол бетпен ол атына қона желе жортып кетті. Өкшелей шыққан Нэрнэр аңырап аз тұрып, ауылдан шығып бара жатқан Сүйіндік сонынан жүгірді. Екі қолы сол бойы әлі омырауында.

Көшпедің бе, өлтіріп кет, - деп келеді. Солай барып-барып Нэрнэр дөңес етегіндегі күртік қарға матала жығылып түскен еді. Қуа шыққан Мәпішкен, Сипат, Ақбала үшеуі оған әлденеше минуттан соң ғана жеткен.

Ой, байғұс-ау, өзіңе не болып кеткен? Тұр бері.

Келгендер үш жақтап тартып, Нэрнэрді орнынан эзер көтеріп, енді қолтықтай ауылға беттеп келеді.

Кеше ғана құшағымдағы Сүйіндікке енді қуып та жете алмай қалдым. Бәріне кінәлі өзім, басқа ешкім де кінәлі емес, өзім. Ат құдай мені ақ мылтығыңмен, бар болсаң. Саңылаусыз басқа, қызықтың бәрін Көсірбектің сыйқырымен берген ақшасында деп ұққан ақымақ басқа, өзімнен басқада болмасын дейтін қызғаншақ жәдігөй-жады басқа сол жаза ғана лайық, ат деймін құдай...

Мәпішкен мына жан шошыр сөздеріне кейіп, жас шағынан шамалас Нэрнэрді өз білгенінше кекей де, тежей де айтып ұрсып келеді. Ақбалада үн жоқ. Бұлардың артында жеке өзі келе жатқан Сипат бейпіл мінезді Нэрнэрдің әлі қақсай өлім тілеген сөздерінен жанымен шошып безінеді. Іштей қатты түршігіспен бір ой да ұстап келеді. «Қаншама игі-жақсылар өз тіршілігін қалау қалапта ұзарта алмайды. Ал, мына бейбак, өзі айтқандай: санлаусыздығымен өз басын өзі саудаға салып, сонан сазайын да тартып, сол қорлыққа төзе алмай, қыршын шағында енді өлім тілейді. Ех, надандық, қашан арылармыз сенен».

Екі жағындағы қолтықтаған екі әйелді теңселте Нэрнэр әлі жұлқынып та келеді, сандалбай, сандырақ сөзін балпылдай әлі соғып та келеді...

Алтыншы тарау

Кең атырапты ойнағымен аптап-таптап, неше күндергі ызың шуымен маза кетірген асау бұлаң, ақ бүркін кеше ғана тыныстап еді. Наурыз күнінің райында бүгін енді әжептеуір-ақ жадыраныс бар. Аспан ашық. Әйтсе де, көк шыңырауында әлі шаңғытқан ызғар білінеді. Шілдеде тарам-тарам нәзік жіптерше созыла жалтылдап тұратын шағылма шашақ күн сәулелері тап қазірде көмескі жолақтар болып қана елестейді.

Далада сәл сарғыш рең бар. Қар бетінде қалтылдаған қалың көде үлпегінің күбылта елесі болса керек. Әредік-әредікте ақтомар боп бүркелген бұта шоқтары ұшырайды.

Сонау жырақта теңселе баяу бойлап, шок-шок түгін бұлаңдайды. Иә, тап сол белгі болмаса, ақ жиек алаппен жымдасқан селоны әріден ажыратып тану да қиын. Соны іргелей шыққан керуен мына таулардан бергі жазыққа едәуір жүріспен келіп жеткен. Қос арыс темірге кигізіп, алдына орнатқан сүйірше желбезегімен қаржы жара қопарып етумен келген. Бөгелместің иласы.

Трактор тоқтасымен тіркемедегі вагон-үйден тізіле топты жігіт түсті. НАТИ-дің кабинасынан шыққан Ғазіз солар жанына оралып, махоркасын орай тұра сөйлесіп кетті. Әзілдесе күліскен өңкей қоңырқай жүзді жайнақтар. Солар ортасында Қалқаш қана балаң білінеді. Әйтсе де, тебіндеп келе

жатқан балапан мұрт белгісі жүзіне айбар береді. Сол жайды тап осы секундтерде аңғарғандай Ғазіз көңілінде сүйініс бар. Бірер әзіл сөз сол орайдан келіп туган еді. Ғазізді қадірлі аға тұтатын Қалқаш бұған ештеңе де деместен жымиған бойы сырт айналып кеткен.

Алдағы тау жаққа назар салған жігіттер енді басқа әуендегі әңгімеде.

Етектен өрмелей біткен қалың қарағайлар сала-сала тас шоқылардың жалтыр жалдарында шанжаулап кетеді. Тас жарып шыққан шынарлар паң тұлғасымен, бұп-бұйра, қою барқын мәуесімен арулар тақиясындағы үкіше шоқталып, тауға ерен әсемдік бітіреді. Ал, сай-салалар сыңысқан, жік-жоқ орман. Кей тұстарда сары бас, ақ балтыр қайындар иіріліп, қарағайлардың жасыл жаралысын өңдей ашып ажарландырады. Осынау бітімге тас құздардың жайылма жалтыр күрең реңі, етектегі, сай ернеулеріндегі ақ қар меңсіздігі астасып сәл бір алаптың өзінде сан бояулы құбылыстың арайлары бір-біріне шағыла құлпырады.

Жігіттердің жаңа кенеттен ойысқан әңгімесі де осы сұлулық жайы еді, қараған сайын көңілге көрік құйған, не қилы күй саздарын сезім қытықтай дарытқан туган жерге деген хоштанудың сүйсінудің жайы еді.

Бір уақытта шаншыла таулар аспанына әлде қайдан қара бүркіт самғап шыға келді. Ақшыл астар қанаттарын бірде қалықтатып бірде қомдай

шүйіле, суыдай ағындап, тау ішін от-шегір көздерімен тінтеді. Ауық-ауық шаңкылдап та қояды. Енді бір сәтте бергі тік жотаға бір топ арқар шыға келді. Бастары қаздыып, пысқырына ойқастай үркініп тұр. Сол кезде шаңқ еткен мылтық даусы тауларды жаңғырықтыра естіліп еді. Болар-болмас бозғылданып та елестейтін құбақан реңді жануарлар тас салдырата дүркіреп, орғи-орғи қарыштап, қыр жотаны бойлай, оң жаққа жөңкіп кетті. Алыстай жосыған сайын жалтылдап ақшыл тандары көрініп барады. Ал, алда – бір серек тас бетінде тұрып қарауылдаған құлжа мұрттай ұшып, ақ бұлтық сұламаға киліге ағындай сырғанап бергі етекке бір-ақ кеп түскен. Жаңағы жігіттер тым-тырақай жүгіріп келеді. Әлгінде бәрінің сыртында қар бетіне қарындашының түбімен формулалар жазып отырған Қалқаш енді бәрінен озып арқарға алдымен жетті. Жануар үреймен асыға тұруға ұмтылып еді, тұра алмай, қарға бата қайта құлап түсті. Аяқтарын дамылсыз серпеді, шаңырақтай арбиған мүйзіне таянып, жанұшыра бірер аунап түсті де, қайтып ондай тырбаныс жасай алмады. Жігіттер біртін-біртін кеп еңтіге, жүрелей отырып жатыр. Иен бір әдеміліктен ойып алғандай таза тұлғалы құлжа боз жиек айыздарын аша дірілдей, әлжуаздап бара жатқаны білінеді. Мөп-мөддір көздері маздауынан айырылып, солғын тарта түседі, үреймен әлі де әлсін-әлсін әлсіз жыпылықтайды. Сәлден соң аузынан ытылып-ытылып кара-күрсен

қан кетті. Астыңғы қолтығынан да қан кеткені білінеді. Енді аз соң жарық дүниемен қоштасқандай, алдыңғы аяғын бар пәрменімен бір серіпті де, ышқына барып сылқ етіп қала берді.

Жаны шығып барады, жануардын.

Бауыздайық.

Қойшы, қолың қалай барады. Шыбын жанының қиналғаны аз деп тұрмысың. Обалын атқанның өзі көтерсін.

Маған өткен күзде қойда жүргенде осылар әлденеше рет кездесті. Бір асым ет үшін өмірдің бір тірлігін оқпан қалай үзерсін. Аяп атпадым.

Аяуыңнан да бұрын тірі сулулықты өз қолыңнан жоюға қимаған боларсың?

Солай десе де бәрі бір. Әкем: жаулығы жыртқыш аңнан басқаға мылтық кезеу жақсы емес. Ол ретте сен өмірді тонаушы болмақсың деп отырар еді...

Екі жігіт дала еркесінің мерт болуы жайында орай осындай бір әңгіме шертіп кеткен еді.

Атушы мерген екен. Винтовкамен атқан. Басқа оққа құлжа бұлай бірден омақаса қоймайды. Тегі, талмау жерінен тиген болар, - деп әлгілер сөзін Ғазіз үзіп жіберген. Қалқаш қолғабын тізесіне басып жануарды мүсіркеп аялағандай, иірлене дөңкиген мүйізің алақанымен сипалап отыр.

Енді бір кезде тау басынан дабырласқан дауыстар естіліп, бәрі солай қарасты. Құлжа ағып келген құлама қар бетінде осыларға қарай біреу отырған бойынша ентелей зулап келеді.

Жалғыз таяқпен сырғанап келіпті...

Әй, сен Періштемісің?

Иә.

Таудан түскен жігіт Қалқашқа бір-ақ үнмен жауап берді де, артына қайырыла тез бұрылып, тау басындағы екеуге айқайлады.

Мұнда, мұнда – Өзі көнетоз түлкі тымағының екі ұлағын артына қайырып байлап алыпты. Қызара бүртіп, мандайынан тері тамшылайды. Мына жігіттер жайына қалып, енді аңшылар бірі онда, бірі мұнда тұрып, айқаймен сөйлеседі.

Бауызда, бауызда.

Аналар кім өздері? Бері шығаруға көмектес те.

Жарайды, жарайды.

Ғазіз амандықтан кейін Періштеден қысқаша жай сұрап қанды. Көсірбек үйіне кеше облыстағы жиені қонаққа келіпті. Сонан бүгін аңға шыққан екен. Бір топ арқарды таң атқаннан қуа отырып, әй келерсің-ау деген тұстан тас қалқалап тоспа алыпты да, Көсірбектің өзі мен Періште арттан орғыттып, арқарларды осылай беттетіпті. Одан кейінгісі әлгі.

Ғазіз аға жігіттердің бір-екеуі мына құлжаны тауға шығаруға көмектесе қайтеді?

Ғазіз пәкірттері жүзін шолып еді. Мұны ешқайсысы да аңдамаған бола қалды.

Әй, жігіттер, мынау біздің басқарманың орынбасары өтініп тұр ғой, қай-қайсың барасың? – ешкім сытылып үн қата қоймады.

Қалқаш, Иманов екеуің көмектесе ғой...

Үш жігіт құлжаны сирағынан сүйреп, тауды бөктерлей өрмелеп кетті де, Ғазіз өзге жігіттермен кері оралды. Едәуірден соң таудан бағанағы Періштеше сырғанап түсіп, жаңағы екеуі де жеткен. Сал тыныстан кейін бәрі Ғазізге ілесе орындарынан тұрып, бірнеше қадам алға жылжып барып тұрды. Енді Ғазіз нұсқап көрсеткен қар бетіндегі жазуға назар аударысады.

Осы жазуды мен бағанағы арқарға барғаннан кейін оралып келе жатып байқадым. Қалқаш, бұл теоремалық формуланы сен жазып пең?

Иә, несі бар? Келмей ме?

Келгенде әсем келтіргенсің. Бір шардың аумағын есептеп шығарыпсың. Блокнотыма жазып тексеріп көріп едім, есебің дұрыс шыққан сияқты.

Мен әзір шықпай тұрған шығар десем, жауабы дұрыс табылған екен ғой.

Тексердім дедім ғой. Қандай шардың аумағын есептеп ең?

Е, мына күннің де, - деп Қалқаш аспанға қарап, көзін сығырайтты. – Соның аумағын осы жолмен білуге болар ма еді?

Нақтысын деп айта алмаймын, бірақ, осы есептермен жорамалдап көруге не болмасын.

Қалқаш қалтасынан бүктелген тетрадын шығарып, қарға өзі бағана жазып кеткен формуланы көшіріп жазып алды.

Мұны қайтесің? – деп сұрады Ғазіз онан.

Маған теоремаларды жүйелеп түсіндіріп жүрген

мұғаліммен қоса тәтем ғой, сол кісіге сынағайын деп тұрмын.

Вот, жігіт. Жемген екеуің сенің сабағыңды бірге отырып пысықтайтын-дарың қандай жақсы болған. Кешкі сегізінші класты да ойдағыдай бітіруіңе тілектеспін.

Ағатай, сонымен біз күн аумағының мөлшерін таптық па?

Мына есеп бойынша табылған болуы кәдік. Бірақ, бұл әлі жорамалдау.

Ал, дәлін келешекте күнге ұшатын планетааралық кеме жасалғанда, өзің барып есептеп қайтарсың. Мына есептеріңнің ақиқатқа каншалықты жанасқанын сонда тексерерсің, жазғаныңды жоғалтпа.

Жігіттер Ғазіз сөзіне ду күлісті. Қалқаш үнсіз күлімсірейді. Өзі бір ойда тұрғандай.

Немене, күнге ұшуға жүрексініп тұрған жоқпысың?

Жоқ, жүрексінбеймін. Бірақ, алыстан орағытып жүріп көрмесе, тап өзіне барғанды күн күйдіріп жібереді ғой...

Ей, мынадан түбі батыр шығады, көрерсіңдер, - деп бір жігіт дыбыстап та жіберіп еді...

Әзіл әңгімелер сонымен тынып, жігіттер келген шаруасының жайына көшті. Ғазіз тақтайдан шегеленген вагон-үйді, қарлы жолда септігі тиген алдағы желбезек сырғыны тіркеуден ағыттырып, курсант жігіттердің біріне тракторға от беруді

тапсырды.

НАТИ гүріл ұрып, әйнек алдындағы трубадан көк түтін будақтай атыла берді.

Істеріңе сәт жігіттер. Қыстай оқып-үйренгендеріңнің нәтижесін енді көреміз. Бұл нағыз емтихандық іс болды. Кәне, алдымен қайсың отырасың тракторға?

Мен.

Мен.

Мен, - деседі Ғазізге шәкірт жігіттер.

Ал, жарайды, сен отыр «Бірлік» колхозының болашақ трактор-иесі

Жауқашаров.

Дембелше келген, көнетоз фуфайкалы жігіт тракторды сілкіндіре қозғалтып барып, бөгелместен тарта берді. Сынақтың алғашқы қадамы болғандықтан ба, оған бәрі ду қол соқты. Ғазіздің өзі де алақанын соғады. Винт жайынан бастап әңгімелеп, өзінің де, шәкірттерінің де қолын май мен күйеге баттастыра жүріп, бес ай бойы үйреткен сабағының армандап күткен нәтижесін көре бастағанына ұстаз жігіт шексіз қуанышты еді. Қолын әлі шапалақтай тұрып, ұзап кеткен трактор жүрісінің бабын байқаудан көз жазбайды. Едәуірден соң бастау қадам жасаған жігіт қайтып оралды.

Ал, енді тоқсан градустық бұрылыстар жаса.

Жауқашаров қайта тапсырма алып кабинаға кірді. Трубасынан ықылықтай түтін атқан трактор

жұлқына жылжып барып, оң жаққа тез бұрылып сала берді. Онан алға біраз жылжып, жаңағы ретпен енді солға бұрылып кетті.

Молодец. Екі жақтағы фракционды да жедел, нық басып, тракторды ұршыққа ойнатқанын, өлшемді бұрыш жасай, бөгетсіз бұрылғанын көрдіңдер ме? Бәрің де осындай еппен батыл қимылдай біліңдер, - деп Ғәзіз екі жағына жарыла тізілген шәкірттері бетіне хош жүзбен қарай тұрып жөн мезгейді. Өзінің шолақ тонының омырауынан бітеу жағалы әскери жасыл көйлегінің сап-сары түймелері жалтылдап көрінеді. Сұр малақайы көнеленіп қоңырқай тартып кеткен. Маңдайында қызыл жұлдыз орны сәл төл түсін сақтап, беп-белгілі болып тұр.

Трактордан түскен жігіт алшандай басып келеді. Тұрған топқа аландай көз тастайды. Курсанттар оң қолдарын көтеріп, тарбита бес саусағын көрсетеді. Бәрінің соңынан сол белгіні күлімдей тұрып Ғәзіздің өзі де көрсетті. Емтихан берген жігіт жайының жақсы екенін аңдап, топ жанына жете бере қарқылдап күліп жіберді.

Екі шартты өте жақсы орындадың. Енді қайта отыр. Тұрған орында 180 градусқа айналыс жасауың ғана қалды.

Жауқашаров бұл сынақтан да мүдірмей өтіп, бес бағасына ие болған...

Алтыншы кезек Қалқашқа тиген. Отыра от алдыра жөнөп берді. Трактор шапшаң жүріп

барады. Орта жолдағы өзекшеден де селкілдей түсіп, мүдірмей өтіп кеткен. Жігіттердің алғашқы скеуден кейін қол шапалақтағаны осы еді. Және ұзағырақ та шапалақтайды. Біреулері бағанағы формулалы есептен кейін Қалқашты «профессор» атандырып, соған мына жүрісін қосып, өспірімнің өнерін артылта бағалап мадақ етіседі. Айналыс жасап оралған бойдан бірнешеуі жүгіріп барып, Қалқашты қолын ала құттықтасқаны сол қошеметтің белгісі болатын.

Ау, жігіттер, әзірше асығыстық етпендер, әлі екі шартты орындауы керек. Сонан өткен соң барып құттықтандар, - деді Ғазіз шәкірттерінің бірнешеуіне ескертпе жасап.

Бұл Қалқаш бәріміздің ішіміздегі ең кішіміз. Әкесі соғыста өлген жетім. Оның әр қимылына сол себепті артығырақ қуанып қошамет еткіміз келеді ағай, сіздің де солай қарауыңызды өтінер едік, - деп бір сыпайылай айтып, Ғазізге баршасының тілектерін де білдірген.

Техниканы меңгеру тәртібі біреуді жас, біреуді ол, біреуді бұл деп кешірімділік студі көтермейтінін ұғындар. Баға машинамен барлық сын шарттарына сай жүре білуге қарай беріледі. Әлде кімге бүгін бес, иә төрт қойсақ, ал, ол ертең – көктемгі жұмыс үстінде шалағай соғып, тракторды қажетінше жүргізе алмай тұрса, иә, бүлдірсе – не болмақ? Олай болмауға тиіс. Данқты қолбасшы Александр Суворовтан қалған нақыл сөз бар: «Үйрену неғұрлым

қиынырақ өтсе, соғысу соғұрлым оңайырақ болмақ». Иә, сол айтқандайын, тракторды жүргізу тәсілдерін неғұрлым қиынырақ белгілеп үйренсек, нағыз жұмыстың өзінде машинаны жүргізу солғұрлым оңайырақ болмақ. Міне, мұны бәріннің есіңе саламын. Алғашқы сынақтан таяу күндерде өтетін ауылдағыларға да айтарым сол...

Жігіттер бас изесіп күптасады.

Аңыз шетінен қалай бұрылар ең, енді соны көрсет, Қалқаш.

Ол тракторды жылжытып барып, оң жаққа бұрылысты оңай жасады. Онан солға бұруға келгенде, фракционды тез тартып ала алмай уақыт оздырған. Тартады, тартады – көнбейді. Бір уақытта қос қолдай, ышқына тартып қалды. Сол бойдан тракторы да бұрылып сала берді. Шарт сақталмады. Өлшемнен асып ауытқып, онан әрі бетімен кете берді.

Көп алдына келіп түскен өспірім жүзі тұнжырай түтігіп кеткен еді.

Жолдастары оған жұбатқан сөздер айтып жатыр. Бір-екеуі бұру тетіктерін қалай ұстау керектігі жайында қолдарымен нышандап та көрсетеді.

Қалқаш, кәне қайта отыршы...

Ғәзіз кабинаға онымен қоса көтерілді.

Жүргіз.

Трактор жылжып кетті. Бала қабағы қатыңқы. Өзін іштей ытқындаған намысы беймазалап

отырғаны ұшқын атқан көзінен де байқап қаларлық еді.

Мұндай жайда ешқашан қорланып үмітсізден бе. Қайта, жанып түсіп, аттан талпын. Дәнеңе де қиындығы жоқ. Әлі-ақ үйреніп кетесің. - Өспірім үнсіз, сұсты күйі басын изейді.

Фракционды әу дегенде әрі нығарлай түс те, сонан соң сілке беріп тартып қалшы.

Қалқаш ұстаз айтқан ақылмен қимыл етеді. Тәсілге де байланысты екен, бұл жолы бағанағыдан басқаша шыққан. Соған қуанысып тұрған курсанттар ажарын трактордан түскен бетінде Ғазіз бірден таныған...

Енді ол 180 градустық айналыс жасауы керек.

Бәрі қас қақпай қарап тұр. Қалқаш тракторымен әрі таман барып, оңына да, солына да бірдей айналып, машинасын келген ізіне беттетіп қойды. Солға айналуы тағы да қиынырақтау түскенін Ғазіз байқап қалды. Курсанттар бұл арасын онша абай ете қоймай, Қалқашты сынақ шартынан өтті деп қол шапалақтасқан. Ғазіз бәрінің ниеттестігіне разы-ақ.

Қалқаш, саған үш қоюыма болар еді, бірақ, төрт берсейін. Оңға шебер айналдың. Келесі сынақ шартының бәрінен осылай өтуге тырыс. Онда бағаны директордың өзі қояды ғой. Білдің бе? Бәріңе берер кенесім: тап бүгіннен бастап спортпен айналысыңдар, пұттық гир көтеріп, қолдарыңның қаруын серпіндете түсіндер. Қалқашты сол жақ

қолының сондай серпіні аздау екен. Екі қол бірдей тетеурінді келсінші, онда тракторға би билетуге болады.

Иә, енді кім отырады?...

Курсанттар алғашқы сынақтан өтіп болған кезде күн де еңкейтіп, батыстағы сонау Қотантас тауының өркештеніп жатқан қырқаларынан аттауға айналып қалып еді.

Рульге Жауқашаров отырып, өзгесі тегіс вагон-үйге кірген. Кең шанадағы вагон-үйді трактор теңселте сүйреп келеді. Ғазіз маңайда әйнегі бар тұста – төрде. Өзгесі айнала құрылған бітеу сәкіге тізіле орналасқан. Өзара әңгіме шертіп келеді.

Сынақ қортындысын курсанттар бір-бірінен сыбырмен сұрасып біліскен. Төмен бағаға тап болғандар іштей қынжылыспен, сырттай ұялумен отыр. Жақсылар тобына іліккенмен Қалқаш кейпі де осылар текті. Біраз үнсіздікті Ғазіздің өзі бұзды.

Төрт пен бестен дәмелілерің сынақтың екінші кезегіне қамданындар.

Түпкілікті баға сол болмақ. Мына төртеуін құныспандар. Ал, жалпы бірінші сынақ нәтижесі күткеніміздей деп есептеймін.

Маған сұрақтарың бар ма?

Менің бір сұрағым бар еді, аға.

Айт.

Аға, бағана сіз Жауқашаров пен мына Имановтың екі шақырымға барып қайтқан жайлау жүрісін бапты деп айттыңыз. Ал, мен олардың

мына Қалқаштың шапшанырақ барып қайтқанын ұнатып тұрмын. Жұмысты тездету үшін қимыл да тез болуы керек емес пе?

Ғазіз күліп алды.

Трактор егін салып, әм жинап, шөп шабуға арналған машина.

Қалқашша жөңкілткенде әлгі жұмыстардың бірінде атқарып болмайды. Астық өсірмей көр, колхоз ондай трактористі трактордан жұлып алып лақтырсын. Тракторды жұмыс бабына қажет жүрістен артыққа шапшандатуға ешбір болмайды. Тракторды құр жүргізе білу ғана аз. Қай ретте қандай баппен жылжытуды да білу керек. Агроном қоятын шарттарды ұғу сол үшін сендерге аса қажет.

Пәлі, ағатай-ау, сонда тағы оқи береміз бе? Былай да шаршап болдық.

Жап-жас басымен қара мұны. Бүгін шаршасаң – ертең рақатын табасың. Онан да қызымды сағынып жүрмін десейші. Міне, сол шындық болар еді. Шын сүйген қызың болса, сағынып бар, сені ол да сағынып қарсы алсын.

Бәрі ду күлді.

Енді сұрақтарың бар ма?

Бір сұрақ бар еді, аға.

Ал, құлағым сенде.

Тракторды табан үстінде 180 градусқа айналдырып, келген ізіне қаратып қоюдың қажеттілігі қанша?

Өте дұрыс сұрадың. Қыстың соңғы кезі дейік

мысалға. Үсті еріп, мұзы жұқарған биік кемерлі өзен жиегіне абайсыз келіп қалдың. Тіркеген шанаңда себуге әкеле жатқан тұқым бар. Өзенге қойып кетсең мұз жарылады. Түк болмады дегенде бейнетке батасың. Ал, не істейсің? Өзің айтшы.

Міне, ғажап, сол үшін керек екен ғой. Тез тоқтап, тіркемені ағытамын.

Тракторды қауіпсіз жаққа табан үстінде бұрып, ізіммен қайта шегінемін.

Дұрыс, - деді Ғазіз әлгі жауапты айтқан жігітті иығынан қағып, - 180 градусқа табан астында айналдыру осындай жайда өте керек. Кейде алдыңнан батпақ, иә, апан ұшырауы да ықтимал. Сол реттің бәрінде сені осылай айналыс амал ғана құтқармақ...

Сұрақ тәмамдап, курсант жігіттер ұстаз қалауымен кезекпе-кезек ән салған. Осы бір әсем әндер әуені Ғазіз құлағынан үйіне кіріп, Сипатымен тілдескенше кетпей тұрып еді...

Шүберекпен тұтқыштап ұстап, ыстық лист көтерген Сипатқа Ғазіз кірген бетінде кезіккен. Ернеуленген ұзынша қаңылтыр ішінде қызғыл бетті томпақ тоқаштар тізбектеледі. Келіншектің өз ажары қазір сол тоқаш рендетіп албырайды. Танауының ұшында шық суындай жылтылдап, ұсақ тер түйіршіктері білінеді. Аяғы ауырлағалы бозғыл тартып кеткен жүзіне төл шырайы қайта оралғанын қуана танып, Ғазіздің сүйіктісін көкірегіне басқысы да келіп кетіп еді. Бұл екі қолын бірдей соза

бергенде Сипат ыстық листі омырау тұсына көтере қойды. Қашан болса осы, Ғазіз құшырлана қысайын десе, осындай қалжың иласын жасай қоятыны бар. Сәл сәтке ғана. Сонан өзі де Ғазіз көкірегіне басын сүйей үнсіз еркелеумен тұрады, бұл жолы қолы бос болмады. Сонысын ері де абайлап келіншегінің пісте мұрыны ұшынан екі саусағының басымен ақырын ғана қысты да, аппақ тістерін көрсете езу тартып қойды.

Қолым күйіп барады, қойшы деймін.

Әкел мен ұстайын онда...

Жоқ, жуын әуелі...

Ғазіз бен Қалқаш сенекке сырт киімдерін іліп, жуынып –сүртініп кірген.

Ыстық нанның саумал хошы танау шертеді. Қалқаш төзе алған жоқ, тегенден тоқаш алып көмейлей бастады.

Қарның ашып қалыпты-ау өзіңнің. Бағана нан ала кетпей...

Үн қатуға ауызы босамай, Қалқаш күлімдей тұрып басын изеді. Әлі нәзік, тотығыңқы жүзіне өсіңкіреп кеткен шашы қонымсыздау көрінеді. Сол қалпын танып Сипат та күлімдеді.

Е, жей бер ыстықтай. Қазір шайды да жасап жіберейін, - Сипат тездеп айналып, ашамай аяқты, биік столға дастарқанын жая берді. Ғазіз бен Қалқаш ақ ою, көк сырлы шкафтан шыныаяқ әкеп жәрдем етеді. Келіншек кілетке шығып, омырып сарымай, екі түйір құйма кант әкелді.

Тәте, мына қантыңыз бір байлық екен.

Кооперативке бүгін әкепте. Оны қойшы, трактор жүргізе алдың ба өзің?

Орнынан қозғадым ғана. Жүрісімнің бәрі қате шықты, - деп Қалқаш ұялаңдап төмен қарап кетті.

Тәтесі, онысы несі. Әйткенмен, төрт алды. Екінші сынаққа дейін бәрін түзетуге тырысады. Оған спортпен шұғылданып, қолының қаруын серпіндету керек. Ал, жалпы жүргізуінде шеберлік жақтары да байқалады. Бір ретте тіпті қасқыр соғатындай жөңкітіп те кетті өзі. Ғазіз жаңағы қантты пышақ сыртымен шекіп, алақанында шаға отырып, Сипатқа бүгінгі сынақ жайларын мәлім етті. Шәкірттердің жалпы зейінділік танытқанына қуанғанын айтты.

Ұстаздық қызмет жемісін көзіңмен көріп қуану мәртебелі іс болар.

Баршаны қуантар жай ол.

Тракторист деген атауды өз басым өмірдің жүгін тартушы деп ұққым келеді. Соңғы мұрат өткенге сәл болса да қолғабыс бере алсам – өмір алдындағы парызымды өтегенім болар едім.

Сипат еріне төтенше бір мереймен көз қиығын салады. Ғазіздің кешегі соғыста етігімен су кешкен, қатер шақ сапарларын еске алады. Иә, зұлымдыққа қасқая қарсы шауып, Отан алдындағы парызын қалтқысыз өтеп қайтты. Сөйткен арда жігіт өмір алдында өзін әлі де парыздар санайды. Осыған қайран.

Ғазіз, өмірге адам қаншаға қарызды?

Сипаш, оған ешбір есеп жүрмейтін болса керек. Ізгілік пен рақаттылық, махаббат пен рақымдылық өмірге қанша болса да көптік етпей сия бермек. Адам тіршілігінде сол аса ізгілі жайларды жасай беруге тиіс.

Өйтпесе, саған рақатты кім әкеп береді? Сол себепті өмірге қарыздарлығымыз да шек жоқ деп ұғамын. Ал, оны толғанбаған өз тіршілігін итжемеге айналдырады.

Сипаттың Ғазіз мойнына асыла кеткісі келіп еді. Бірақ Қалқаштан ұялады.

Барынша сыпайылық етеді. Ал, Қалқаш аға, жеңгесінің өзара мәслихаттасқан тап әлігі биік мезгеулеріне балапан ойын еркін маңайлата алмай іштен зуре...

Бірсыпыра үнсіз, іштей толғаныспен отырған Сипат қайта сөз бастады.

Ғазіз, Қалқаштың тракторист бола алатынын өзің айтшы, өзі де сене түссін. Естіп мен де қуанайын.

Орыс халқының «Мәңгі – бақи тіршілік ет, мәңгі – бақи оқып үйрен» деп өсиеттейтін мақалы бар. Ал, Ыбырай Алтынсарин: «Өнер білім бәрі де оқуменен табылған» деп аңыздайды. Ол кісі бізге өсиетін көкейде ұмытпай сақтайтын өлеңмен айтып қалдырған. Тап осы екі өсиетті есіне ұстаса – Қалқаш ертең-ақ өмір жүгін тартып бара жатпақ. Осыныма не дейсің, өзің айтшы Қалқаш?

Өспірім ақсия үнсіз күлді. Аға, жеңгесіне ризашылығының да, уәде айтуының да белгісі екені шүбәсіз еді.

Естиік те, өз аузыңнан айтсайшы. Ағаң сенін тракторист болатынына сеніп отыр. Енді несің ұяласың?

Боламын тәте, әуелі, ағатайым айтқандай, мықтап тұрып үйренемін.

Ғазіз бен Сипат Қалқаштың сөзіне қуанысқанын сыңғырлай қосыла күлуімен танытқан еді.

Осынан соң семьяның стол басындағы жарастықты әңгіме-кеңесі мақсат түйіп тынып еді де, бәрі бас қоса тамақтануға жайласа отырып еді. Плитада тоқтаусыз қайнап, шүмектен шырт-шырт тамшылар сепкен қаз мойын шәйнектен әлсін-әлсін шай құйып, Сипат сүйікті достарына қызмет етеді.

Жетінші тарау

Сәске. Шаршы тұрықты, аламыш село төбесінде бүгін көңіл жадыранысындай жайнақы мөлдір аспан көрінеді. Сыртқарыдағы сонау шеберхана қысы, жазы толасы жоқ жұмысымен осы селоның сан тарам тіршілік тамырларын дамылсыз соқтырып тұратын жүрегіндей білінеді. Көкке желкілдете қошқыл түгін бойлатқан еңселі де енді сол үйдің кең қақпасы қазір айқара ашық. Сонан іштегі гуіл-шыңын үзбей естіліп, ара-

тұра найзағайдай шағылумен шашылып атылған оқ ұшқындары көрінеді. Ауылда бірі кіріп, бірі шығып, әрлі-берлі асыға басып бара жатқан адамдар. Ашық қақпадан бір трактор шықты. Сол шыны көздері ұзын тізбегімен күнге шағылған мына саптағы тракторларға беттеп келеді. Осы сап сыртында саты-баспалдақтай асып көрінген, қарақоңыр түстегі комбайндар шоғыры тұр.

Кейі ақшыл, кейі ала бүйір, кейі қоңырқай сылама балшық сырты тұрғын үйлер шашылып түскендей парықсыз бытыраған қалыпта шеберханадан бөлектеніп, беріректе жатыр. Өзге үйлерден күн жеген қуаң шатырмен ғана ілкім биік, өзгешелеу елес берген бірнеше үй орта тұста топталған. Осылар жанында да шуақтай, дел-сал қалқыған, әр түстегі сиырлар, торпақтар екеулеп, үшеулеп ұшырайды. Өндірісегін соза, сілкейін шұбырта тұрып, күтірлете сүйек кемірген бірнешеуі бар. Жануарлар басқаның қолынан келмес іс атқарғандай өзінше зуре жайда.

«Клуб» аталатын жалпақ үйде село адамдары күнде кіріп-шығатын бірнеше мекеме бар. Почтаның қаңылтыр қобдиы қағылған теріскей жақтағы сыртқы есік Сипат бір жағынан уақытша қызмет ететін кітапханаға да ортақ. Осында дидарлы жас әйел кірген. Ортадағы кітап сөрелері ықшам ғана бөлменің аласа шермек төбесімен ернеулеседі. Жауыннан соң толынған қарақаттай мөлдір көздерін төңкеріп тастап әлгі келіншек стол

басындағы Сипатқа сүп-сүйкімді сүйір саусақтарын ұсынып, иіле сәлемдесе берді. Бұл да езу тартып, оның қолын қыса тұрып амандасады.

Ішке кір,- деп Сипат арадағы шарбақша есігін ашып, келіншекті енгізді де, орындығын ұсынды.

Өзіңіз отыра беріңіз.

Орындығыңыз осы біреу-ақ.

Өзіңіз отыра беріңізші

Ендеше мен де отырмаймын. – Сипат келіншекті мойнынан құшақтап қысады.

Сүйікті Маргарита, өзінді көрген сайын доктор Фаустың қадірлі досы - сонау аса мейірімді, пәк жанды Маргарита көзіме елестеп кеткендей болады да тұрады. Арманда кеткен жан ғой. Бірақ сен маған онан да ыстық білінесің. Жиі келіп тұрсайшы, әңгіме шертейік, кітапты көбірек алып оқы.

Әңгімешертеберуге қолыңызтиеме? Қайынағаға трактор жүргізуден емтихан тапсырғанша өзім де қабағат алаңмын.

Маргарита қазақша кең ұғымда мүдіріссіз, сыпайы сөйлеп жай білдіреді. Фуфайкасының түймелерін ағытып, түбіт шәлісін желкесіне сырып қойды. Ауызынан мәйсебі шығып, жұп-жұмыр ақ мойыны, ақ томпақ бұғағы үлбірейді. Шашау жібермей, аса ұқыпты тарап, қақ жарып түйген қоңырқай шәші мүсінді мөлдір жүзіне ерен жарасым береді. Әр көріктілікке қуана, ләззат ала қарайтын Сипат сүйікті досынан әлі де көз алар емес.

Ал, өзіңіз автомашинаны жүргізу сынағының бөрінен өтіп алдыңыз.

Енді ережесін қашан тапсырғалы жүрсіз?

Міне, соған күнде қайталап оқып әзірленіп жатырмын. – Сипат столда жатқан, мұқабасына автомашинаның суреті салынған кітапты нұсқап көрсетті.

Сізге енді ең жеңілі қалып отыр. Ал, біз ең қиынынан әлі өткеніміз жоқ.

Жүрексінем. Оның үстіне әлгі Қалқаш: «Қолың әлсіз болса сынақтан өту екі талай» деп қорқытып және қойды. Қайдан білейін, қайын ағаға жақпай қаламыз ба?

Осы сенен бір сөз сұрайын деп ұмыта беремін. Ғазізді қай ретпен «қайын аға» деп атайсың? Соны айтшы.

Маргарита күліп алып, әлгінің жеңін білдіреді.

Біздің Ирихты намысына тиіп, қорламақ болатын кейбір шайпау тілділерден сіздің күйеуіңіз әмен ара түсіп қоғайды екен. – Сол себептен ол кісіні Ирих қамқор аға тұтады. Сонсоң енді о кісі маған қайын аға емей кім болмақ?

Жөн, жөн. Сендей келін бола берсе біздің де жеріміз кеңі берер.

Бір тумасақ та, адал көңілдеріңізді танып, ниетімізбен туыс білеміз. Ол қашпас шаруа. Қазір мына трактор оқуын бітіруден артық алаңдатып жүрген жай жоқ менде.

Сипат жүрегінің лүпілін танып, Маргаритаға

сенім бере кеңесін айтады.

Дәнге де қиындығы жоқ. Мүдірмеймін деген сеніммен барғайсың. Иә, оған шейін өзінің Ирихыннан трактордың жүргізу тетіктерін әр жайда қандай қимылмен, қандай ешпен қозғау керектігін сұрап біле бер. Сынақтан өтесің де кетесің. Ғазіз қайын ағаң саған ғана қабақ шыттырмас. Мен де өтінермін. Саспай сабырмен әзірлен.

Жақсы-ақ болар еді. Ақыл беріп жүрегімді бастыңыз. Сынақтан өткен күні өз тойым басқа. Ал бүгін, әлгі кішкентай қызымыз бір жасқа толады. Соның тойына кешкі 8-ге үй-ішіңізбен түгел біздікіне келіңіздер.

Рахмет, Райком шақыртып, қайын ағаң бағана директоромен бірге ауданға кетіп еді. Үлкен бір жиын болып бөгеліп қалып жүрмесе барамыз ғой.

Бөгелмес. Әйтпесе енді Қалқаш екеуіңіз келесіз. Өтінеміз.

Көрейік, Ғазіз де келіп қалар. Ал өзің, енді не оқығың келеді? Әттең, әзірге бізде неміс тілінде неміс кітап жоқ. Орыс, қазақ тілінде біраз кітаптар бар. Өзің қарап, сонан қалағаныңды ал.

Жаңа өзіңіз айтқан доктор Фаус туралы жырларды тауып бере аласыз ба?

Мұнда жоқ. Райком комсомолдағы Лизаны білесің ғой, соның үйінде болушы еді, ауданға бір барғанда саған деп, әдейі сұрап әкелейін.

Ол қыз да неміс тілінде оқи білуші ме еді?

Жоға, орыс тілінде аударылған ғой. Немене,

бұл ретте оқу саған қиын тие ме?

Орыстың әдеби тілінің кей жерлерін жегіп ұғу қиынырақ та соғып жүр.

Әйтсе де Фаусты оқығаным олжа. Ұмытпай сұрап аларсыз. Ал кешегі соғысқа армандары жаңа неңіз бар?

Қарайын.

Сипат бір сөреден кейінгі екі жылда алынған кітаптар мен журналдарды аударыстыра бастады.

Қазақ тілінде болса, оқу қиынға соқпай ма?

Сегіз классты қазақша бітірдім емес пе. Ол жағына бапандаймын, - деп

Маргарита сыңғырлай күле сөйледі. – Қазақ жазушыларынан неңіз болса да әкеліңіз. Әбділда Тәжібаев ағайдың аңада өзіңізден алған өлеңдерін Ирихпен таласып оқыдық. Гейнессі керемет екен. Сонан сон әлгі геологтар шатыр тігіп өткен жерде қала салына бастайтыны туралы өлеңін жаттап та алғамыз. Біздің Ирих кейде жігіттер «өлең айт» десе, соны сауылдата бастайтыны да бар. Қызық өзі. Бір жолдасын әлгі өлеңді «Өзім шығардым» деп сендіріпті де.

Ол шешектен өнер шығады. Өкпелесе автор өкпелер. Бірақ, естіп жатқан жоқ қой. Әйтеуір жақсы идеялы өлең халық құлағына сіңе берсінші. Әбділда ағай бір уақытта естіп өкпелер болса, соны айтып құтылармыз.

Иә, жақсы өлеңіңізді көпке ауыша жырлап бергені үшін Ирихтың өзіне арнап бір өлең

шығарып беріңіз деп қолқа сала қояйық. Сонан соң Әбекең өзі де жығынды болады.

Сипат мына тауып айтқан сөздеріне риза болып, Маргаритаға таңырқай қарап қалған еді. Әкелген журналдарын сәлден соң ғана стол үстіне қойып, беттерін аша бастады.

Жаңа кешегі соғысқа армандары туралы сұрадың ғой. Міне, мына «Майдан» журналының үш-төрт номерінде «Қазақ батыры» деген повесть басылған. Қайрош дейтін жауынгер жастың өмірін әсерлі әңгімелейді. Жазушы тілі деп осы Ғабенің тілін айт: шапқан атқа жеткізбес жорғадай тайпалтып, оқыған сайын көңілінді алып ұштыра көтеріп әкете береді, әкете береді. Қалай оқып тауысқанынды сезбей де қалып, артынан бір нәрсенді жоғалтқандай қайта армандап, қайта толғанып қаласың.

Әкеліңіз, әкеліңіз. Әнеукүнгіден бері сұрасамшы...

Маргарита қуанып қайтты. Қазақ көркем әдебиетінің жаңа дәуір күрескерлерін бейнелеген лепті шығармаларын сол қазақ жерінің азаматы – неміс қызы сүйсініп, түшіркеніп оқитынына өлшеусіз қуанып Сипат қалған...

Сәлден соң енгіге басып, осында қайта кірген Маргарита бірден хабар білдірді.

- Сипат сізді директордың кабинетінде телефонға қайын аға шақырып тұрған көрінеді.

- О несі екен. Пен осында отыра тұршы

Маргарита. - Жөнін жүре сұғынған Сипат шығып кетті.

Үлкен терезелі, шаршы кабинетте өзінен баска ешкім жоқ. Бағанадан-бағана қуып кетіп жатқан тізбек – тізбек сым-өрмектің ызылы шыңылдап естіледі. Телефон әлі дыбыссыз. Сипат терезеден сонау орманды тауларға қарай өрмелеп кеткен қадаларға көз жібереді. Ғазіздің дыбысын жеткізе алмай жатқан, қалелімде, солар сияқтанып тұр. Терезеден арғы екі-үш бағананың сым-желілерінде жыпырлай тізіліп, дамылсыз шикылдасқан қоңыр торғайлар отыр. Осы тинамдай құс балаларына да үлкен рақат керек. Мына шуақта көрмеде алаңсыз тыныстап арқаларын қыздырады. Шеберхана жақтан бір көтеріле, бір құлдилап өтіп кеп, бергі бағананың бос желісіне бір топ бозғыл торғайлар және қонды. «Суықторғай» аталатын – сойдиган бір тұмсық жағалдар. Өздері осы ауылдың шышынды-төгінді дәндерін теріп жеп, бырбия семіріп алған. Мектептен қайтқан, сумкаларын арқасына асқан бір-екі бала рогатқаларын кере тартып атып, барша торғайды да шуылдата үркітіп жіберді. Сипат оған көз сала отырып дабыстайды.

Алло-алло. – Үн жоқ.

Едәуірден соң ғана арғы жақтан дыбыс келді.

Алло-алло, Сипашпысың?

Иә, иә. Айта бер. Жай ма?

Ақылдасқалы тұрмын. Ақаң аға екеуіміз бірдей мынау райком нұсқаушысының жанында отырмыз.

Не туралы ақылдасайын деп ең?

Онша жай да емес, бір жағы «дауласып та» отырмын. Маған листок толтыр деп жатыр. Көсірбектің орнына жібергелі келетін сияқты. Өз басым барғым келмейді. Сен не ақыл берер ең? Ойлан да, айтшы соны.

Қазір, қазір. – Сипат трубканы құлағынан әрі ұстап, екінші қолымен бетіне шашырап түскен шөкім шашын басына басып, ойда тұр.

Өзің ойлан: колхозға ұзақ-сонар сөзден гөрі қазір астық, ет пен сүт көбірек қажет. Сен тракториссін, мен шофермін, әрі комбайнға да отыра аламын. Біздің мамандығымыз әлгі қажеттерді өтеуге баруды керек етеді. Айтайық, сен председатель болдың екен, онда күрең шай, табақ-табақ ет дәмтететін уәкіл атаулының күтушісі болып, сумен кіріп, құлмен шығып үйде отыруым керек қой. Біздің ауылдың егінін салатын жалғыз Қалқаш та, жинайтын Мәпішкен үйіндегі қайын аға болмақ па? Миға тіпті кірмейді. Ақылдасқаным ғой, өзің біл, Ақаң ағаймен де ақылдас.

Сипаш, сен өз ойымдағыны тап басып айттың. Осыған тұрамын.

Жақсы. Бір өтініш, Маргариталар баласының туған күніне шақырып отыр, иә, осы бүгін кешке деймін. Соны тіпті ұялмай-ақайтып, потребсоюздан ең болмаса бір кило конфет сұрап ала келсең қайтеді?

Болса, тіпті Ақанды салсам да алармын. Ал,

жарайды.

Жақсы...

Айтқаным-айтқан жолдас нұсқаушы, әйелім де сол ойда. Мен өзіміздің колхозда білек сыбанып еңбек еткім келеді. Нан керек, нан. Білген өнерімді, қажыр-қайратымды елигілігіне жұмсауға мұрсатана беруден басқа ештеңе де сұрамаймын.

Сонда Ғазіз, Сіз басқарушы қызметінің ролін қалай бағалайсыз?

Төмендетіп жіберіп отырған жоқсыз ба?

Ғазіз мырс етіп күліп жіберді.

Жо-о, оның керісінше, басшының ролін, нағыз ұйымдастырушы басшының ролін мейлінше қадірлеп, жоғары бағалайтыным үшін солзай келіп, бас тартып отырмын. Екі мысал айтайын. Мен колхозға председатель болдым дейік. Онда әйелім де үйден шыға алмайды. Сонда тракторды, автомашинаны жүргізетін кім болмақ? Әлде өгіз соқасы мен қол шалғының жаршысы болып қала беруіміз керек пе? Екіншіден мен де іс басқаруға түк те тәжірибем жоқ. Ал, әрқилы мінезді, әрқилы жайды колхозшылардың қыбын тауып, мақсатқа бағыттап жұмсай білу бұл ретте маған тіпті де қиын тиеді. Меніңше, райком осы жайларды салмақтауға тиіс қой деймін. Басшының креслосына бүгін отырып, келсін-келмесін ертеңіне ақылгөй болып шыға келетіндер де бар. Білем. Мына сөзінің бір дәндей де салмағы болмайтын жайға ұшырағым келмес еді. Кадрды ішкі дүниесін көріп танымай

апарып қоя салу мұратқа жеткізбек емес. Ол ретте былқылдап тұрған сәл олқылық үлкен сіреу мұзға айналып кетеді де, қайтадан жарып – бұзу тіпті бейнетке түседі. Өз басым әзірге тап осындай жайдан сақтанғым келер еді. Қандай да болсын пресседательдің дұрыс іс атқаруына қажет жайлар жасау жағын да қоса ескеру жөн-ау деймін. Мәселен, біздің механизаторлық еңбекте болуымыз сондай жайдың бірі болар еді.

Нұсқаушы ойланып қалды. Дәйектемені Ғазіздің өзі де жеткізе айтып жатқан МТС директоры Аюқолдин бұл арада сөзге араласпады.

Онда мен Ақықов жолдастың өзіне кіріп пікірлесіп келейін. Сіздер осында кідіре тұрыңыздар, - деп нұсқаушы шығып кеткен.

Едәуірден соң нұсқаушы оралып, Аюқолдин мен Ғазізді бірінші секретарьдың кабинетіне әкеп кіргізді. Арым Ақықов бұларға орнынан тұрып келіп амандасқан. Жалпы жайларын сұрап біліп отыр. Аудан мүлде дерлік ділгерлік көріп отырған механизаторлардың бір тобын даярлау жөнінде мына екеуінің биылғы қыста сіңірген қызметіне мол қанағаттанумен қарайтынын хош ренде отырып айтқан.

Ғазіз, сенің доводтарыңды естідім. Бір шама орынды айтқаның. Әр коммунист жолдас қажет іс жайының дипломатиясын осылай толғана жүрсе қандай игі. Иә, оның бер жағында, - деп Арым сәл езу де тартты, - өзіңнің құтылып кетуін үшін

айтсаң да, бағзы пікірлерің бізге ой да саларлық. Кей жолдастарды қызметке жоғарлатуда егжей-тегжейлесуді жете елемеуден шаруадағы олқылықты қолдан жамап алған реттер де бар көрінесі.

Иә, осы жайдан арылу қазіргі шұғыл да басты проблема, - деп секретарь екі қолымен столының екі жақтауын ұстай отырып, біраз ойға да кетті. - Соның ең дұрыс жолы райкомның топшылап отырғанындай: - басқару қызметіне таққа отырғысы келіп жүргендерді емес, өзің сияқты әр тарапты білігі бар, көздеген айқын мұрат-мақсаты бар, неғұрлым қарапайым мінезді жолдастарды жіберу болар еді. Сол ретпен саған қолқа салғанда, біз ұмтылу талабың бар екенін ескерген ек, тәжірибені жүре үйреніп жинақтар деген ек. Әрине, қыстамаймыз. Бірақ, аса қажеттік. Қалай қарайсың, әлі де ойланшы. Партия солдаты екенінді есте ұстау дұрыс болар еді.

Ғазіз үнсіз, ойда. Тракторшылықтан шынымен-ақ кетіп қаламын ба деп сәл қабағын да шытып қойды.

Арым, бір ауыз пікір қоссам ба деп едім, қалай қарайсыз? - Аққолдин тәртіппен сөз сұрайды.

Айтыңыз Ақа, ақыл қосу өте қажет. Райкомның бюро мүшесісіз ғой.

Айтсам, осы ауданның қырық шамалы колхозы тегіс бұдан былай шаруасында техникаға арқа сүйемек қой. Онсыз астық өнбейді, онсыз мал өспейді. Иә, сол колхоздарда неше тракторист

бар? Жоқ дерлік. Талай жылдан бері биыл ғана отыз қаралы тракторист даярлаған екенбіз. Соны оқытып үйреткен осы Ғазіз. Келешек те де мұнсыз трактористер даярлау қиын. Ғазіздей жетік өндірістік оқу мастери біздің қолымызға жуықманда түсе қойса жақсы ғой. Енді өзіңіз есеп етіңіз: жалпы аудан үшін Ғазіздің бір колхозда председатель болып отырғаны тиімді ме, әлде, барша шаруаның өркендеуіне шұғыл қажет механизатор-кадрларды даярлап беретін оқытушы-үйретуші болып, МТС – ке қызмет атқарғаны тиімді ме? Осы арасын бір таразылап алсақ деймін.

Арым Ақжолдинге қарай отырып, ойда отыр.

Ақа, сонда нақты ұсынысыңыз не?

Ұсынысым – Ғазіз МТС қолында болсын: қыста баршалар үшін механизаторлар даярлап беріп, жазда інісімен, келіншегімен бәрі өз колхозының жұмысын атқарсын деймін.

Тағы да ойланып қалған Ақықов сәлден соң барып қана шешімін білдірді.

Жөн екен. Құп болсын Ақа, бір жағы қолқалап та жібердіңіз білем.

Ареке, рахмет сізге, – деді Ғазіз өнінде қуаныш ойнай ризашылық білдіріп...

Осы кезде есік ашылып, секретарьдың қабылдау бөлмесіндегі қыз бала кірді.

Аға, облыстанмын дейді, бір ағай келіп отыр, кірсін бе?

Кірсін.

Қыз шығып кеткен соң орындарынан көтеріле берген Ақылбек Ақжолдин мен Ғазізді: - Сәл отыра тұрыңыздар, ақылдасатын бір жай бар еді, - деп Арым кідіртті.

Сырттан еңселі, орта жастардағы, келте танау, жылытыр қара, көк лапак, көк жағалы мыналарға жағалай қол беріп амандасты. Онан сырт киімін шешіп шеткергі орындық үстіне қойды. Өзі Арымның жанынан таяй барып отырып, шашын тарай бастады. Бірақ иліккен шаш жоқ, шәлкем-шатыс қағысып, үрпие түсіп қала берді. Сонан соң қалтасынан қобдишалы папиросын шығарып, әуелі секретарьға ұсынды.

Рахмет. Танымадық па?

Шылымның түтінін шалқалай будақтана отырып, мейман сөз бастады.

Бір көрген – біліс, екі көрген – таныс. Онан әрі кездесуіміз достық отношениеге кетеді.

Әбден жөн. Ныспыңыз кім?

Көмір тресінің инженері – Асаубай Көбеновпын. Иә, жолдас Ақықов, сізбен бір мнение алыспақ ойда едім. Мына кісілердің жұмысы бітіп пе еді?

Бұл кісілер өзіміздің қызметкерлер, айта беріңіз, онша құпия болмаса.

Асаубай отырғандар жүзін қайталап бір шолып шығып, Ақықовқа қарай ентелей түсіп, сөзін жалғай берді.

Менің өзім де осы аудандікімін. Туған жер жайы қашан да ішінді бұрып тұрмай ма?

Кең ұғымымен қарасақ, ол өте жақсы қасиет қой.

Иә, дұрыс айтасыз. Кәсірбек Тұманов дейтін ақсақал нағашым болушы еді. Жас кезінде байда жалда жүрген. Тәрбиелеген Сонет Өкіметі. Бірсыпыра жыл колхозда руководщий қызметте жүрді. Сол кісіні енді жылатып отырсыздар. Почему? Қызметтен алып тастап, орнына майданнан қайтқан бір шіл-шикі, мақтаншақ баланы қоймақ көрінесіздер. Совет Өкіметі үшін қызмет еткен қарт большевикті қуғынға салуларыңыздың, ым, әлгі несін білгім келеді. – Асаубай секретарьға үңіле түседі. – Райком как допускает?.

Ақықов мейман жүзіне қарай отырып, өні жадандай құбылып кетті. Тегі, оның айтқан сөзіне қарыны ашады білем.

Көбенов жолдас, пікіріңізді принциптендіріп білдіресіз. Бірақ, онымен нағыз партияшылдық принциптен көрінбей отыр. Онан гөрі, бәлкі, өндірістік дағдылы механикалық процесске де, адамның әр кездегі тіршілік қарекеті жайларына да бір-ақ сарынмен қарайтындығыңыз білінетін сияқты. Тозған машинаны жаңғыртып пайдалану өндіріс өркеніне сәл де болса әсер тигізетіні бар. Ал, тозған адамды қалай жаңғыртуға болады?

Басқасын болмаса да, партия принциптерін білеміз ғой, бауырым.

Институтта марксизм-ленинизм негіздерінен қайта-қайта-ақ экзамен тапсырғанбыз.

Арым өзінен-өзі күліп алды.

Сабақтан құтылу үшін емтихан тапсыру бар да, ленинизм қағаздарын есте әмен сақтап, қызметіңнің арқауы ете қолдана білу бар. Бірақ, біз басқа жайды әңгімелегелі отырмыз ғой. Нақты қолқаңыз не еді?

Колхоздың тәжірибелі вожағынан айырғылып қалып, жаңадан қоятын шалағай кісілеріңіз шаруаны прорывка түсіріп жүрмесе деп ойлаймын.

Колхозға жаныңыз қатты ашиды екен. Колхозшылар жиналысына ұсынамыз дегеніміз сол ауылдың өз тумасы – тап мына отырған жас жігіт – Әкпаров жолдас еді, - деп Ақықов Ғазізді нұсқап көрсетті. Асаудың екі көзі енді мұны ішіп-жеп барады. Арғы күні құлжа атқан мергеннің ой дүниесіне Ғазіз де үніліп отырған сияқты. – Бірақ бұл жігіт сіздің нағашыңыздың орнына тіпті де қызықпай отыр. Қоғамға пайдалы неғұрлым тәуір тигізе алатын жағында – тікелей еңбек етуде қалдыруды өтінеді. Доводтары өте дұрыс. Сол себепті райком оның тілегін қанағаттандырып та отыр.

Е, онда бұл молодец жігіт екен. Рахмет айтуымыз керек. Да, қарияны өз орнында қалдыруларыңызды қолқалаймын. Прошу, жолдас секретарь. Осыған көмек етіңіз. Біз де бір қажетті ашуға жарармыз.

Міне, бауырым, Асаубай, келісе алмайтын шаруамыз тап осы арасы болар деймін. Жаңа принципті білетініңізді аңғартып едіңіз. Осы кадр мәселесін шылықтың саудасына салуды қойып,

тұтасынан партияның өз шешімінде біржолата болатын етсек деймін. Біздің қоғамның бастаушы күші және жоғары саналы, марксизм-ленинизм ғылымының негіздерімен қаруланған басты күші – коммунистік партия екенін Владимир Ильич тіпті революциядан бұрынның өзінде үйреткені мәлім. Кадрларды партияның атын қоры дейміз. Ол қорды қоғамның өсу тілегіне сай пайдалану сондықтан да біздің партиямыздың басқа ешкімнің қол сұғуына жатпайтын ісі. Бұл солай әлдеқашаннан қалыптасқан да. Осы ойым дұрыс па?

Ол дұрыс қой.

Дұрыс болса, еркімізден тыс жайды осы екеуіміз қалай өз бетімізше билеп төстемекшіміз?

Ондай ойға мен бармаймын. Мен только лишь, өзіңіз айтқан алтын қорға жататын біздің шал жайына жөн қарауыңызды ғана сұраймын.

Әй, солай болмай тұр-ау. Түрлі жағымсыз мінез-құлқымен, шегіншектеуімен, өзімшіл менмендігімен, бұқараға бұлдануымен жақын-жуықшыл шылығымен, ағаттығын айтқанды құлаққа іле бермейтін сірі зернелігімен алтын қор құрамынан шығып қалатын, өз ар-ожданына дат түсіруші кейбіреулер де жоқ емес. Сіздің қадірлі нағашыңыз тап сондайлардың біріне айналған. Қандай өкінішті. Әрине, жақын-жуықтардың өзара ләзіммен, қоғамның салт-санасы тұрғысынан қадірлесуін өз басым орынды демесем, теріс дей алмаймын. Асаубай, өзіңіз құрметті мамандық

иесі екенсіз. Нағашыңызға уақытында дұрыс жөн мезгемей, оның шылықшылдығын қорғаушы бола келгеніңіз, бұл да тым-ақ өкінішті болып отыр. Нағашыңыз қоғамның бүгінгі тілегіне сай іс атқарып береді деп кепілдік айта аласыз ба?

Асаубай ұн жұрғасы кетіп, еш себеп болмаса да, басын әрі бұрып әкетті.

Иә, райком ол колхозды аяққа бастырар, принциппен қызмет атқара білер бір жолдасты іздеп табады ғой. Менің бұл жайында енді айтарым жоқ сияқты. Басқа бұйымтайыңыз болса айта отырыңыз.

Сонда немене біздің нағашы қоғам алдында бірдеңе жасаған ба, қалай?

Көбенов жолдас, гәп осында болып отыр. Әдейілеп келген екенсіз, өкпелеп кетерсіз мен сізге екі документті ғана оқытайын, нағашыңыздың не күйге түсіп кеткенін біліп кетіңіз. Бәлкім, бұл сізге нағашыңызға қай тұрғыдан қамқоршы болуыңыз керектігіне келешекте ой да салар. – Арым қоңырауын басып, көмекшісін шақырды. Келген қызға: - Көсірбек Тұмановтың мәселесі қаралған бюро мәжілісінің протоколын нұсқаушы әкелсінші, - деп тапсырма берді. Онан кейін Арым Ақықов МТС директоры мен Ғазізге назар аударды.

Мен сіздерді босқа ұстап қалдым. Артынан ақылдасармыз. Әзірге шаруаларыңыздан қалмаңыздар, - деп кеңес берді. Олар мына кісілермен қол алысып шығып кетті.

Ақылбек пен Ғазіз жаңағы жай туралы сөйлеседі де күледі, сөйлеседі де күледі. Сол бетте олар потребсоюзға соғып Сипат аманатын орындаған. Онан әрі бөгелген жоқ, «Газ 51» -дің қолқасына саулық тілеп МТС - ке тартып кетті...

Ирих үйіндегі той кеші өте көңілді. Екі бөлме лық толған қонақтар. Басы директордың, бухгалтердің, агрономдардың әйелдері болып, бәрі Маргаританың кішкентай үлпек шаш қызына көйлек пе, ойыншық па – әртүрлі тартуларын әкелген. Үй іші мәз. Жұрт шайға отырған шақта Маргарита Сипат әкелген пластинканы патефонға қойды. «Құлақтан кіріп бойды алған», бойдан өтіп ойды алған, бірде шарықтап шалқи, бірде сызыла мұң шерткен аса әсем саз бүкіл үй ішін алып кетті. Дастархандағылардың бәрі-бәрі кеселерін алдарына қойып, музыка тындасады.

Кішкентай немересін қолына көтерген ақ шашты әже келіп, патефонға иіле-иіле түсіп үңіледі. Сәлден соң өзінше сөйлеп кетті.

Әжең не дейді, келін-ау? – Ақылбек Маргаритадан қарт ананың сөзіне түсінік беруді өтінді.

Әжесінің жанына келген Маргарита күлімдей тіл қатып жөн сұрады. Сонан соң бәрі бұрылып, Маргарита меймандарға қарт ананың жаңағы сөздерін қазақша аударып айтып түсінік бере бастады.

Бабамыз Людвиг ван Бетховеннің биік сезімге

де сәуле бітірген сонатасын кішкентайымыздың тойында қазақ қызының қолынан тартуға алуымыз неткен қызықты сәт, деп тұр әжем.

Меймандар мына сөзге тегіс дауылдаса қол шапалақтап жіберді...

Сегізінші тарау

Қара борбай жүгіріп келеді, жүгіріп келеді. Қалың шөп, сары бас қурай арасынан басы ғана қылтылдап, ағарандап көйлегі көрініп қалады. Қарлығаштар ерсілі-қарсылы ағындап өтіп, жез омырау шымшықтар шиқылдай, бытырай ұшып зытады. Онан тағы бір қурай бастарына қонып алып, қылтылдай тұрып әніне қайта басады.

Бала көгалды өлкені көктей өтіп, машина бұрылатын тұсқа тура тартып келеді. Артында - алыста қуғыншылар дауысы естіледі. Асыға ентіге бүкшендеген үш қария үздік-создық жүріп, алма кезек айғайласып қояды, бәрі де баланы шақырады. Естісе де, мұны елең етіп келе жатқан ол жоқ, жүгіре-жүгіре ұзай түседі. Ара-тұра тыныстай тың-тыңдап, шөп арасынан артқа көз жіберіп те қояды. Өзінің кекіліне қурай басының мақта қылшықты бүршіктері жабысқан.

Ауылдағы Сәнапа да алаң. Мына маңдайшаға бір қолымен сүйенсе, ашық есіктен тентек беттеген жаққа талмаурай қарап тұрған сол кісі. Баланы

қолдан абайсыз шығарып алғанына анау үшеуіне іштей кейіп, өзінше болып та тұр. Ажары қуқыл тартып, бір түрлі ышқыныспен тыныстайды, әредік ыңқылы да бар өзінің.

Тентек бірде біріне қара көрсетпеген бегі ауылдан жырақтағы екі жолдың айырылысы тұсынан келіп бір-ақ шыққан. Бұлай қашпаған да болар еді, «Әне, сонау қыратта шаң бұрқыратып тәтен келе жатыр» деп мұны еліктіріп екі әжесі мен атасының өздеріді. Солардың айтқаны міне дәл келді: тәтесі машинасының әйнегін күнге жарқылдата зулатып келіп тентек жанына тоқтай қалды. Мына қызықты қара: тәтесінің жанында тағы бір тәте. Бірақ, бөтен. Суық қолын аузына қыстырған қара борбай сол бөтен тәтеге қатап қалған. Кабинадан түскен келіншек сәбиді көтеріп алып бетінен сүйіп жатыр. Одан машинаға қайта көтерілді. Бөтен тәте бұған күлімдей қарап, бірдеңе айтып жатыр. Ұқпайды. Оның сөзіне өз тәтесі ғана күлімдеп қояды.

Сипат бұл сүйкімді сәби, тегі сіздікі болар, көз бітімінен танып тұрмын.

Тұңғышымыз.

Екінші кішкентайыңыз да бар екен ғой?

Онысі бесікте.

Мына көжекті қарайтын кісі жоқ-ау тәрізі үйіңізде. Қиын ғой бұлай.

Өз әжесі, менің кәрі әже, шешем және бір әжей – төртеуі бірдей қараушы еді, айырылып қалған ғой.

Жұмыстан әкесі оралар кезде, немесе, мені іздеп осылай қашып шығатыны бар. Өй, ақмақ, соның не? Біз өзіміз де келмейміз бе? – деп Сипат кейінгі екі-үш сөзін баласына күле қарап өзінше айтқан.

Бұл көжекті маған беріңіз, алдыма ұстайын. Рульдегі сізге ыңғайсыз болар. – Шырайлы жас қара борбайды өз алдына алды да қобдишасын ашып, сәбиге уысын толтыра әдемі ораулы конфет ұстатты. Шекесінен қараған бала көзі мына бөтен тәтеде. Неткен жақсы тәте деп отыр ма, кім білсін.

Машина шанжаулап қалған бес-алты үйлі ауылға келіп жеткен. Бөбекті қуа шыққандар содан едәуірден соң ғана оралды. Сол шамада басқа ауылдан оралған салт атты қыз да келіп жетіп еді. Сипат шешесіне самауыр қоюды тапсырып, өзі жанындағы кісіні ертіп Сүйіндік үйіне кірді. Сәнапаның кенжесі, қаладағы оқуынан жуырда ғана оралған Қамария ілтипатпен сәлемдескеннен бастап мына орыс адамнан бір көз айырмады. Шәкірт қыздың арайлы ажарынан бұл да бір хоштық, жылылық мерей тапқандай.

Сәнапа, сізге міне облыстан келіп жүрген дәрігерді ертіп әкеп тұрмын. Біздің ауылда екі-үш күн болады, өзім қыдыртамын. Кішіпейіл, әйбат кісі көрінеді өзі.

Қамарияжан, көрпе жай.

Дәрігер бұлар сөзін ұқпай, бәрінің жүзіне кезекпе-кезек бір шама танданыс райымен қарап қоюмен отыр.

Иманжүзді бала екен, бір. Осының емі маған қонатындай білінеді. Тіфә, тіл-аузым тасқа. Қазақша біле ме өзі?

Білмейді-ау деймін.

Алыстан дәрігер шақыртып, мына жаман кемпір өмірінің күштісін-ай, деп отыр ма ішінен, кім білсін? Бірақ, оны да мендей ана тапқан шығар, демесі Ана сыйлағанның алдынан айы туады деген бар. Демес.

Осындағы жасы кішілер «Сэнапа» деп атап кеткен Сэнапраздың тап әлгі сөздеріне Сипат сақылдап тұрып күліп жібере жаздап, ернін тістей барып, жай күлім қағумен ғана тынды. Мына мейман алдында сыпайылық етуте тырысады. Ауылдың кей жандарының мінезіне күліп кетсе қиын ғой.

Апырмау, осы баланың жүзі таныс сияқтанады өзі. Емінен үлкен үміт ететінімді түсіндіріп айтшы өзіне қарағым.

Сипат Сэнапаның әлгі сөздерін дәрігерге аударып түсіндіріп берді. Тәрдегі таза сырмақ үстіне көсіле отырған дәрігер күлімдей түсіп, қарт анаға мейірімді нышанмен қарап басын изеді. Сипат бағдарлауынша өзі Маргарита рендес, тек онан сұнғақ бітімділеу, иықтырақ сияқты. Ол шашын әдемі тарап түйетін болса, сол сондай қоңырқай шашын бұйралап, бунақтап қайырған. Түсі Маргаритадан ақшылдау ма қалай? Ал, сүйкімді езу тартысы, мейірімділік білдіруі онан жомартырақ болуы да ықтимал. Бәрін аса жарастықты ізетпен

танытады.

Аты кім екен бұл баланың?

Тараса. – дәрігер Сипатқа жалт қарады. – Мына әже есіміңізді сұрап жатыр. – Дәрігер тағы жымындап қойды.

Қай жері ауырады екен бұл кісінің?

Сипат Сэнапамен тілдесіп жөн білдіреді. Дәрігердің айтқандарын Қамарияда ұғып отыр, бірақ, тіл қатудың реті әлі келмей жатыр. Бір кезде ол керуетке шешесіне төсек жайып берді.

Тараса тік қобдишасын ашып аспаптарын алған. Ақ халатын киді. Ана көкірегіне құс баулы түтігін қойып тыңдайды. Онан кеудесіне екі саусағын басып, екінші қолының саусақтарымен соның сыртынан тықылдатады. Сонан әрі арқасынан тағы әлгі ретпен зерттеу жасады.

Бұл кісіні рентгенге түсірсе тіпті дұрыс болар еді. Кеудесі былай, таза сияқты. Денесін суық буа ма деп топшылаймын. Басы ауыра ма екен?

Ауырады қарағым, арқам сіресіп, кейде желкем сытырлайтыны бар, бір тәуір шай ішкенде ғана бойым жіпсиді. – Сипат пен Қамария Сэнапа сөзін ақылдасып аударып айтады. Дәрігер басын изеп, бірінші кезекте қолданатын емінің жайын білдіреді. Келісім бойынша Сэнапа әуелі жайланып тамақтанып алатын болды. Осы сәтті пайдаланып, Сипат дәрігерді тамақтануға өз үйіне алып кірген.

Шешесі Хауа екеуі шай жасағанша бесіктегі кішкентайды ақ шүберекке құндақтаған қалпында

Тараса көтерген. Олақ ұстауын байқап Сипат жымылып қойды. Әйтсе де, өзі уілдей мээ болған бөбекке шүйіле, қоңыр жай бір әдемі әуенмен әлди бөбек жырын айтады. Соны есіктен байқай, Разымбет атай, бағанағы қара борбай, Мәпішкеннің, Ақбаланың балалары – бәрі өзінше әлде не айтысып күлісіп жатыр.

Мейман кең отырсын деген ниетпен бұл үйдегі шайға қариялар кірмей, өздері бөлек, екінші үйде тамақтанған. Тараса сыртқы үйдегі әңгіменің күмбір-күмбір естілуін аңдап тамашалайды. Мына дәрігер жайлы қариялардан жөн біліп, сол әңгімені қозғап отырған Ақбала екенін Сипат абайлап отыр. Өз сөзін Тарасаға қазақтың бал қаймағын, ақ бауырсағын таныстырудан бастаған Сипат енді жөн білу орайына ойысқан. Тараса әңгімесін ілтпипатпен тыңдаған Сипат сезімдері есіркеп-аяумен толқынып, шертіліп кеткендей еді. Іргесінде мөлдір тынық көлі бар бір хуторда туыпты мына дәрігер. Есейген шағында көл жанына бұл жиі-жиі барар еді, су бетінде сәл ғана дірілмен тұрған өз сәулесімен сөйлесер еді, әртінде жотаға жамырай біткен жасыл бұйра, шынар қарағайлар бейнесін де сол көл бетінен көріп тамашалар еді, кейде сол орманға аулақтап кетіп, неше түсті гүлден алаша-тақия байлап басына киер еді. Сөйткен ерке тотайдың әкесі, екі ағасы соғыста жоқ болып кетіпті. Ағаларынан кейінірек қара қағаз келген. Ал әкесінен әлі еш хабар білмейді. Аяулы анасын зар

илеген топты жерлестерімен қоса азап қамауынан совет жауынгерлері азат еткен. Тараса эвакуациямен алыс тылға әкелінген балалар үйінде болыпты, сонда интернатта оқыған. Енді міне дәрігер. Анасы мұны соғыс біткен соң бірнеше жылда іздеп тапқан.

Қазір анаңыз өз қолыңызда ма? – деп сұрады Сипат.

Қолымда. Сіздің облыстың орталығында тұрамыз. Институт бітірген соң былтыр мені Қазақстанға жіберді. Қуанышпен келдік. Анам да, өзім де сіздің елді көріп-білуге асықтық. – Тараса осы бір сөздерді хош көңілде отырып айтқан еді.

Әңгіме солай созыла түсіп, Сипат өз жайларын да баян еткен. Осы ауылда Украинаны азат етіскен жауынгерлер еңбек ететінін білу Тарасаны мүлдем хоштандырып тастап еді, дәл бір көптен көрмей жүрген бауырларының ортасына келгендей сезініп еді өзін.

Ана сырқат әженің бағанағы қызынан басқа баласы бар ма?

Ұл баласы да бар. Сіздің туған жеріңізді азат етіскеннің бірі, сол. Төрт жылдан бері Алматыда оқуда. Агрономдықта оқиды. Бұл күндерде басқа бір жерде практикада жүр. Әйбат жігіт. Келесі жылы бітіріп шығады.

Жөн жасаған. Қарындасы бәдендес – ол кісі де шырайлы шығар?

Шырайлы. – деп Сипат Тарасаға көз сала жымыып қойды. – Қыздар осындай сұрақ қоюшы

еді, жай сұрадыңыз ба?

Енді, көрікке көзі түскіш сол қыздың біреуі мен емес пе? Сұрауым ретсіз келді ме? – деп бұл да күліп қойды.

Жоқ, ілтипатпен сұрап білгеніңізге риза болып отырмын.

Әжесін кім асырайды?

Азын-аулақ малы бар. Шаруасының бар жайы біздің мойнымызда. Білім алуға ұмтылған жасқа осындай жағдайда қол ұшын бермесек ауылдастығымыз қайсы?

Өте дұрыс жасағансыздар. Тегі, рақымдылық ата-бабаларымыздан дарып, сонан бірте-бірте мирас бола қалып келе жатқан асыл дәулеттеріңіз бе деймін. Солай топшылап түйіп отырмын.

Силаумен айттыңыз. Рахмет. Рақымдылықышын асыл да, тозбас та дәулет. Кейбір мақтаншақтар болмаса, біз оны дара дарыған срекшелігіміз деуге ұяламыз.

Тым кішіпейілділік етесіз, Сипат.

Сипат біраз ойланып барып сөзін қайырды.

Рақымдылық қай халықтың болсын ең асыл қазынасы деп ұғамын. Сондай ретте өзімізді төтенше санасақ – жаңылысканымыз, басқаны құрметтемегеніміз болар еді. Иә, әлгі асыл қазынаны керек орайға жұмсай білу шын игінің басы болмақ. Халқымыздың перзенттері екенімізді сол ретпен ғана білдірсек дейміз.

Жан сырларыңызды тап солай деп өзім де

топшылап танып отыр ем. Қайталап айтайыншы: тым сыпайылық етесіз, Сипат. Пейілділіктеріңізге ризашылдығымды, сүйсіне қуанатынымды бүккім келмегенін ешбір артық санамауыңызды өтінем.

Сипат пен Тараса осылай әдемі де әсерлі сырласып еді. Екі халықтың ойымен өрелес қыздары солай сырласып, қанысып ұғысуына орай берген өміріміз рәсіміне іштей аса риза да еді...

Сыртқы үйден Сипат шешесінің дауысы естілді.

Сипат, қарағым.

Әу, апа, о не?

Қарағым, мына кішкентайды емізші.

Тарасаға осы жайды айтып Сипат үйден шығып кетті. Дәрігер қыз керуестен жоғары тұрған этажеркаға, онан қызыл шұға оюлы-ақ түскиізге тамашалай қарап біраз тұрды. Этажеркада неше қилы кітап бар. Шағын бір кітапшаны түбіндегі жазуына үңіле тұрып қолына алды. «Жұмағали Саин». Естігені бар. Сонау сұрапыл күндерде Украинаның мақпал топырағын алақанына салып сүйіп тұрып ант айтқан ақын жауынгер. Әттен, оқи алмайды. «Не жазды екен? Бәлкім, Сипат жаңа ғана айтқан нәрлі ойларын, тамаша сымбатты сыпайылықты тап осы ақынның мынау өлеңдерде жатқан сезімдерінен тапқан болар-ау».

Ой үстінде тұрған Тараса сырттан Қамария кіргенін абайламай қалған еді. Шәкірт қыз сынық үнмен тіл қатады. Тараса оң жақ қолымен қапсыра ұялшақ қызды құшақтап қысты.

Апам тамақ ішіп жайланып еді, қазір біздікіне кіре аласыз ба?

Барам, барам, - Тараса кітапты ақырын орнына қойып барып, омырауы ақ өрнекті, көгілдір кофтасын түймелей бастады. – Сипат бөбегін тамақтандыруға көрші үйге шықты. Келсін. Соносоң...

Таңертең өзенге беті-қолын жуып оралған Тараса Сипатпен бірге Сэнапа үйіне тағы кірген. Әдейі шай жасап қойыпты.

Қарағым, тең-күрбыңның алды бөл. Кешегі шанышқан инең бойымды сәл жадыратқан сияқтанып отырмын. Қамарияжан екеуіңе шай әзірлеп отыр. Ал, жайғасындар. Бір лақ жесін бұл бала бізден.

Сипат аударып айтқан сөздерге Тараса мээ. Онымен ақылдасып Сипат Сэнапаға қайыра жөн білдіреді.

Сэнапа, осындай келінің болса ғой, қандай әйбат болар еді.

Рас-ау. Бала болғанда өзі алтын да, мінезі өз дидарындай ақ жібек білем. Күлім қаққан көзі қандай мейірім таратады десейші.

Сипат Сэнапа сөзіне езу тарта отырып, айтпақ ойларын жалғай берді.

Бұл қыз, шайдан кейін тағы кешегіше ем жасаймыз деп отыр.

Рахмет қарағым, сөйтсін.

Ал, лағыңызды қайтар жолда сойғызарсыз. Біз

бөгелмей ана ауылдарды аралап қайтайық. Бұған қалай қарайсыз?

Е, жарайды. Бірақ, біздікінен қайтсе де дәм тататын болсын. Ана жаққа көп бөгелмегейсіңдер.

Сэнапа үйінен шыққан соң бұлар онша көп бөгелген жоқ. Пішеншілерге әр үй берген пісі тамақты буып-түйіп алып жүріп кетті.

Түленіп түрленген жасыл жон таулар арасындағы ирелең, сызық тармақты жолмен жүк машинасы ызғып келеді. Кең жазира Арқа табиғаты өз ажар-көркімен төтен көрініп, мына мейманды тамашалатқандай жайы да бар. Кейде қыз емшек, тік жұмыр төбелер ұшырап қалса, кейде жап-жалтыр мұз тасты заңғар шындар кескестейді. Осылар арасы алуан-алуан құлпырысты көрініспен өсімдік дүниесіне малынып балбырап тұр. Рақатты самалмен қоса есіліп ерен бір хош-жұпар таралады. Тап осындай хош лепті ең тәуір делінетін духилардан да алып көрмегеніне дәрігердің таңдануы да жоқ емес еді. Кеудесін кере, рақат тауып тыныстап қояды. Баранканы үздіксіз алма-кезек қозғай отырып Сипат ыңылдап салған «Бал Қадиша» әуені Тарасаға төтен бір әсер бергені айқын. Енді мейманның қалауымен осынау ерке де, нәзік мұң-назды да әнді шофер келіншек ашық та биік үнмен көтеріп, шалқыға шырқап кетті. Осы сәттің бәрінде Тараса үлкен қарақат көздерін Сипаттың балбыраған күрең жүзінен бір айырмай, сүйсінген ықыласпен қараумен болды.

Әніңіз мына дарқанның жұпар ауасынан да тез жетіп, бүтін бойыма шымырлай тарады. Соның мұңдылау сазының бәрі көксейіме еніп алып, шыңшың шертіліп тұрған тәрізді. Неткен ән? Уа, ғажап. Жарыңызды әзірге көре қоймасам да, аса жарастықты тіршіліктеріңіз бар сияқты. Сіз неге тап әлгіндей өкініш, опық назы бар ән айтасыз?

Халық әні, - деп бастап барып, Сипат Тарасаға қазақ қызының өткендегі ескі тіршілік салтынан шеккен мұң-зарының тарихынан мағлұмат білдірген.

Бәсе, мұңлы арудың мөлтілдеп тамған көз жасын, қол жетпес ыстық арманын, өзіндей аяулы жасқа деген сағынышын елестетеді мынау ән. Шіркін, әншілік өнер-ай. Бұл тек қана ән емес, биік ойлы, адам сыйлаған суретші салған, бояу ешбір өзгермес, мәңгі бақи жасайтын картина да. Өмір сүйгіштігінің ең асыл мұрасы. Соның осы әннен танып біліп, тіпті не заман бұрынғы болса да бейбақ қызды қатты аяп-мүсіркеп келемін. – Тараса осыны айту соңында жүзіне сәл ғана салқындық рай пайда болып, жай күрсініп қойды.

Бір кезең алдына келгенде екеуі түсті. Аяқ астында қаптаған баданадай қызыл бүлдірген Тараса көзінің жауын алды. Сәл минуттар ішінде екеуі қызыл гүлдің тоқ шоғындай болып көрінген бүлдіргенді қолдарына сабағымен жинап та алған еді.

Осынан сәл кейін бұлар қайта жүгіріп кетті.

Машина кезең үстінде шыққанда арғы кең жазықта жыпырлап жатқан маялар дәл аяқ астында тұрғандай байқалып еді...

Екі-үш киіз үйлі пішенші ауыл бұларды мереймен қарсы алған. Тараса кабинадан бірден түсе қоймай, машина жанына жиналып қалғандар жүзіне жағалай шолып көз жібереді. Көк майға баттасқан қалпағын көзін көлкелей киген, майкешен жас жігіт бұған таяй келіп қарап тұр.

О, қағынды сені көзіне іледі деп қарайсың ба? – жалпақтанып алған Мәпішкен Қалқашты қолындағы кәкпірінің ұшымен желкесінен нұқып қалды. Соны көріп, Тараса езу тарта төмен қарап кетті.

Немене сонша, мына қызға еміне қалғанын қарасайшы. Эне, ол да саған ғашық бола қалды.

Ойпыр-ау, ей, танымайтын кісіні де қалжыңға айналдыра бастадың ба, қазақша түсінетін боп жүрсе қайтесің? Ана бауырсағың күйіп кетпесін, қарасайшы, - деп Науан Мәпішкенді сақтандырып жатыр.

Е, қойшы, орыста мендей қатын жоқ деймісін. Мына ұл сол қызға шын ғашық, эне, қарасайшы.

Құда түс ендеше.

Түссе несі бар? Назым апамның бір сиырын, өзіміздің бір сиырды береміз де құда бола саламыз. Тек өзің әке-шешесіне менің айтар қолқамды жеткізе білші, тап осы қызды екеуіміз қолынан жетектейміз де қайтамыз.

Мәпішкен сөзіне бәрі күлді. Мына күлкінің мәніне түсіне алмай, әркім бетіне қараған Тараса аң-таң.

Кузовқа шығып ауылдан келген тамақты алған Ғазіз қайта түскен. Сипат оң жақ кабинаны келіп ашып, әлде не айтып, Тарасаны жерге түсірді. Таяп кеп Ғазіз ілтипатпен сәлемдесіп, Тарасаның ақ сүйін қолының сыртына еңкейе ернін тигізді. Жігіттің ізеттілігін таныған қыз да иіле хош пейілін білдірген. Ас-су жайымен кері айналып кетіп қалмағанда Мәпішкеннің мына жайды біраз тағы қалжыңға айналдырары белгілі еді. Ғазіз артық болар ондай қалжыңның болмағанын теріс те көрмеген сияқты.

Еріміз осы жігіт, - деп таныстырды Ғазізді дәрігерге Сипат күлімдей тұрып. – Ал, мына кісіні Ғазіз сіз де біліңіз: - дәрігер Тараса Литвишко, біздің ауылдың сырқаттарына жәрдем тигізуге келген, мен аралатып жүрмін.

Құрмет тұтамын сізді, аға боларсыз.

Ризамын қарындас. Аты-жөніңізге қарағанда Леся Украинаның жұрағат-сіңлісі боларсыз. Қадірлі еліңіздің дәм-тұзын сонау соғыс кезінде татуымызға тура келген. Күн ыстық қой, Сипат сізден өтінемін, қарындасты үйге кіргізіңіз.

Рақмет, аға. – Тараса ауылдың мына сом білекті, сұңғақ бойлы, тықыр бас тракторисінің шырайын қайта шолып, ізетін сыпайы білдіруінен мәдениеті барын бірден ұғып риза жайда еді. Сипат екеуі

үйге беттегенде әріден құлап кеп, сырттағы екі-үш трактор жанына тоқтаған төртінші – шаңырақ дөңгелек трактордан түскен қызыл орамалды жас әйелді көрген.

Сипат, анау келген орыс қызы-ау шамасы?-деп сұраған еді Тараса.

Ол кісі – жаңа өзіңізге сырттай тұрып сәлемдескен Ирих Цвейг дейтін жігітіміздің келіншегі – Маргарита сұлу.

Дұрыс түсіндім. – Тараса ақырын ғана үн шығарып күлді. – Ағайындасқан тіршіліктеріңіз шын көңілді екен...

Мәпішкен үш үй пішеншілердің бірдей аспазшысы. Үй-үйде қазір бәрі шайға отырысқан. Әлгінде ғана емізген бөбегін Науанға берген Мәпішкен қазір алдына дамылсыз жеткен кеселерге таңдақтанған ақ қаймақты бетіне қалқытып, күп-күрең шай құйып, иелеріне қайта ұсынады. Жол-жөнекей шөліккеп келгенін Тараса шай ішу үстінде ғана сезіл отыр. Пішеннен келген Науан мен Ғазіз, Қалқаштар терлеп тепшіп шайды ұзақ ішті. Ашық есіктен Тараса табиғаттың ерен бір панорамасын көріп, көз алмастан тамашалайды. Әріде селкілдегендей білініп, көк сенгір тау көрінеді. Сонан беріде жалғасқан жасыл сырт, ұсақ, бұдырсыз төбелер жатыр. Ал, мына ауылға тиіп тұрған екі-үш төбе іргесі жалпақ көк шалғын. Сол ну шөп арасында жасырынып аққан асау бұлақтың сылдыры естіледі. Сазға бырбық біткен үйірім-

үйірім талдар жапырағын ақырын сыбдырлатады. Солар басында бір ұшып – бір қонып ала жон, қалақша құйрық сауысқандар жүр.

Үй сыртынан арба салдыры естілді. Тысқа шығып келген Қалқаш:

Никаң келді, - деп хабар етті.

Жақсы болды, солярка таусылуға таяп еді. – Ғазіз май тасушы Никаңның дәл жеткеніне қуанып қалғанын білдірген.

Сәлден соң үйге пұшпақ бөркін айналдырып киген, шапаны желбегей күйі арық жүзді, бойшан қария кірді. Тараса оның жөзіне аяу сезіммен біраз қарап отырып еді. Амандықтан соң қолын шайып, аппақ сақал-мұртын соза сипаған Никаң Науан мен Тарасаның аралығынан кеп шайға отырды.

Сипат, қарағым, кеше естіп ем, әлгі дәрігерің осы бала ма?

Иә, ата.

Мен бір жөтеліңкіреп жүргенім, соған дәрісі бар ма екен?

Сипат айтқан жайға Тараса басын изеп жауап білдірген.

Сәлден соң Сипат Тараса сыртқа шықты. Ілесе шыққан Қалқаш Сипатқа бір жайды ақырын айтып білдіреді.

Тәте, мен мына кісіні шырамытып тұрмын.

Қойшы, келіп отырғаны осы, қалай шырамытасың?

Жоқ, шын айтамын тәте. Рас, өзін көріп

отырғаным осы. Бірақ мен бір суретті тура осы кісіге ұқсататын сияқтымын.

Қандай сурет?

Қамарияның альбомын көргеніңіз бар ма?

Асығып отырып бір қарап ем, иә, сонда бір жастау орыс қызының суретін көрген сияқтымынды. Қой, бұл кісі болмас. Өзің үндемей жүріп қыз альбомын ақтарасың екен-ау.

Қалқаш құлағына дейін қызарып төмен қарап кетті.

Көрші үйлердегі жұмыскерлер далаға Сипаттар ілгері жүрмекке айналғанда ғана шыққан. Комбинезонын тастап, жеңіл көйлегін киіп шыққан Маргарита меймандарға келіп амандасты. Тараса екеуі бір-біріне сүйсінгендей бір сәтке қарасып, тілектестік жайларын ішпен біліскендей еді.

Кішкентайыңыз бар ма? – деп сұраған Тараса онан.

Екі кішкентайымыз бар. МТС басында, әжем қолында.

Сізді сағынады ғой олар.

Аптасына бір рет мына Сипатқа ілесіп барып кеп жүрмін. Колхозға көмек те қажет, біз жәрдем етпесек, кісі қайдан келеді.

Оныңыз өте жақсы. Өнеріңізге риза болып, жайыңызды бағана Сипаттан сұрап білдім.

Елегеніңізге рахмет. Тым асығыс болмасаңыздар, бүгін бізге мейман болып кетіңіздер.

Әзірге үміткер бола тұрайық та. Бір сырқат кісіге

баруымыз керек еді, соған асығып тұрғанымыз рас.

Онда жолдарыңыз болсын айтудан басқа не дей аламын.

Көп рахмет. Кейін кездесуден үміткер болысайық.

Құп. Өте күтемін.

Осынан соң Тараса Ниқанә дәрі беріп, Өмірғалының сырқырай беретін ақаулы аяғын байқады. Өмірғалы дәрігер сөзін естіп сәл қабағын шытып қойды.

Сонау соғыстың қырсығы менен әлі шықпай жүр. Енді мына кішкентай осколқаны алдырып тағы жүруім керек, ә...

Пішенші ауылынан шөл қандырып, біраз жан рақатын тапқан жолаушылар машина моторындағы сәл бір ақауды Ғазізге оңдатып алып, қайыра жолға шыққан. Жарты сағаттай уақытта бұлар көгал арасындағы, көмескілене бастаған баяғы жайлау жолымен лыпып жүре отырып, ұсақ адырларды етектей бытырлап жатқан қалың отар қойға келіп жеткен. Кері серпілген қой шетіне жетіп тоқтаған машинаға атын жетектеген, қартаң тартып қалған, ірі бітімді әйел келіп жетті.

О, айналдым Сипат, сен бе? Аманбысың? – деп қойшы әйел мұны құшақтап бетінен сүйді, - Мына бала кім?

Дәрігер. Ағаға алып келемін.

Орыс халқы ағайынның бәріне бірдей пейілді, рақымды деуші еді Ғазіз, соның бір ару баласы

екенсің. Алыстағы шет ауылда ауырып жатқан қойшы аған Дәлмағанбет бар деп келесің-ау. Келші, сенің де бетіңнен сүйсейін, - деп қойшы Тарасаны да құшақтап, екі бетінен кезек-кезек сүйді. – Мына имандай ажарыңнан ата-бабаңның сол асыл нышанын бірден-ақ танып білдім қарағым. Балам құралпы екенсің өзі. Әйел бала болғанын мұндай жақсы болар ма, ұл болса мендей кәріге бетінен өмірі сүйгізер ме? Жасын ұзақ болсын, қалқатай.

Тараса сөзін ұқпаса да, мына ана адамның өзіне төтен мейіріммен ақтарылып еріп кеткенін ұғып тұр. Сонан жүзінен бір толқынысты арай да пайда болған. Оған Сипат Ағиян жеңгесінің әлгі сөздерін айна-қатесіз аударып жеткізді. Тараса сонша риза.

Бұл ана да тура менің шешем мінездес екен.

Не дейді?

Сипат Ағиянға Тараса сөздерін түсіндірді.

Сені тапқан шешеңе ризамын. Аман болсын әмен. Біздің үйден шешеңе сәлемдемеге құрт-ірімшік апар, қазақтың қойшы әйелі сәлем айтты де.

Аударып түсіндірген соң Тараса күлімдей, Ағиянға басын изеді.

Сөйт айналдым. Ал, қазір біздің ауылға тартыңдар. Анау Сымтас қой. Қойды айдап мен де жетейін. Ал, тартыңдар...

Қойлы ауыл жайдаққа жайылған жасыл кілем үстінде отыр екен. Қақ алды кішірек көл. Арғы беті жартас. Сол көлдің бір жиегіне тарала тұрып тас

атып, оншақты жылқы жүздірген балалар көрінді. Тараса қалау айтып машинаны жағаға тоқтатқызған. Өзі кабинадан жерге түсіп, бері беттеп жүзген жылқыларды тамашалап қарап тұр. Жануарлар, су бетінде қаздыған бастары ғана елестейді, жиі-жиі пысқырынғаны естіледі. Қылтылдап кейде қыр арқарлары елес беріп кетеді. Солардың ескін екпінімен жан-жаққа таралып таңдай-таңдай толқын кетіп жатыр.

Осынау елесті көріп тұрып Тараса Сипатқа басын шайқай үн қатады.

Мына картинаны көріп тұрғаным бүгін. Сіздің ауылда тіршіліктің не алуан өзінше әсемдігі бар. Сол мені туған жерімдей ынтықтырып тартады.

Осы тіршілігімізді енді қолдан қосатынын қосып, өркен жолымен көріктей түссек дейміз. Оған өздеріңіздей ізгі жанды кісілердің жәрдем көмегі қажет-ақ...

Қолымнан келері болса сөзсіз қосар ем.

Біздің ауылға біржолата келмейсіз ғой?

Тараса бұған бірден жауап тауып айта алмай, ойланып қалды...

Бұлар Дәлмағамбет үйіне кіргенде ауғын ауыл адамдары осында жиналған еді. Балалар да, үлкендер де мына дәрігерді таңсықтап тамашаласады. Өңі сұрланып, жадау тартқан сырқат Дәлмағамбет қымтына киінген күйі төсектен басын көтеріп, Сипат арқылы дәрігермен тілдесіп отыр. Бір ауық ол ерсілі-қарсылы жүріп селтең қаққан балаларға

зекіп тастады.

Түге, кісі көрмегенсіңдер ме, ұят емес пе, сый кісі отырғанда бұл не, маза кетіргендерің. Бар, тысқа ойнаңдар, әйтпесе, мына кісі арқаларыңа ине шаншады, естисіңдер ме.

Балалар есіктен қабаттаса, асыға шығып зытты. Дәлмағамбеттің сырқаты жайлы қайта сөз қозғалған кезде Ағият да келіп кіріп еді. Кимешегінің сыртынан байлаған, күн жеп қуандаған жұқа қоңыр шәлісін, желбегей киген кең костюмін шешіп, ши аузына жүресінен отырған бойда әңгімеге құлақ асты.

Басы айналып ауырады, көп күндер ұйықтай алмай да жүреді.

Көзі қарауытқа ма екен?

Солай көрінеді.

Қымыз ішудің артынан қандай күйге түседі екен?

Ішіме қымыз жағуы жағады, дейді. Бірақ, көбірек ішуді көтере алмай, тіпті кейде ұмытшақтанып қалатын көрінеді. Ал, қою тағамнан жас ет сіңіп, сүр ет ауырлау тиеді, дейді. Сарайын ашып, жақсы шай ғана біраз жадыратады екен.

Арақ іше ме екен?

Жақпайтын болған қазір қойыпты. Кейде бөтелке есіне түссе ішінде ирелендеп жылан жүргендей көрінеді екен.

Бұрын ішкен ғой?

Қарағым-ау, бұрын ішкенде, картаның соңына

түсіп, күні-түні бірдей ауызы құрғады дейсін бе. Айтушы ем, түбіне жетеді деп, әнс сол келді. Тыңдады ма онда. Өмірдің бар қызығы сол арақ деп білді емес пе.

Сақалы көйтен қырылмай, солыңқы тартқан жағында ала түбіттеніп кеткен Дәлмағамбет шүңірек кезін әлсіз қадай, әйеліне ренішпен қарайды.

Байғұс-ау, мына балалардың алдында ұятқа қалдырмай, қойсайшы. Мен дұшпаның бе едім, өткенді сонша ақтарып, не мұның? Кім ауырмайды.

Байғұсым, енді ұялып отырмын де. Өмірге пайда тигізу үшін алдымен адамша өзінді-өзің қадірлеп-сыйла дегенді тыңдауың керек емес пе еді? Енді ғана сыпайы болғың келеді, - деп Ағиян ескі ренішін аңдатып, ерінің бетін қайтарып тастаған. - Енді қайтейін, өзін-өзі ауыртқанға қалай ренжімессің.

Ерлі-зайыпты адамдардың әлгі сөзінің сөресімен Сипат дәрігердің жаңағы сұрағына сыпайылап жауап қайтарады.

Артығырақ ішіп жүрген кездері болыпты.

Тараса үй иелерінің жүзінен салқындық таныған. Білмекжайларына сырқаттың жауаптарын естіген соң қобдиын ашып аспаптарын алды. Дәлмағамбеттің сыртқы киімдерін тастатып, оң білегінен орау салып, өзі бір қолымен түтікшенің ұшындағы торсығын басып-басып қысады. Сәлден кейін тоқтатып, градусник тәрізденген приборға қарады. Тіл темір кері серпіле ытқып кетті. Сонан бір сызықша белгілерге жетті де тынды. Тараса

соған үңіліп Сипатқа түсінік айтады.

Қан қысымы мына кісінің жасына қажеттісінен төмен.

Онан тамырын ұстап, градусник қойды.

Бәрі де қуатының кемігенін білдіреді.

Сипат бұл нәтижелерді үй иелеріне баян еткен.

Өзі түбі адам бола ма?

Бұл сұраққа Тараса күлді де, жауапты сәл ойланып барып білдірді.

Қорықпаңыз, ана. Емделу қажет. Алдымен жағар тамақ ішу жағын ойласу дұрыс. Бұл кісіге овощ керек. Ол бірден табылмаған ретте поливитамин алғызып, бірнешеуден соны күніне үш мәртебе сорып отырса да теріс емес. Мәпсиге құмар балалық шағын есіне бір түсірсін. Етті әзірге – тыйланғанша аз және көп қайнатып жеуге ғана болар. Тауық еті дұрыс келер еді. Тамақ сіңіретін қуатын үздіксіз ішкен арақ күйдіріп тастаған. Сүт, қатық ішсін. Ақ ірімшік те жақсы. Осы шарттарды сақтаса былай айығып кетуі де ықтимал.

Сипат Тараса кеңесін білдіреді. Дәлмағамбет те, Агиян да басын ізеп ризашылықпен тындасты.

Жүрегі ауырмай ма екен?

Сыздайды, дейді. Кейде алқынатын көрінеді.

Сөлай болар. Бәрі жаңағы жай белгісі. Соносон бұл кісі үнемі қымтана бермесін. Біраз денеге жағар салқындық, ара-тұра өздігінен қозғалып жүру көп дәріден пайдалырақ. Ал, лайықты дәрігерлерге мен рецепт жазып беремін. Оны Сипат, сіз өзіңіз

жеткізіп, қалай пайдаланарын жазылу ретімен айтып берерсіз.

Құп. – Сипат осынан әрі Дәлмағамбетке дәрігердің қорытынды кеңестерін ұқтырды.

Рас, денем кейде бір салқындықты сүйеді.

Е, денең сүйсе, көл мынау, бір мезгіл суға шомылып отыр.

Түбі осы баланың айтқанының бәрі саған шипа. Ұғып ал. Енді жалғыз тамшы арақ ішсең – жоқсың.

Атама, - дейді зайыбына Дәлмағамбет, - кәпір өлімнің атын.

Ал, мен тамаққа кірісейін, Сипатжан, сен қол ұшыңды бере ғой. Айтпақшы, бұл дәрігер әлгі Сәнапаны көрді ме?

Екі-үш рет түтік інемемен дәрі егіп еді, жайлы тиді деп отыр.

Садаған кетейін бала екен өзі. Бәрін қалай дәл біледі. Шіркін-ай, деймін-ау Сипатжан біздің ауылға осындай бір дәрігер-ай, ә?

Сипат пен Ағиян жер ошаққа қазан асып, самаурын қойғанша Тараса балаларды ертіп көл жаққа кетіп еді. Төңіректен түс ауған шақтағы мамыр тынысты жайға көл жиегінде ақ білектерін жауа отырып назар салады. Ал, балалар мұны тамашалап, өзара сыбырмен әлде не айтысып жымыңдасып қояды. Дөп-дөңгелек айнадай тынық көлдің қарсы жағасы шоқ-шоқ тас арқалы жота. Соның ойықтау сайында ақтылы қалың қой үйездейді. Арғы жаға қазіргі сәтте сол көрінісімен

көл бетіне әсем сурет болып түсіп тұр. Тарасаның хоштануы көз тоқтатып отырған жайы осы еді. Бір сәт дәл алдында жаркылдай шолп еткен қайранға қараймын деп, тұнық су бетінен өз сәулесін көрді. Ап-айқын. Қырға келгелі ақ дидары сәл күреңітіп толына түскендей танылады.

Бір шамада балалармен бірге көлді жиектей, жай қыдырып жүрген Тараса жанына Сипат та келіп беті-қолын жуып алды.

Бүгін қайтамыз ғой? – деп сұрады Тараса.

Қайтайық. Қазір шай ішеміз. Ауыл дәстүрі бойынша артынан сыйлы мейманға арнап сақталған дәмді етін береді.

Әйтеуір мейман келер деп сақтай бере ме?

Жақын адамдарына да, қадірлі мейман келіп қалса деп сақтайтыны да болады...

Бесін ауа меймандар шопан үйімен қош айтысып, ауылға суыт жүріп кеткен. Ағиянның тіршілік тарихын жол-жөнекей өзара бірсыпыра әңгіме етісті. Ер көңілді, жомарт жанды ауыл әйелінің бітімін Тараса әрі қайран қалумен, әрі сүйсінумен айтып, елдің мына алыс қырдағы қамалының берік бір қазығы есебінде бағалап келеді. Берген сәлемдемесін ұсына отырып, шешесіне бұл кісі жайын өзінше бір дара әңгіме етпек ойын да білдіреді...

Ымырт әлетінде далада секендеп маздаған жарық ауыл иттерін дүрліктірген. Бес-алтауы абаласа жосып, ауылдан әлі біраз әріде келе жатқан

жолаушыларға жеткен еді. Енді үрмей, машинаға ілесе зулап, пәрменімен қайта жарысып келеді.

Үйлер іргесінен от сәулесі елестейді. Сэнапа үйі алдындағы жер ошақоты бәрінен де айқын көрінген. Сипат машинаны тоқтатысымен тез түсіп, Тараса отырған жақтағы кабина есігін келіп ашты. Бұларға алдымен ұшырасқан Сипаттың шешесі Хауа еді.

Аман-есен оралдыңдар ма, балалар?

Бәрі де жақсы болды.

Дұрыс-ақ. Ал, енді мейманыңды Сэнапаның үйіне апар, малын сойып күтіп отыр. Сөйт те, өзің мына кішкентайды келіп еміз, - деп екі қолымен омыраулай көтерген бөбекті мезгеді. – Сүт бердім, ақ ірімшік қайнатып бердім, аш емес. Бірақ, бірде-бірі әзір өзінің ақ торсығындай бола ма. Ауық-ауық жылап қояды.

Құп, апа, сөйтейін. – Сипат шешесіне қысқаша ғана жауап айтып, онан әрі Тарасамен тілдесіп кетті. Осы кезде бұлар жанына Қамария да келіп жеткен еді. Үшеуі енді Сэнапа үйіне беттеп келеді.

Емдегенге ақы тілгендей, осынымыз лайықсыз болып жүрмес пе? – деп Тараса Сипатқа ойын ақырын ғана айтты.

Жоқ, атаманыз. Қайта, шақырғанға бармай кетсеңіз әбес көрінеді бұл үлкен кісілерге.

Жер ошақ жанында жүрген Сэнапа жастарды ықылас таныта бастап әкеп үйіне кіргізді. Сипат сәбиін емізбегін білдіріп қайта шыққан соң Тараса Қамариядан жөн сұрады.

Бабушканың көңіл-күйі қалай Қамарияш?

Өте қуанып отыр. Өзін әжептәуір жеңіл сезінеді. Тағы біраз укол берсе деп тілейді.

Жасаймыз, бүрсігіні қайтқанша тағы төрт-бес укол беруге әбден болады. Бүгін жатар алдында тағы біреуін жасармыз.

Қамария сырттан кірген анасына әлгі жайларды түсіндірді.

Өркені өссін де... Ал, шай жасайын ба, әлде Сипат келгенше әңгімелесе тұрасыңдар ма?

Әңгімелесе тұрайық...

Сэнапа қазан жанына қайта шығып кетті.

Тараса қошқар мүйіздеп тігілген көк атлас көрпені қолымен сипап көргенше Қамария стол үстіне қызыл барқытпен қапталған альбомын әкеп қойды. Тараса соның алғашқы бетін ашып, интеллигент жігіттің жымиыспен түскен үлкен портретіне кірпік қақтастан үңіліп қалған. Мына Қамариядан аумайды. Онан өзгешелігі тек толымдылығы, бұйралап қайырған шашы, қыры сынбаған кара костюмі. Ақ жібек көйлегіне сыпайы түйген гүлді галстугі әсем жарасып көрінеді.

Қырланып келген мұрны, күлімді өткіз көзі, тұғастай бет пішіні ерге тән ірілікпен байқалса да, мына Қамария текті арайлы албыр ажармен елестеп, бөтен кісінің өзіне жақынындай жылылықпен танылады.

Біздің ағай, оқудағы Сүйіндік осы кісі.

Өздерің сұлу жандар екенсіңдер Қамарияш, -

деп Тараса қыз жүзіне мереймен күле қараған еді.

Қамария бір қолымен иегін таяна отырған бетінде езу тартты да қойды. Бір сәт ол алдындағы керосин фонарын жарқыратыңқырап қойды. Тараса осы алғашқы бетті едәуірден соң барып аударған. Екінші қағазда беті жұқа қағазбен бүркелген суре бары білінді. Қамария өзіне неше жылдан таныс бұл суретті тап осы отырған дәрігерге ұқсата береді. Бар айырмасы суретте жас қыз, ал, дәрігер әлі ерге шықпағанымен жиырма бестерге қараған кісі.

Қамария Тараса жүзіне көз алмай қарай, «Не дер екен» деген оймен отыр. Ал, Тараса аялап ұстаған мына суретті көрер алдында бір толқыныста отырғандай еді. Әйтеуір қыз суреті екенін аңдайтындай. Бірақ, «Қамария ма, жоқ, ағасының ұнатқан қызының суреті ме» деген екі түрлі ойы тайталасады. Өз көңілінше, жігіттің сүйіктісі болмай, Қамария болғай деп тілегендей.

Міне, ақ сүйір саусақтарының ұшымен жұқа, шытырлақ қағазды ақырын шымшып ұстай көтере бастады. Басына гүл алқа-тақия киген, ою омыраулы шымқай ақ кофташа киген жас қыз суретіне көзі түскен бойдан Тараса альбомды тастап жіберді де, екі қолымен екі шекесін баса таңданып, Қамарияға кадала қимылсыз отырып қалды. Тек әлден уақыттан соң барып қана тіл қатты.

Бауырым, Қамарияш, мынау менің суретім ғой. Сендерге бұл қалай келген, ә?

Ағатайым майданнан қайтқанда ала келген.

О, ғажап. Менің суретім кішірек болушы еді. Оны әкем майданға аттанарда қалтасына салып ала кетіп еді.

«Әке, мұны қайтесіз?» - деп сұраған ем мен онан.

«Уай, қызым-ай, сен менің күнім емессің бе. Соны білмейсің бе? Ауық-ауықта оқопта сенің суретінді қолыма алып қарап отырмақпын. Сені көріп отырғаным – туган жерді көріп отырғаным болмақ. Сенің дидарыңнан маған Отанымыздың ыстықтығы білініп тұратын сияқты. Әне, сол үшін керек» - деп ол осы суретті блокнотының арасына салып алған еді. Сөйткен әкемнің өзінен әлі еш хабар білмейміз. Ал, сол суретімізді сіздің үйден көріп отырмын. О, ғажап.

Тараса өңі құбылып, сәбише аузын кемсендетіп, ықылықтай жылап жіберді. Шырайлы, толықша бетінің ұшында мөлдір тамшылар жорғалайды. Екі қолымен шекесін қатты қысып алған қалпында әлі отыр.

Тараса, қадірлі Тараса, қойыңыз, өтінемін. Мен бүлдірдім-ау. – Қамария аузына жөні түзу сөз де түспей, қатты абыржып қалды.

Кішкентайын көтеріп сырттан кірген Сипат, оның әке-шешесі: Хауа, Разымбет және Сәнапа – бәрін мына күтпеген жай мүлде қайран қалдырған еді.

Ойбай-ау, мына баланы жылан шағып алған жоқ па?

Жоқ.

Әлде сен шошақай қыз сөйлесе білмей, тіл тигізіп алдың ба?

Жоқ апа, басқа...

Енді не болды?

Үлкен кісілер отыра алмай, Тарасаға қарасып, іштей әбігер күйі тұр. Разымбет атай шергермін деп ала келген домбырасын жүк алдына сүйей салды. Сипат бөбегін шешесіне беріп, Тараса жанына, атлас көрпе шетіне келіп отырды.

Сүйіктім, сабыр ете көріңіз.

Жарайды, - десе де Тараса әлі өксігін баса алмай отыр.

Қайранбыз, білуге болар ма, мына жайдың сырын?...

Тараса альбомды ашып, Сипатқа өз суретін көрсете отырып, жаңа айтқан жайын қайыра баяндап кеткен...

Не дейді қарағым, Сипатжан?

Үлкендерге Сипат есіткен әңгімесін қайталап берді. Аяқ үстінде тұрған бойларында Сәнапа да, Хауа да көздеріне жас алып, кимешектерінің бет-ауыздарын сүргіп қояды.

Осынан соң бәрібір үнсіз күйге түсті. Эрқайсысының әредік күрсінуі ғана естіледі.

Қамарияш, сенімен нағыз бауыр болып шығып отырмыз, бері келші, - деп Тараса өзіне таяп келген қызды көкірегіне баса құшақтап алған еді. - Тегі деймін, біздің әкей жайынан сенің ағаңның қандай да болсын бір хабар білуі ықтимал ғой. Ол туралы

әңгіме айтқан кезі болған жоқ па?

Ондай әңгімесін естігем жоқ. Тек осы суретті жақсы сақта деп қана тапсырды...

Рұқсат болса, маған ағаңның адресін және, және бір суретін бер, ол кісіні мен қайтсем де іздеп баруым керек. Әкемнің жайын сұрап білуім керек қой. Қалай көресің?

Қамария дәрігер өтінішін шешесіне білдірді.

Бер қарағым, басқа бұйымтайы болса, ұялмай тағы да айт де.

Тараса ананың мына ақпейіл сөзіне сәл езу тартты. Үлкендер осынан кейін жамыраса сөйлесіп, мына дәрігер қыздың өзі, әкесі, анасы жайларын аяп мүсіркеумен әңгіме етіп кетті...

Сипат Тарасаны үшінші күні түстен кейін шығарып салғалы жатты. Бұлар машинаға отырғалы жатқанда Сэнапа да келді.

Сипат қарағым, мына баланың маңдайынан сүйсем әбес көріп жүрмес пе екен?

Тараса Сипат түсіндірген сөзге ризашылықпен жымиған. Өзі Сэнапаның қолын алып тұрып бірнеше сөз айтты.

Апа, енді сырқатыңыздан айыға бастарсыз. Осы Сипаттан аудан орталығынан дәрі тауып беремін. Кейінірек тағы бір келіп білермін, - деп тұр бұл кісі сізге. - Қамария шешесіне дәрігер сөзін жеткізген.

Осынан соң Сэнапа Тарасаны маңдайынан сүйіп, бақытты болуына тілек білдірді. Дәрігер ауылдың жиналған барша адамымен тіпті балалармен де

жағалай жүріп қол алысып қоштасты.

Жол-жөнекейде Сипатқа:

Әйтеуір облыс орталығына қайсыңыз келсеңіздер де біздің үйге соқпай кетпегейсіздер, өтінемін Сипат. Адресіміз Қамарияда жазулы. Өзім сізге барған соң хат та жазармын. – деп Тараса тілегін қайталап білдірген болатын...

Сонан айдай өттіме немесе, Ғазіз облыс орталығына пленумға келген. Ұзақты күнгі уақыты мына ыстық шақта көппен бірге жағалай қызыл барқытпен іштелген, қоңыр салқын кең залда өткен. Ауылдағы жайға енді бұрынғысынша алаң бола қоймайды. Өзі осындай жиындарға кеткенде бригаданы Қалқаш тапжытпай-ақ жүр. Жұмыс қазір екі ұдай. Шөп те жүріп жатыр. Енді соған егін орағы жалғасқан. Бұл жағында көш басында Науан, Ирих, Маргариталар, Сипат дамыл таппай, осы ұдай топтың бірдей қолқанаты бола қажетін ашады. Бұл күндерде көбінекей таситыны – жанармай, астық. Колхоздың екі ғана жүк машинасы болса да, соның өзі баяғы пәленбай қосар өгіз-арбасынан артық. Екі шофердың баранкасы бір қозғап айналдыруының өзі өгіздерге жаз бойы бишік бұлғандатқаннан әлдеқайда ұтымды.

Ақ көйлегінің түймелерін ағытып тастап, көшеде терлеп-тепшіп келе жатқан Ғазіз осындай бір ой үстінде еді. Жан-жағы ерсілі-қарсылы ағылып өтіп жатқан кісі. Қалалы жерде жылдың барша күнінде осынан бір толас болмайды. Бір

сәтте әлдекім оны білегінен ұстай алды.

Әй, Сүйіндікпісің? Аман ба? Қашан келіп қалдың?

Өзің де саумысың? Ауыл аман ба? Поездан түсіп келе жатқан бетім осы.

Ғазіз қуанып қалды. Тотыға қағілезденген жігіт дидарына шақырайған күн астында сығыраря көз тастап, жайын әлі сұрап жатыр. Ол да мээ. Чемоданын жерге қойып, қалтасынан орамалын алды. Енді тершіген бетін, желкесін ыса сипап сүртеді, біресе бетін желпіп қояды. Ши шляпасы шетінен шымшып ұстаған күйінде екінші қолында.

Иә, практикаң бітті ме?

Бітіріп қайттық. Енді өздеріңе – ауылға асығып келемін. Не жаңалық бар?

Сағындым дейсің ғой?

Енді? Бір жылда қалай сағынуға болатынын білесің ғой.

Білем, білем.

Біздің үй аман ба? Апамның денсаулығы қалай?

Тегіс аман. Сэнапа ептеп сырқаттанып жүр еді, Сипат бір дәрігер ертіп әкел, содан бері жақсы боп қалды.

Әй, рақме-ет. Қыста отын, шөбін жинап беріп, таршылық көрсетпепсіңдер, естігем.

Өз жанымызға алып, бәріміз бірдей қол ұшын береміз. Алғысын Сэнапаның өзі-ақ жеткізіп жатыр. Сен бізді мына оқуыңды ойдағыдай бітіруіңмен қуантар бол. Жарай ма?

Сүйіндік жай күліп қойды.

Енді бір ғана қыс қой. Соносоң қолдарыңда дей бер.

Бопты. Ал, бұл жерде тұра бермейік.

Кеттік. Гостиница дамысың өзін?

Иә. Ертең қайтамын. Сенің мұнда бөгелетін шаруаң жоқ шығар?

Жоқ. Қазір десен де әзірмін.

Сипаттың бір досының үйіне кіріп-шыға қояйық. Берген хаты бар еді. – Ғазіз соны айтып, Сүйіндікке қарап қойды. Кірмек шаруасы осының өзі жайында екенін көшеде әңгімелеп уақыт алмайын деген ойда еді. – Соносоң кемпірлерге бір шай, өрік-мейіз тауып алармыз.

Болсын.

Ал кеттік...

Екі жігіт қатарласқан зәулім, ала бел, күрен үйлердің біріне кіріп, жоғары этажда көтерілген. Ғазіз блокнотына үңіліп есік сыртындағы кнопканы басты. Іште шырыл естіледі. Сәлден соң есік ашып шыққан жас әйел күтпеген қонақтарды қымсыныңқырап қалған еді.

Уо, Ғазіз ағай, кіріңіз, кіріңіз. – Пейілімен сыпайы үн қатқан сонау әйел бейнесі Сүйіндік көзі не әлденеге оттай басылып, жүрегі бұлқынып кеткендей болды.

Екеуін ортаңғы бөлмесіне бастап әкелген соң үй иесі бұрын жүздеспеген жігітке шыраймен бір сәтке қарап қалған еді. Мұның да көзі сонда.

Ақ манардай мына жастың Сипатқа дос болып шыққанына Сүйіндік іштей сүйсінген.

Сіз – Сүйіндіксіз ғой, таныдым.

Жігіт абыржып калды.

Біз Қамариямен бауыр екенімізді білісіп айтыстық.

Сэнапаны емдеп қайтқан дәрігер – осы қарындас. – Ғазіз Сүйіндікке әсем жасты солай таныстырды. – Өзің де бұл кісіні білуге тиістісің.

Апыр-ау, сіз, қай ұлттың баласысыз.

Украинкамын, - деп әйел жымыды.

Тоқтаныз, тоқтаныз. Сіз, сіз Тараса дейтін қыздың апасы емессіз бе? Жаңылсам айып етпегейсіз.

Бұрын өзі едім, қазір апасы екенім рас, - деп үй иесі тағы күлімсіреді.

Қалайша? Ұға алмай тұрмын айтқаныңызды?

Ұқласаныз, сізге бауырластық жолымен кішілік білдіруге кешірім етіңіз, - деп жайнақ жас Сүйіндік алдына таяй кеп тұрып, сол қолымен омырауын баса сәл иіліп, оң қолын жігітке ұсынды. Сәлемдескенінің белгісі еді. Бұл оның саусақтарын алақанына салған бойы көтеріп, сыртынан сүйді. Жас қолының дуылы жүрегіне дейін жетіп аса бір ыстық леп дарытқандай.

Сіз бен біз өте жақын адамдар екенбіз, - деп жайраңдайды үй иесі.

Ғафу өтінемін, мен әлі де жетіп ештеңе түсіне алмай тұрмын.

Ғазіз әлі сол бойы, хош ренде үнсіз жымындай түседі. Өздері біліссін деп тұрғаны айқын еді.

Сүйіндік, сіз менің балаң кезімдегі суретімнен білесіз. Қазір азаматпыз. Енді мен сол суреттегі кезіме апасы сияқтымын. Арада оннан артық жыл өтіп кетті емес пе.

Сүйіктім, онда сіз Тарасаның нақөзі болғаныңыз ба?

Иә, нақ сол Тарасаның өзімін. Рас, қазір қартайған шығармын.

Онда қайыра сәлемдесуге рақым етіңіз, өтінемін.

Тараса үнсіз жымияды. Сүйіндік оны ақырын құшып, маңдайынан сипап босатты...

Жайласыңыздар, - Тараса меймандарына диванды мегзеді. Сүйіндіктің екі көзі әлі де сұңғақ бітімді дәрігерде. Ол ортадағы стол үстіне арғы бөлмеден жаңа шешек атқан гүл шоғын әкеліп қойды. Сол кезде қоңырау шылдырып, Тараса есік ашқан. Онан жігіттер отырған бөлмеге қарт ананы ертіп кірген.

Мама, міне, аңада өзіңізге айтқан біздің қымбатты ағайындар келіп отыр. Екеуі де Украинаның дәм-тұзын татқан кешегі жауынгерлер. Мына кісі ауылдың жарық жұлдызындай жарқыраған сүйікті Сипаттың жолдасы - Ғазіз ағай. Ал, мына кісі - Сүйіндік.

Ана көзіне жас алды. Екі жігіт орындарынан тұра үлкен кісіге иіліп сәлемдескен бетінде әлі тұр. Ананың ашаң жүзін бір кейіс торлап кетті.

Сүйіндік Тарасаның бұл кісіден гөрі әкесіне көбірек ұқсайтын тылымдылығын пайым етеді.

Ризамын, қарақтарым. Орындарыңа отыра беріңдер. Мына мен жалғыз қыздың анасымын. Екеуің соғыста кеткен екі ұлым тәрізденіп елестедіңдер... Ал, кызым, меймандарыңды сыйлауға қамдан.

Тараса кухняға шыққаннан ана меймандармен бірсыпыра сөйлесіп жөн білген. Біраз тағам ішілген соң тағы сол кісі Сүйіндікке назар аударып, арнай сұрақ қойды.

Балам, сен бізге әңгіме айтшы. Мына Тарасаның суреті сенің қолыңа қалай келіп түсті? Мұның папасы, менің қадірлі Андрейім жайында сәлкім бірдене білерсің? Не болса да бүкпей, бізге дәлін хабарла. Әйтеуір, тіршілікте жоқ екенін сеземіз.

Құлағына көптен қанық Украин акценттерімен айтылған ана сөздерін Сүйіндік қапысыз ұғынды.

Иә, ол жайды дейсіз бе? Оны әңгімелеу маған ауыр тиетін сияқты. Және сіздерді аяймын. Қарап отырып, онсыз да көзінен жасы кетпей жүрген ана, сізді аңыратқым келмей отыр.

Ана Сүйіндік орыс тілінде айтқан сөздердің бағзы біреулерін қанып түсіне алмай, Тарасадан қайталап сұрап қояды.

Сонда да айтыңыз. Сіздің әңгіменіз арқылы болса да марқұм әкемнің бейнесін көз алдымызға бір елестетейік. Өтінеміз, айтыңыз. Мамамның да бір тілегі сол.

Сүйіндік аналы-балалы екеуінің жүзін барлап алды.

Апырай, жарайды. Лайтайын. Бірақ, сабырмен тыңдауларыңызды мен де алдын-ала өтінім келіп отыр...

Совет армиясынан ыңғай соққы жеп, сытыла қашқақтаумен келген фашистер Украинаның шекара шетінде табан тіресуге тырысқан. Келер күні шабуылға шығуға әрекет етіп жатқанын білдік. Мұндайда алдын алу аса қажет. Таң қылаң берерден сөзді артиллериямыз алды да, оны авиациямыз қостап берді. Онан танктер мен пехота лап қойды. Енді бірнеше танк біздің атқыштар взводындағы пулемет расчеттарын бір топ автоматшылармен қоса алып, жаңа кеткен танктердің артынша және жосыды. Маршрут айқын. Біздер ұрыстағылардың жау бетін өзіне бұруын пайдаланып, сыналап етіп барып, фашистерді бүйірден қапсырмақшымыз. Осы кезде шолушы авиацияның мезгеуімен артиллерия қалың снарядын дүркін-дүркін жау тылына сілтеп, жалғасар жәрдемін жайпай бермек. Ұшқыштардың бір бөлегі осыған және ұптасады.

Межелі жерге бөгелмей жеткеміз. Пулемет расчеттарының бір бөлегі орта тұста қалды да, біз әрі жылжи түстік. Үш танк ту сыртымызда орманға еніп алып зеңбіректерін кезеп тұр. Андрей Григорьевич екі максимді араларын біраздан салып, далдалата құрғызды да, екі қанатқа алты автоматшыны орналастырды.

Артқы ұзын бой сатыр-сұтыр атыс-шайқас. Дұшпанның сол жақ сыртында да тосқауылшыларымыз барға ұқсайды. Түс ауа фрицтердің жөңкіле қашқаны мәлім болды. Енді бір сәтте екі ашық машина толған фашистердің бір жатқан алаңға беттеп келе жатқаны көрінді. Таяу түскін күтеміз. Сырттағы танктың екеуі зеңбіректерінен қып-қызыл жалын шаша періп-періп қалды. Екі машинаның күл паршасы шықты. Талай фриц үгіліп кетті. Тірі қалған үшеу-төртеуі бізді сезбей, жандармен еңбектей сүйретіліп келеді. Қолдарында пистолеттері шошаяды. Елу қадамдай келгенде автоматшылар үшеуін қағып түсірген еді. Ал, біреуі ғайып болды да кетті. Жымбалап бара жатқанын Андрей ағай шалып қалыпты. Пистолетін жұлып алды да, оны да орнында қалдырды. Андрей Григорьевич енді көңілді еді.

Мына сұлағандардың бәрі фашист офицерлері екенін абайлайсыздар ма? Осылар Украинадан жер кестіріп алуға тізімге жазылғандар ішінде болса керек. Оларға шошқа, тауық өсіретін кең жер керек еді, бұйырғаны екі-ақ аршин болып шықты. Басқаның рақатын тартып алмаққа әбігерленгенге сыбаға осынан артық болмайды. Арам пиғылдардың бірін де тірі жібермейміз.

Андрей Григорьевич осынау сөздерді ұзын қоңыр мұртын ширата тұрып салмақпен айтқан еді. Сонан кейін аспанның бәрін гүрілге айналдырып, алға өтіп жатқан өзіміздің тізбек-тізбек сұңқарларға

рақаттана қарап тұрды. Пилоткасын сәл желкесіне қарай ысырып қойғанын байқадым. Бір кезде биноклін көзіне салып әріге қарады. Еә, тап осы кезде алдындағы бір қарағай басынан пистолет шаңқ ете қалмасы бар ма? Андрей ағай етпетінен түсті. Сол бойдан максимді бұрып алып, жаңағы қарағай басына оқты жаудырып кеп жібердім. Әуелі бірнеше бұтақ үзіліп түсті. Тағы жаудырдым. Сол кезде ала мойын қара киімді жау өлексесі жерге топ ете түсті. Қайтып қимылдамады. Жүгіре, жүгіре келіп, бәріміз Андрей Григорьевичтің жанына жиналып қалдық. Тасада тұрған танкистер ғана бұл жайды біле қойған жоқ еді. Жаудың дәлдеп атқан оғы сабазға қас та қақтырмапты. Екі пулеметчик, алты автоматчик бастарынан пилоткаларын алған. Бәрінің де көзінде жас. Үнсіз бірімізге – біріміз қараймыз. Әне, аяулы командирімізден солай айырылдық қой...

Тараса да, анасы да солқылдай аңырап кетті. Ананың бетін эппақ орамалмен қайта-қайта сүрте тұрып Ғазіз сабыр етуін өтінеді. Осынан кейін екеуі де едәуірге дейін өксігін баса алмай отырды.

Қайран менің сүйікті Андрюшам, - дейді ана. – Сонан соң қарағым?

Жаудың үлкен тобы қамауға алынғанын бізді іздеп тапқан батальон комиссары Иванов жолдас хабар еткен еді. Соғысуақытының салты өзінше. Сол жерден қабыр қаздық. Танкистер де шақырылған. Бәріміз қадірлі ағаны ақырғы рет бетінен сүйдік.

Жерлер алдында қалталарын қарадық. Қызыл билетін комиссарға табыс еткенбіз. Блокнотының арасынан Тарасаның суреті шықты. Марқұм осы бір кішкентай суретке тыныс көздерінде ұзақ-ұзақ қарап отырар еді, артынан иіскеп қойып, блокнотының ішіне қайта салып қояр еді.

Иә, онан кейін, - деп сұрайды Сүйіндіктен енді құбылыңқы тұрған Ғазіз.

Иә, «Бұл суретті не істейміз?» - деп сұрады бәріміздің бетімізге жағалай қарап, автоматшыларымыздың бірі – өзбек жігіті – Хақим.

Үн қатуға ешқайсымыздың батылымыз бармай, бірқатар отырып қалдық. Хақим жаңағы сөзін тағы қайталады.

Не істейміз не? Айрықша жақсы көрген сүйікті баласы, бұл сурет Андрей Григорьевичтің өзімен бірге осында жатуы керек, - дедім мен.

Комиссарымыз Иванов жолдас менің әлгі сөзіме риза еместей басын шайқады. Өзі Тарасаның суретін алақанына салып ұзақ қарап отырды. Ақырында оның айтқаны мынау болды:

Андрей Григорьевич Литвишко қандай қадірлі кісі еді, қандай ер жүрек жауынгер еді. Енді амал жоқ қоштасқалы отырмыз. Ол өлмейді, туған жерін шетінде күзетте мәңгі-бақи қалады. Оның қадірлеген баласын өзінше біз де қадірлей білуіміз керек. Мен бұл суретті жерде қалдыруға риза емеспін. Тіршілікке ғана лайықты мынадай көріктілікті қайтып қиясын. Сақтауымыз керек. Риза

болсаңдар, біз мұны бір фотографияға көбейттіріп алайық та, осы отты жылдардың ескерткіші ретінде әр қайсымыз үйімізде сақтайтын болайық. Сонда біз қадірлі Андрей Григорьевичтің бейнесін де жүрегімізде сақтай аламыз. Адам бақыты үшін біздің бұл жылдарда қанды қырғын ішінде жүріп, қалай күрескенімізді осы ескерткішке қарап отырып, талай үрім-бұтақтарымыз біліп, бірден-бірге мирас аңыз есебінде айтып қалдыра бермек. Осыған не дейсіңдер?

Алғашқыда қате айтып қалғанымға кешірім сұрай, жауапты алдымен өзім айтып, комиссар пікірін қостадым. Міне, жай осылай болған. Тарасаның біздің үйден көргені сол суреттің көшірмесі.

Сүйіндікәңгімесінтәмәмдағанеді. Кірпіктерінен шық тамшысындай мөлтілдеп жас көрінген ана ауыр күрсініп барып, нешеме минуттарға үнсіз отырып қалды. Сонан әлден уақытта орнынан тұрып кеп Сүйіндіктің бетінен сүйді. Тараса мен Ғазіз екеуінің де назары төтенше мейіріммен еріп елжіреп кеткен анада еді.

Тоғызыншы парау

Сілемдесіп жатқан, жолақ-жолақ орман жапқан шоқылардың бергі етегі саздақ болып кетеді. Таулардан тарамдалып келіп, бір арнаға түскен су

көк мөлдір өзенге айналып, ылдилай тулаған бойы ауқымды, көк ала қамысты қопаға құяды. Соның айдын беті қиқулаған құс. Әртаманда жыртылып айырылып үйректер жүзсе, бір легі сусылдай ұшып екінші жаққа беттеп барады. Солардың қауқыл-қырқылына мән бермегендей, оң жағаға шанжаулай қонған ауыл алдындағы жалтырда қос аққу жұп жазбастан тербеле сызып, айнала күзеді. Бағзыда таңдай-таңдай қанаттарын серпе су бетін сабалап, күннің кешқұрымғы қызғылт сәулесіне шағылған, шоқ-шоқ моншақтар шашады. Енді бірде күй сандық тілдерінше сыңғырлап, үздік-создық санқылдай серуендейді. Жұп-жұмыр, имек мойындарын кең арқасына аса, күй сазы естілген киіз үйлерге қарай, тың тыңдай беттегенде барынша мамыр сызады. Ауыл кісілері осындай сәтінде қасиетті жануарларды үрейлендірмеске тырысады. Қарт аналар Хауа мен Айғанша, Айғаным үшеуі ашық есіктен қарап, ортадағы қоңыр үйдің сенек тұсында отыр. Үй жанындағы көлеңкеде Разымбет қария домбырасын сауылдата күй төгеді. Жанында Ниқамбек қария. Оның да назары сонау мүлгіген сұлу құстарда. Кейде күрең мақпалмен тыстаған пұшпак бөркін желкесіне қарай ысырап қойып, аққулардың айдарынша желкілдеген аппақ сақал-мұртын сипап қояды.

Жануарлар Дайрабай күйлеріне бой ұрған. Елтіп жүзеді. Күйде бір ғажаптық бар-ау тегі. Құс баласы дегенмен бұлар зерек-зейіндісі ғой.

Никамбек, онша дабырлап, күй саздарын жарма, ынтығын бұзасың, - қоңыр үнмен соны айтып тынып, Разымбет күй мақымын көтере әуендетіп әкетті.

Екі құс ауылға таяй түсіп жүзеді. Сәлден соң күй үзіліп таусылды да, ерке жануарлар айнала бере ұмтыла түсіп, су бетін екпінімен жара толқындата барып, көтеріле ұшып шықты. Ауыл үстін сыңғырлай жүріп, бір-екі айналып өтті де, құбылаға қарай самғай тартып кетті.

Бұлар күй тыңдаған соң күнде солай беттейді. Қайда түнейді екен?

Қазір төңірегі иесіз сонау Сымтас айдыны, онан бергі Сары көл бар емес пе, сүт пісірімдей де сонда барады. Хауіпсіз ғой. Мұнда күнде бесін ауа келіп жүргені бұл кезде қопа маңы, ауыл іші жүріс-тұрыстан саябір ғой. Сол ыңғайын ұғып, Дайрабайды мен де осы сәтте үй жанына шығып, қозғалмай отырып шертемін.

Бұл жануарлар үйірілгенде басқа күй шертіп көрдің бе?

Жоқ, әзір. Тегі, Тәттімбеттің Сары жайлауын, Сылқылдағын тартып бір байқағым келеді. Бұл да басталуынан шертіліп біткенше лықси толқып жатқан көңіл қыттықтайтын сағыныш наз саздары ғой.

Құс екеш құсқа дейін ынтығып елтіп тындайтын Дайрабай күйінің не кереметі бар бұл?

Мен саған ұрпақтан ұрпаққа көшіп, баршаның

аялап аймалап, қастерлеп құрметтеуіне ие болып келе жатқан бір аңыз әңгімені шертейін. Сонан соңғысын өз зердеңмен, толғанып-топшылауыңмен түйіндерсің, жарай ма?

Е, құп. Дастан-қиссасың ғой, сен Разымбет, ал, шерт!

Кіші жүз елінде, шілденің шалқар шағында жазирада отырған ауылда бір үлкен той болып жатады. Ауыл іші ығы-жығы кісі.

Жер бауырлай жылжып көк ала түгін таралып жатыр. Үйлер алдында қазан-қазан ет асылуда. Жалба-жұлба бір бишара үй алдындағы жер ошақ жанына келіп отыра кетеді. Аргы үйден келген, кербез киінген әйел қазан сапырып жатқан келіншекке әмір етеді.

Мына қайыршы қайдан келе қалған? Әй, шырағым, ащы ішек бумасын қосып, бір тостаған сорпа бер де ку. Бұл арадан кет теде...

Дәм татқанмен қайыршы аспазшы әйелдің сөзін елең ете қоймай, дуылдасып жастар ән айтып, күй шертіп жатқан үйдің есігінен қарайды. Көкірегіне тым жылы тиген күйді шертіп болған төрдегі бір сылқым әлгі тартқан сазынан дерек білдіреді. Оның айтқанын баршасы ықыласпен тыңдасқан.

Бұл шерткенім сонау Сарыарқаның Дайрабай деген күйшісі шығарған күй.

Әй, құда бала, жан жүйеме шымырлай еніп, бір ләззат таралғандай болып кеттім, әлгі шерткенінді қайта бір тыңдатшы.

Калындықтың сол жағында отырған күйеу жолдасы сылқым жаңағы күйді қайталап, байыппен тартады.

Садағаң кетейін-ай, Дайрабай дедің бе осыны шығарған күйшінің есімін? Мұны күй деседе, көкірек бұған қайғы-шерді балқытып барып ыдырататын дәрі десе де болар. Рахмет қарағым, өркенің өссін!

Үй ішінің дуылдасқан гуілін есік жақтан саңқылдай естілген жаңағы қайыршының дауысы бұзып жіберген еді.

Оу, мырзам, бүлдіріп, бұзып тарттың күйді!

Әй, мынау кім?

Кім өзі бүл, күйеу жолдасын кекететін?

Домбыранды сәл ғана рақым етші!

Әй, серім, берші, мынау тегін адам емес, берші, - деді жігітке жанында отырған қалыңдық.

Домбыра бірден-бірге етіп, есік алдындағы қайыршы қолына жеткен еді. Құлақ күйін бір-екі бұрап баптап шерте бастағаннан шеттей отырғандар біртін-біртін ысырылып, бұған орын бере берді. Домбыраны шерте жамбастай жылжып, қайыршы дәл жаңағы жігіттің жанынан кеп орын тепті. Күйді одан әрі дауылдатып, біресе наздандыра саябірлей жаяулатып, біресе әуезді үзіп тастай жаздап барып, қайта бебеулетіп, қанша құбылысты әуенмен шертеді. Әлден соң барып тына қалды.

Қарағым-ау, сен кім едің? Қайыршы боп көрінген күй тәңірісі періштесің бе, қайын сіңлімнің тойына

әдейі осылай елестеп келіп жүрген жайың бар ма?
Айтшы, жөнін айналдым!

Үй іші құлаққа ұрған танадай.

Күй сазын көкеймен ұққан аяулы жеңеше, сізге
мың да бір рахмет! Жас жұбайлардың мерейі
өссін. Жаңа шерткенім Дайрабай күйшінің төрт
тарауының беташары. Рақым етсеңіз, балалардың
мына тойына шашуым болсын, екінші – дабыл
қақпайын тағы шертейін.

Жеңеше, шертсін, шертсін!

Рұқсатыңызды беріңіз, шертсін, - деп әр тұстан
жастардың үні естілді.

Бойым балқып, ойым әлдеқайда көк
қаттауларына сермеп кеткендей сезінемін. Көген
көздердің бәрі қалап тіледі ғой, шерт шырағым,
шерт!

Жадау жолаушы көңілі желпініп, енді ажарлана
түсіп, қоңыр домбыраны шалқақ ұстай шертіп,
сауылдата дабылдатып әкетті. Бәр-бәрінің көзі
жігіттің домбыраның пернелері мен қақпақыл
бетінде ойнақ салған нәзік саусақтарында.
«Қулақтан кіріп бойды алған» әуен шалқи-шалқи
түсіп, бірде аспандап, бірде қайта ортаға кеп тарай
жайылып, ерке әуен самал сепкендей желпінтеді.
Сонан өрлеп барып-барып, кілт құдилап беріп
тына қалды.

Үлкен жеңге бас болып, отырғандардың
баршасы орындарынан тік көтеріле тұрып, бір
сәтке гуілдесіп кетті. Артынша жастар айқара

аймалап қошамет етті.

Қарағым, жаңа да сұрадым. Кім едің сен?
Айтшы!

Жігіт оң қолымен көкірегің баса тәжім етіп,
аяулы жеңгеге иіле тұрып жем білдірді.

Сол Дайрабай күйші мен едім, жеңеше!

Дайрабай! Бүтіл халық асыл күйін қастерлеген
Дайрабай шын сенсің бе? Сорлы болған мына
жүрісің – қай жүріс?!

Жігіт отырыңыздар деген ишара білдірді. Бәрі
орындарына отырысты.

Иә, айналдым, мына ахуаліңнің сырын білдірші!

Жеңеше, ол бір тым өкінішті хикая. Қысқаша
мағлұм етейін. Нешеме жүздесіп қанысқан сүйікті
қалыңдығыма ұрын баруға жан ашыр жолдастармен
бірге шыққан жолымда қарсы алдымнан суық
хабар жетті. Кәмшат қыз үшті-күйді жоғалып
кеткен. Сұрау сала, із кесіп жүргенде оның кәрі
саудагер шеңгеліне абайсыз түсіп, у ішіп өлгенін
білдім. Кекті ашу-ыза шыдатпады. Жәдігөй
саудагерді өз қолымнан о дүниеге жөнелттім. Арғы
жағы түсінікті ғой. Жер аударылып, Мың аралда
кісенделдім. Жылдарды өткізіп, оралып келе
жатқан бетім осы. «Дайрабай» күйлері солай келіп
туып тарап кеткен. Шалқымамен басталып, дабыл
қақпай жалғасып, аяғы қайғы, арылмас арман
дауылы болып тәмамдалады...

Бәсе, бәсе, бұл күйлерден жаныңды өртеп
отыратын мейлінше арманды сағыныш саздары

сорғалап төгіледі, - дей келіп қалыңдық жеңгесі кіршіксіз ақ күндігінің шетімен Дайрабай көзінің де, өз көзінің де мәлтілдеп төгілген жасын сүртті. Сонан соң өз отауына кіргіздіріп, Дайрабайды ерінің ажарлы киімдерімен бастан аяқ киіндіртті. Үш күндей жастармен бірге той тойласып, Арқа елінің асқақ күйлерін шерткен Дайрабайды сәндеп ерттеп ат мінгізіп, ауылдың көп жастары еріп, үш күндік жолға шығарып салған деседі...

Ойпыр-ой, - деді әңгімені қанша қимылсыз отырып таңдаған Ниқамбек, - даланың аққу құсына дейін әуен әсері дарыған күй өшпес арманнан келіп туған еді де. Жә, соның сенің домбыраңа келіп жиі-жиі шертілетін болғанының төркінін де біліп отырмын.

Сипаттай жалғыз да қадірлі баламнан қапыда айырылып қалу арманға батырмай қайтеді? Дайрабайдың шежіре шертпесі менің сол қайғылы арманымның сазындай білінеді, қайталап тарта беретінім де сонан. Қолы тиіп, жұмыс арасында соққанда Ғазиз де мұны бір-екі қайырып, домбыраны маған қайта ұстатады. Қайғы зілін сәл бір жеңілдетіп тастайтын осындай күй-мұра қалдырған Дайрабай бабаға мың қарыздар болсам, оның сол асыл күйлерін шертуді үйреткен мына Токанекен ұрпағы, тұқымымен домбырашы Бошан, Қошандарға да қарыздармын, - деп Разымбет ой түйіп, мына есік алдындағы қол-қопадан арғы сонау дөңесте көрінген күрең шошак қосқа көз жіберді.

Қанша аңсап сағынсаң да енді қадірлі баланың жүзін көрмейсің. Күн тиіп, жел қақпасын деп күйдірген кірпіштен солай ескерткіш қорған салдық. Енді соның өзі Сипатым текті болып елестейді де тұрады...

Екі қария орындарынан жайлай тұрып, етектерін сілке ауылдың сыртына қарай беттеді.

Әне, қылтылдап көріне бастады. Күндегі уақыты. Сауын басында оны-мұны жұмыс көп. Ертеңгі таңғы сауынға бәрін сайлап кетпесе болмайды. Сиырлар сауылып болған бойдан бәрі соны қаузаиды. Тетіктері мен түтіктерін, шелек, флягаларын жуып-шайып сүртеді, ауланы тазалайды дегендей бықып жатқан жұмыс. Бәрі болып қолға алып жібереді де әбсәтте-ақ тындырады. Бұлар бері қарай аттанған бойдан қотанға Науан ие. Кейде табынды түнгі өріске шығарады. Бірде Науанның өзі, енді бірде Мәпішкен келін жаяды. Осы төңірек бұларға алақанындағыдай. Тек мына бейітке мал сүйкенбесін деп, қайта-қайта айтып табыс еткен. Кейде Сипатжанның үлкені Әлімхан Науанның балаларымен ойнау үшін сонда қонып қалып жүреді. Бүгін үйге қайтқан екен, қасқа өгізге жайдақ мініп, тебіне түсіп алдымен сол көрінді, - деп Разымбет қария белгілі жайды айтып білдіргенше сауынға кеткендер мінген өгіз-арба жолшыбайғы дөңеске көтеріліп, айқын көрініс берген еді. Рудникке сүт таситын машина оралған бойдан арғы жолмен қолхоз орталығына кетіп қалушы еді, бүгін ол да

осында келе жатыр ғой, өгіз-арбаның соңында ілбіп келеді. Бір шаруаның жайы болғаны ғой...

Бері шыға машина озып, ауылға бұрын келген. Сонан Арман, учетчиктің келіншегі Дәлила және орыс келіншегі, тағы бір жас жігіт түсіп жатыр. Келіншек пен жігіт әріректе тұрған Разымбет пен Ниқамбек қарияларға келіп, иіле сәлем берді.

Ата, мені таныдыңыз ба?

Қарғатай-ау, Сипатымның сүйікті досы – Елизасың ғой, сені танымай алжыппын ба?

Дәл таптыңыз ата.

Разымбет көзіне жас алып, бір-екі қайта өксіп қойды.

Ата Сипаттың көктасын жасатып, үлкен қаладан алып келген едім, соны сүт тасыған машинаны кездестіріп, алып келе жатқаным ғой.

Ой айналдым, сен кәрі дос Петрдің ғана баласы емес, енді Сипатымдай елестеп, менің де балам болдың. Өркенің өссін. Әлгі шешенің денсаулығы қалай, үйге кіріп-шығып жүреді ғой әйтеуір? Мынау қай бала? – деп назарын жігітке аударды.

Бұл да балаңыз – жолдас жігітім. Оқуын бітіріп келген.

Уа, бәрекелде, өркендерін өссін. Ал, үйге кіріңдер!

Жайлап басып бұлар үйге оралғанда самауыр қойып, жер ошаққа қазан асып әуреленіп жатқан Хауа мен Арман есік алдында ұшырасқан. Разекеннің бәйбішесі Лизаны құшақтап тағы

дауыстай бастады. Кішкентай Әлімхан кебежені алып табәққа салған сүр етті көтерген бойы осылар жанында аңырып қалды.

Ау, бәйбіше, қой енді, былтыр да Елизаны осылай құшақтап аңырап ең, Сипатжан тірілді ме, жоқ. Енді мына жолдасынан ұят болар, қой, бұлар салтында кездескен сайын керісіп, еңірей беру жоқ шығар, артық кетпе.

Халқымның өз рәсімі бар. Бізді сыйласа, балалар халқымның салтын да сыйламақ. Еш артығы жоқ. Лизаға мұң-шерімді шертудің несі артық? Ана бала да сөкпес, - деп Хауа түсінік білдіреді. Арман Хауа ананы білегінен алып айырып жатқанда Ғазіз бен Сипаттың екінші кішкентайы – Дайрашты жетектеп Айғанша шешей жеткен. Лиза ол кісінің қолын алып амандасып, әлгі кішкентайдың маңдайынан сүйді.

Бет пішінің Сипат тәтеңе сонша ұқсаған скен өзіннің.

Ғазіз, Разымбет, Ниқамбек қариялармен кенесіп жекелеу тұр.

Көк тасты орамалаған күйінде үйге кіргізіп қойдық, ертең орнатарда бір-ақ ашамыз ғой. Лиза жолдасымен екеуінің ертең демалыс күндері көрінеді, сол көк тасты өздері жасатып әкеліп, орнатысуға әдейі келіпті. – Ғазіз жайды осылай әңгімелеп білдірді.

Өркендері әссін. Адал болу дегеннің төркіні қайда жатыр. Қалтқысыз қадірлесе білу дегенді

осындайда танымақ керек. Ал, енді Ғазіз балам, сен мына машинамен шай ішкен соң Ағиянға тарт. Келсін. Ал, келе алмаған күнде екі ақсабырас бағлан берсін. Қосып қойған оншақты қой-тұяғымыз бар ғой, берген бағландарының айырбасына таңдағандарын алсын. Қайтар жолында колхоз орталығына соғып, ағайын-туғанға хабар білдір. Ертең сәскеден бұрынырақ жетсін де.

Құп, әкке!

Ғазіз аттанып кеткеннен кейін бес-алты үйлі ауыл меймандар келген Разымбет үйіне біртін-біртін келіп жиналған. Дәлила ас-су қамдауға жәрдем тигізіп есік алдында жүр. Арман бір кіріп бір шығып тыным таппайды. Қолында үлкен кәрлен кесе-сырттан Ниқанның бәйбішесі Айғаным кірді.

Арманжан, мынаны ал, жаңа ғана қайнаттым, бал қаймақ, Сипатжанның жан досы – мына қонақ бала татсын деп әдейі қайнатқам, кесе әлі ыстықтау, қолыңнан түсіріп алма.

Эпекемнің кәдесі көп, - деп Арман ризашылықпен күлімдей айтып, сөзін жалғай түсті. – Қам-жайдың біразын ұқсата алмай жатқанда тіпті дұрыс-ақ болды.

Осы жайды мақұлдауын білдіру соңында Арманды Айғанша шешей жанына шақырып, әлде нені күбірлей айтты.

Ғазіз кіреуетінің арғы басында оқтаулап оралған жаңа дастархан тұр, соны алып жай да, столыңды жасай баста.

Сәлден соң дөңгелек стол жайылып, көк кестелі клеенка дастархан үстіне әр қилы тағам құралды. Хауа сүрі қосып қайнатқан қызғылт ірімшік, аппақ сықпаларды сүйір табаққа үймелей салған бауырсаққа іргелете төгіп, соның арасына жаңағы бал қаймақ пен толы тарелка сары май және бірнеше ықшам тарелкаға конфеттер, қант, мейіз, көздің жауына алатын мөлдір қызғылтым түсті малина қойылды.

Ал, қарақтарым, шай ішейік, - деп Хауа мейман жастарға ықылас білдіріп, ауылдастарына да отырындар дегендей шырай танытты.

Апа, біздің қала дастарханында әзірге тап мынадай тағамдар құралып кездеспей келеді.

«Қазақстың қосы болмаса да досы болады» деген ата-бабаларымыз. Лиза, сен Сипатыммен бірге оқып, бірге ойнап-күліп өскен досысың, барымызды сенің алдыңа жайып салмай қайтеміз. Енді Сипатымның орнында мына қайта оралған Арманжан. Сол екеуміздің және атаңның жиған-тергені, алындар, қарақтарым, алындар!

Үлкен сары самаурын зіркілдеп бу атып тұр. Кеселерге, шыны аяқтарға құйылған күрең шай дамылсыз тарап жатыр. Дәлила ара-тұра темір қалақты толтыра самауыр көмейіне жайнаған қыпқызыл шоқты әкеліп салып қояды.

Шайларың шай-ақ болды. Арқамды әлдене не бүріп тұрар еді, біраз жіпсіп, бойым жадырай бастады.

Онда мына атаңа күреңін баса күй, қымыз қарызы көп еді, - деп Разекең Ниқанның әлгі сөзінің орайында ниет таныта Арманға тілегін білдірді. - Екі құлынды биені Сипатқа қызыл кірпіш үй соқтыруға сатқалы қымызды осы Ниқамбек үйінен ішіп келеміз ғой. - Айғанымның сабасын жиі ыстатып, мейіз қосып қымыз ұстауында мін бар ма? Ондай қымыз ұстайтын кісі де сиреп барады. - Разымбет Ниқаң бәйбішесінің қымыз ұстай білетінін мына жастар ұқсын дей ме, біраз шертіп әңгіме етіп тастады.

Екі үйде бірдей еркінситін екі кішкентай атасы мен әжелерін біраз беймазалап, бірді-скілі кесе суытқан шай ішкен соң бауырсақ, конфет уыстап алып Арманның болыскей кереуетінің үстіне шығып кетіп еді, енді екеуі де қалғып ұйқыға кірген. Ниқаңа жаңалап шай құйып ұсынғаннан кейін Арман орнынан тұрып кеп, шашыла ұйықтаған балаларға ірге жақтан алып жұқа көрпе жапқан. Бұл кезде шай ішу саябырлеп, әңгіме-жай етек ала бастаған еді. Разымбет қария Лизаның бір-екі ауыз сөзінен әлпін танып, қолына алған домбырасын бір-екі дыңылдатты да, қайта орнына қоя салды.

Ал, қарағым, Елиза, бірдеге айтқың келіп отыр білем, айта ғой.

Көзбен көрмеген соң өкінішті-ақ. Былтыр жерлеу үстінде сұраудың тіпті реті болмады. «Күн түсті» дегенмен, уақиға қалай болды? Бәрін қолыңыздан дерлік өткіздіңіз ғой Арман, сонан

маған есте жүрер бір елес мағлұмат берер ме едіңіз?

Айналдым Лиза, мынау маған сонша қиын тиетін жай. Құлынтайдай шұрқырасып бірге өскен саған да солай ғой, жарайды, қиын да болса, ол сәтті айтып елестетейін. Ең алдымен өзімнің сол ахуал үстінде есімнен танып қалғанымды есінде ұста. Жүрегім ұшып кетті ғой...

Иә, бесінгі сауын алдында шайдай ашық аспанға туырлықша турылған қара қошқыл бұлт әлде қайдан пайда бола кетті. Көңіліме жақпайтын құбылыс еді. Өрістен әкелініп жусатылған сиыр жануарлар қалғи түсіп күйіс қайырды. Мәпішкеннің ақ самаурынын еңсере ішіп, шөл қандырып, газеттен өзіміз туралы жазылған жылы сөзді оқып, өз суретімізді тамашалап қарап көріп шықтық. Сипат газетті қолына қыса келіп, дәл сиыр сауатын шарбағының маңдайша тұсына іліп қойды. Арамызда мына Дәлила. Мен үшінші шарбақта сауылып болған сиырдың емшегінен қондырғы емізігін ептеп ала бергенім сол еді, бағанағы қара бұлт шайқала будақтай шатырлап барып, шытыр-шытыр айырылып, өне бойы ирелең қаққан от жалындар болып шыға келді. Қайта тағы шартылдағанда отырған орнымыз құтырына құйқылжыған құйынға айналып, әлем-тапырық болды да кетті. Көзім Сипат тұрған шарбаққа түскенде қас-қағымда аспан ойылып жер сүзе құлағандай білініп, өне бойым дірілдеп, көзім қарауытып кетті. Не боп кетті деп тағы қарасам,

сауып отырған қызыл сиыр да, Сипат та ақтарыла құлап жерде жатыр. Шелегімді лақтырдым да, солай тұра жүгірдім. Келсем садағаң кетейін, Сипатым екі көзі бадырая түсіп қимылсыз қалған. Басынан бастап денесінің бір жағы көгеріп шыға келіпті. Жарақат түсіп, қан шыққан жері білінбейді. Мойнынан құшақтай отырып, «Сипат, Сипат» деймін. Міз бақпаймыз. Сәлден кейін жанымға өң-түсі қашып, кирелендей Дәлила келді. «О не болды тәте, не болды?» дегенін ұқтым. Үн қата алмаймын. Аузымды аша алмай қалдым. Айтып болмайтын гәп болғанын іштей пайымдап, жансыз денені көтере тұра бергенімде жүрегім дүрсілдеп, өне бойымды діріл алып құлап түстім...

Әлден уақытта баяғыдай суга түсіп кеткен сияқты сезіндім. Бәр сәтте көзімді ашсам Науан көкірегіме шелекпен әлсін-әлсін су шашып тұр. Енді біразда маңайымды ойбайлаған, бауырымдаған дауыстар басып кетті. Сөйтсем, Мәпішкен ерттеулі атқа міне шапқылап, ауылға суық хабарды жеткізіп үлгерген екен. Сипаттың денесін мына атам ақ шүберекпен бүркеп қойыпты, соның жанында екі баланы қолтығына алып, үн-түнсіз, сұрланып кеткен Ғазіз отыр. Жел кеулеп шашын шаша үрпитеді. Хауа апам талу үстінде, Ғазіздің шешесі зар еңіреп, төңіректі сілкінткендей. Өзім үнсіз егілемін, іші-бауырым удай ашып езіліп жатқан сияқты. Еш жазығымыз жоқ қой аллаға, тіршілікке сонша құштар жайнақтың өмірін шорт қиып, бізге

наубәтін төккені несі деймін. Эне солай болды
Лиза.

Аяулы сіңілімнің бейнесі көз алдымнан
кетпейді.

Иә, бірде бұрынғы отырған жерімнен түнделете
қашып шықтым. Қара жолдың шаң-тозаңын
екі аяғыммен бұрқыратып тартып келемін. Ана
жексұрын биеге жайдақ мінген байы алдымнан кес-
кестеп олай да өтеді, бұлай да өтеді, көрмейді. Бір
әлетте таяңқырап келгенінде екі етегімді ербәнде
қарсы ұмтылдым. Шәлкес бие үркіп алды да
жөнелді, апарып-апарып дүрс еткізе жерге атып,
жануар онан әрі дүбірлете жайына кетті. Сұмның
аллаға жалбыранған даусы естіледі. Іштей алланы
сынаймын. Пиғылы жаман зымиянға ма, әлде мен
бейбаққа ма, қайсымызға жақсылық шарапатын
тигізер екен, бұл алланы да бір сынап көрейінші
деген ой келеді. Көңілімде үрей бар, опық пен
қайғы-шер бар. Әр нәрсеге секем ала қарап, қатты
аландаймын. Шілде түні мүсіркегендей боп, тыз-
тыз кайнаған денемді майда самал шарпып желпиді.
Ол да бөлсе қайда жатыр. Енді бір сәтте артымнан
маздап от көрініп, таяй, таяй түседі. Жын-шайтан
екшелеп келе ме деп зәрем кетті. Сөйткенше
автомбиль жаныма кеп кілт тоқтай қалды. Көзім
бақырайып тұрғанда сонан секіріп түсіп Сипат
құшақтай алды. Өзіме өзім сенбей тұрмын.

Тәтетай-ау, танымай қалдың ба, неге үн
қатпайсың? Қайдан жүрсің?

Айналдым, қарашығым, шын Сипаттың өзісің бе?

Енді кім болушы ем? Мен, мен – Сипатыңмын!

Көзім жетіп, көңілім орнына түскеннен кейін құшақтап сүйе бастадым.

Тәтетай-ау, мына жсті қараңғы түнде қайда беттеп барасың?

Бұл төңіректен біржолата көзімді жоғалтпаққа келемін. Әуелі саған кіріп, құшақтап сүйіп, ризашылығыңды алып, қоштаспаққа келе жатқан бетім еді бұл.

Ешқайда жібермеймін, өзіммен бірге боласың. Тіпті Ғазізді де өз құзырыңа қайта тапсырамын. Өзіңді ренжітіп мен бұл дүниеде қалай жүрмекпін!

Мына сөзіңмен сен, Сипаш, мені өте ренжітесің. Ғазіз жігіттің боз тайлағы емес пе. Ол сенің – бақытың! Сені бақытыңнан айыруға арым қалай бармақ менің. Екінші қайтып мұндай сөзге барма, ондай ретте мен сені мүлдем көрмей кетуге бармын.

Қойдым, тәте, қойдым. Қайтып енді ондай сөз айтпасқа мына тұн жамылып тұрып ант етемін!

Бәсе сөйт.

Бірақ, өз қолымнан ешқайда, тәте, сені шығармаймын. Бізбен бірге тұруға батылың жетпесе, өз әке-шешемнің баласы болып, сол үйде тұрасың. Ұқтың ба?

Басымды изеймін. «Ол ретте қалай болмақ?» деп іштей толғанып тұрмын.

Мұныма не дейсің? Айтсаңшы түйімінді.

Әлі үнсізбін. Ризалығымды тек қайта қысып құшақтауыммен ғана білдіремін... Сөйтіп, түн ішінде ауылға жеттік. Кабинадан шықпай әлі отырмын. Ғазіз ауылда жоқ болса керек. Үйден мына атам шығып, Сипатқа тіл қатады.

Қызым-ау, кешігің кіредің ғой. Агиянды көшіріп апардың ба әйтеуір?

Иә, Ақке, бері келші...

Қалқатай-ау, Арманжан, мынау сенсің бе?..

Иә, Сипаттың ақ пейіл, мейірбан болмысы көз алдымнан кетпейді. Қазіргі осы сәтте де ол мені уатып қасымда тұрғандай. Сонан қойшы, қамқор әке-шешенің қолына оралып, ақырында сауыншы болдым да шықтым. Түнгі далада ұшырасып екеу ара тілдескен жай аузымнан бүгін ғана шығып отыр. Сипаттың ең қадірлескен қызы – сен тілек етіп, жөн сұрамасаң, Лиза, бұл әңгіме бәлкім ішімде кетер еді.

Мына сырды естіп білу шерлі көңілдің нәзік қылын шертіп кеткендей, қариялар үндеместен көздерін сүртеді. Лиза да сабыр ете алмаса керек, аппақ қол орамалын уысына қайыра жиырып алды...

Мейман күтіп, ақтарыла сырласып ауыл кеш жатса да әдетімен ерте тұрған. Арманның самауырыны бұрқырап шыққан кезде көрші үйде ұйықтаған қонақ жігіт пен Ғазіз жуынып сүртініп жатқан. Солармен қоса тұрған бала Әлімхан белдеуге байланып, күйіс қайырып жай жатқан үш

қойды беймазалап тұрғызып жіберген еді.

Үшеуін бірдей сойғанда қазанға қалай сияды?

Мұның сөзіне тыста жүргендер күлісіп алды.

Баламысың деген...

Лиза тұрды ма? – деп сұрады кампоркаға ақ шәйнек бықтырып жатқан Арман жанына таяп келген мейман жігіт.

Қайда-а, менен бұрын тұрған, эне, анау көл жиегінде қиқулап ұшып қонған құстарды тамашалап жүр ғой. Ұл, сен өзің есіміңді айтшы, қазақша білетін бе едің?

Білем ғой. Сізді бәрі тәте деп атайды екен, мен де солай дейін. Атым Дмитрий ғой.

Міні, енді атыңды білдім. Дима, сен барып Лизаны шақырып келе ғой, шай ішейік. Сауынға баруымыз керек.

Бұл екеуі оралғанда Разымбет қария шынтағынан су тамшылап, бірде күміс мұрғын сипап қойып, біресе сулы қолымен әжім айғыздаған желкесін, шықшытын сипап өтіп, жуынып отырған еді. Әлімхан атасының қолына көк шәйнектен мөп-мөлдір су құйып қояды.

Иә, қонақтарым, жақсы жатып-жайлы тұрдыңдар ма? Ұйқыларың қанған шығар.

Атай, бір жөн сұрасам қалай көресіз?

Е, сұра қарағым, қазақша жап-жақсы сөйлейді екенсің, соныаң ризамын. Иә, сұра білмек жайыңды.

Әлгінде Ғазізден естідім. Сіз мынау көлге кір шаюға, жиегінде сабынданып жуынуға рұқсат

бермейсіз екен. Осының мәнісі неде?

Әй, балам, өзің не қызмет атқарушы ең, - деп ұзын сүлгісін шұбалта бетін сұрткен қария бұған жөнекей сұрақ қойды.

Орта мектепте мұғаліммін. Алғашқы жылым. Биология сабағын жүргіземін.

Оқытасың ғой?

Иә.

Әлгі айтқаныңның мән-түсінігі қалай?

Биология – өсімдік дүниесі, жан-жануарлар тіршілігінің жай-жапсарын талдайтын ілім деген ұғымды білдіреді. Грек жұртының атауы.

Дүниенің бұл ғажаптығын білгенің жақсы екен. Бұл жолды әбден дұрыс таңдап алғансың. Інжілдің тауратшылары аңыз-хикаяны мәндеп жеткізуімен білікті болған деседі. Ғажаптықтың сырын білгеніңді айтып жеткізе алсаң дуалы ауызсың. Енді сұраған жайына қайта келейін, - деп Разымбет бұлар тіпті күтпеген жешін бір әңгімені шертті.

Суық қыс. Сайдағы аз үйлі ауылды ала қаншық боран орағытады. Шеткері үйдің қызғылтым сәуле түсірген терезесі қағылды.

Әй, өгім бұл? – Сырттағылар тұншығыңқы үннен басқа ештеңе ести алмай, терезені қайыра қағады. Аздан соң етегін қар бүркеген қақпа сықырлай барып ашылды.

Уа, кімсіңдер? Бері жүріңдер!

Құдайы мейман – жолаушымыз.

Мұнда келіндер! Қос ат жеккен мұшайман

мейман болмадыңдар. Мен жарық түсірейін, ептеп аттарыңды қораға кіргізіндер...

Үй ішінде – стол үстінде жетілік керосин лампасы әжептәуір маздайды. Меймандар шағын төргі бөлмеге өтіп, шешініп барып, стол жанына – сырмақ үстіне отырысты.

Танымадық қой?

Ауданнан келеміз. Разымбет дейтін кісінің үйі осы ма?

Иә, Разымбетің менмін. Ал, Хауа, шайыңды қаузап, қазаныңды қайта жақ, - деп үй иесі мейманжайлық білдіріп, пештің бұрышынан қарап тұрған зайыбына назар аударды.

Мына кісі үлкен жерден келіп отыр. Сізден бірекі ауыз жөн сұрап білмек ниеті бар.

Е, құп болсын. Менің бұл арада, тап осы үйде екенімді біреу айтып па еді?

Әйтеуір таптық қой. – Жөн білдіруші қоңырша жігіт жанындағыға түсінік берді.

Немене, мұның біздің тілді білмейтін біреу ме?

Солай. Орыс азаматы.

Орыстың қазақ тілін білмейтінін көргенім осы шығар. Тілін білмегенді бұл шал сабайды екен деші өзіне.

Тілмаш жігіт осыны жеткізгенде анау езу тартты. Қалжың екенін пайым етеді. Соносоң ірге жаққа тастаған былғары қоржынын алып ашып, стол үстіне бір шәрік тас шай, оралған кесек қант қойды.

Шешей, мына шайдан тураңыз. – Қоңырша жігіт Разымбеттің бәйбішесіне шай мен қантты ұсынды.

Біздің шайдан гөрі тәуір екен. Мейманның да мезіретілі болғаны абзал-ақ қой.

Шеше, терезеңізді бер жағынан бүркей салыңызшы.

Хауа мынасына секем алып қалды. Мына жеті қараңғы, боранды түнде біреу сығалайды дей ме екен?

Орыс тіл қатты.

Бұл кісі сіз Қарақожин дегенді білмей ме екен деп отыр.

Қарақожин, Қарақожин, э? – деп әуелі шал өзіне-өзі ойлана сұрақ қойып алды. – Жок, мұндай есімді бірінші рет естіп отырмын.

Сұрақ беруші тағы бірдене айтып, Петрдің есімін атағандай болды.

Петр Котин дегенді біле ме екен дейді.

Кәдуілгі осы біздің аудан орталығының кедей жатағы болған Петрді сұрап отыр ма?

Солай.

Е, ол біздің туыс қой. Жала жауып, соттатып жіберді ғой ана мылқаулар.

Тілмаш анаумен тілдесіп алды.

Қалай туыс болады, сіз қазақ, ол орыс қой, - дейді.

Енді не дейін! Қалай туыс болмайды? Біздің ата-мекенімізге осы орыстардың ата—бабалары

келгеніне жүз елу жылдай болды. Сонан бері тіршілігіміз бірге, ас-сауымыз аралас, ниетіміз бір, жаманшылық ойласпаймыз. Қыз алысып жатқанымыз және бар. Осындағылардың бәрі біздің тілімізде мүдірмей сөйлейді. Кәрілер мына біз ғана оқи алмағандықтан орыс тілін аз білеміз. Туыс деген біздей-ақ болсын.

Қоңырша жігіт ауызынан Разымбет түсінігін естігенде сұрақ қоюшы жымыып қояды. Сонасоң тағы бірдеңелер айтты.

Сол Петр бауырыңызбен бірге жүріп жұмыс істеген кезіңіз болды ма?

Әрине, ағаш ішінен шөпті бірге шауып, шағын егінімізді бірге егіп жинаған ретіміз қанша. Онан отызыншы жылдардың алғашқы кезінде потребсоюзда жұмыс істедік. Ол – шопыр, мен жүк тиеушікөмекші болып сонау Семейден қаншама рет жүк тасымалдадық.

Сонда ыңғай қазақша сөйлесіп жүрдіңіздер ме?

Пәлі, Петр қазақтың жай сөзі тұрсын, той-домалақта осы Хауаның өзімен ән салып айтысатын да. Үлкен баласы Костя болса біздің ауылда саужайдық мұғалімі болып, көбімізге арабша әріппен жазуға көз ашқызған. Осынан артық қандай туысқандық болушы еді енді? Біреуден дән шайнап – қыл жұтқанын білмеймін. Өз жал ақымызға потребсоюз басшыларынан шай-қант, бала-шағаға көйлек-көңшектік кездеме сұрап алар едік. Сондай адамды қалай соттайды, жазығы не?

Мына ішкіден келген ұлығыңа осынымды жеткізіп
айтшы, айналайын!

Тілмаш күлімдей отырып, бірсыпыра
шүлдірледі. Анау да түсі жыли түсіп күлімдейді.
Сонасоң тағы бірдеңелер айтты.

Семейден келе жатып, жазғы ыстықта бұлақ
басына түсіп дамылдаған көздеріңіз болды ма?
Болса сол жолы сіздер ешкімді кездестірдіңіздер
ме? – міне, осыны сұрап отыр.

Болды, болды. Әй, осы арада бір гәп болар.
Шәйнек асып қайнатып отырғанымызда
артымыздан үш ат жеккен біреулер келіп түсті,
аттарын шалдырып, біздің шайымызды бөліп
ішті. Соносоң кеудесіне шлия шаңдып, оң жақ
бөксесіне алты атар байлаған бір жылтыр қарасы
бізден брезентті көтеріп, машинаның қорабын
көрсетуді талап етті. Ендігі біреуі бір жәшік
арақ беріңдер де жайларыңа кетіңдер, әйтпесе,
шатаққа ұшырайсыңдар деп қорқытты. Әлгі шлия
шаңдыған жылтыр қара қылта бунақ шалбарының
қалтасынан төрт-бес сарбасты оқ алып, алақанында
шылдырлатады. Петр совдепте солдат болған
ержүрек еді ғой. Мыналардың қоқан-лоқысына
көнбей, гүж ете қалды.

Бізде арақ жоқ, әкеле жатқанымыз терезе
әйнегі, зәмеске, топса-тиек секілді ұсақ-түйектер.
Нанбасаң, өзің барып ашып қара, - деді алақаңында
оқ ойнатып тұрғанға.

Жанындағы скеуі брезенттің шетін әр жерден

көтеріп, машина қорабына көз жіберіп, қайта шегінді. Бізден ештеңе өнбесіне көзі жеткен соң бұлар арбасындағы қоржынынан екі бөтелке көк суын алып бөліп ішті. Босаған бөтелкелерді бұлақтың ернеуін көмкерген тасқа шағып, күл талқан етіп қиратты. Үгітілген қаншама қылтанақ шыны сынықтары бұлақ түбіне ырғалаңдай барып түсіп жатыр. Мына жай Петрдің ашуына әбден тиген еді.

Мыналарың барып тұрған озбырлық қой, - деп гүжілдеді ол. - Бұл араға қаншама жүргінші сокпай, шай қайнатып ішпей кетпейді. Жаңа өздерін де шөл қандырдар ғой. Әлгі уатқан шыны сынықтары бізден соң келушілердің тамағына қадалады-ау, бейнет шектіріп, өлімге ұшыратады-ау деп ойламайсындар ма? Адам баласы баршаға нәсібе сауатты осылай бұлдірер ме? Сендерден не үміт күтуге болады!

Мылтық асынған, тегі, бұлардың басшысы болса керек. Соң қынабынан алты атарын жұлып алып, аспанға атып-атып жіберіп айбат шекті.

Сен патша генералы Корниловтың құйыршығы, ақшыл контрсың. Көзіңді қазір жоғалтуыма да болар еді. Жарайды, әзірге бара тұр, қазынанан мына жүгін жеткіз. Барған соң әкеңе көріссен, білдің бе. Тас зынданның ең қараңғы түбінде қыңсылайтын боласың!

Әй, сен әуелі өз басыңды сақтауды ойла. Потребсоюз дүниесін тонамақ болғанын аян ғой.

Кім контр екені әлі сараланады. Қорқатын кісіні тапқан екенсің, бар – жолың анау, – деп Петр қолын сілтеді. Мылтығын қынабына қайыра салған жылтыр қара бұған жаман көзімен қарады да, арбасына отыра беріп, қолын сермеді. Сөйтіп жүріп кетті...

Осы жайды естіген соң жөн сұрап отырған мейман Разымбетке қарап қойып басын изеді. Разышылығын білдіріп қостауы ма, кім білсін, әйтеуір бір жайларға оның көз жеткізгені айқын еді. Соносоң әлде не айтып тілмашқа қарады.

Бала-шағаңыз бар ма, – дейді.

Хал-ахуалімізді сұрағанына рахмет. Хауа алты перзент көтерген. Бесеуі жерде. Жалғыз кенже қыз ғана қалып, он жылдық мектеп бітірген. Былтыр ұзаттық. Күйеу бала соғысқа қатысқан, жалғыз қалған кәрі шешесінің көз жасын иіп, аман оралды, сонан бәрі колхоз, біресе МТС жұмысында.

Тілмаш осы турасын жеткізгенде анау тағы да басын изеп, оны-мұны білмек болып, беймазалағанына кешірім сұрапты, біздің түнделете келіп – кеткен жайымыз жария болмасын депті...

Сол бір хикаяны мына екі мейман жасқа аузынан бірінші рет шығарған қария уақиғаның немен аяқталғаны жөнінде дерек білдірген.

Жоғары жерден келген сол кісі әділдік жағын қараған абзал азамат болды. Сол келіп кеткеннен кейін кешікпей Петр ақталып елге оралды. Бірақ ауруға ұшыраған бейбақ көп өмір ете алмады. Сонау

кісі «Қарақожин дегенді білессіз бе» деп неге сұрады екен? Осы жұмбақ көкейімді ұзақ тырнап жүрді. Жолда бізді тонай жаздаған, қорқытып мылтық атып, суатты бүлдірген, Петрді зуре-сарсанға салған қара пәле тап сол Қарақожин болғанын кеш болса да өкінішпен білдім. Пәлекеттің өзі де зымзия жоқ болып кетті. Иә, зымиянның біреу болса да кемігені көңілге самал сепкендей сезіледі.

Петрдің озбырлармен тайталасып, суатты қорғағаны ерекше жай екенін енді түсінемін. Көп несібесі, ел ризығы деген ұғымды халық қастерлеп, бәрінен биік ұстайды ғой. Досымның сол жолғы тайталасы адамға, жан-жануарға аяушылықпен қараудың маған дарыған ғибраты еді. Иә, осылай бажай қылсақ, мына көлді қызғыштай қорғауымның несі жағымсыз? Жан-жануар, өсімдік тіршілігінің арқауы осы су көзі екенінс шүбә жоқ. Аялап ұстап, таза сақтамасақ ол арқау болудан қалады. Мына көлде қанша балық бар, мұнда жаз бойы қанша құс келіп, сая тауып, өмір сүреді, жағаға жұмыртқа салып, балапандарын өрбітеді. Мұнан арқарлар: қоян, түлкі де келіп су ішеді. Қаншама мал, қаншама адам рахат табады. Соның бәрі қазына, тіршіліктің қажет бұйымдары. Сол балықты беріп тұрған суды улап, ластасаң әлгінің бәрінен айырыласың. Мұндай гәпке ұшырап отырғандар аз ба? Іргелес ауданда бірнеше көл-қопа балық шолпып, құс қонбайтын борсыған өлі иірімге айналғаның газеттен оқыдым. Оған шомылған адам қотыр, қышымаға айналады

екен. Табиғат өзін сыйламағаннан өшін солай алады. Соны айтып, ауыл адамдарын көл-қопаны, өзен, бұлақты ақ сүгін емген анаңның өзіндей құрметтей біл деп сақтандырып отырамын. Тіршілік ету турасындағы білімнің мұғалімі екенсің, батамды берейін, шәкірттеріңе, жүрген жерінде соны насихат қыл, соны уағыз қыл айналдым. Енді шайға кіріңдер. Бүгін бірқатар шаруамыз бар, келер меймандар бар. Соған қам жасайық, - деп Разымбет ілгері жылжи бергенде Лиза аталай кеп, оның оң білегіне еркелей басын сүйеді. Бәлкім, әкесі жайындағы бұрын есітпеген әңгімесіне ризашылық білдіргені болар. Әлімхан мен қолына бауырсақ пен конфет ұстаған, жалаң борбай Дайраш бұған аңтаң. Дәп-дөкей тәте бұлардың атасына еркелегені несі-ей!

Тәте, мына тәтені сабашы, - деп кішкентай төре үйге самауыр апара жатқан Арманға қарай тойпалақтай жөнелді...

Шыны-аяқ төңкеріп, бәрі тысқа шыққан кезде машина дүр ете түсті. Учетчик-шофер Еркелет көйлегінің жеңін түріп тастап, баранканы қыса уысына алған.

Отырыңыздар!

Апа, бүгін тездете сауып қайтамыз ғой, мына ұлға көз сала салыңыз. Дайрашпен бірге ойнай тұрады ғой, - деп Дәлила Хауа шешейге өтініш білдірді.

Е, жарайды, жаздайғы бағып-қараған ақыға

төлеуге Еркелет екеуінің жыл бойғы бейнетпен тапқандарың да жетпес. Әй, күшік бері кел, қатықты өзің ішкенсің бе, бет-аузына жаққансың ба? Дайраш, бар, үйден конфет әкел, бір ойыншығыңды ала шық!..

Әй, Еркелет, орыныңды мына Лизаға бер, бұл машинаны сенен кем жүргізбес, мен осының жанына отырайын, өзгең кузовтағы аспалы орындыққа сиясыңдар ғой. Ғазіз, ана ұлыңды алдына алып байқай отыр. Ал, Лиза жылжы, сенің автомашина жүргізуді Сипатпен бірге оқуда жүргенде үйренгеніңді Еркелет білмейтін шығар, - деп Арман мұның жүзіне күлімдей көз жіберді. Лиза жымия түсіп ризалық аңғартып, машинаны жылжыта жөнелді. Ортада отырған Дмитрий сүйіктісінің өнеріне іштей сүйсініп, кабинеттің артқы терезесінен ішке еңкейе түсіп көз жібереді. Арман екеуі мәз, тілдесіп отырған сияқты.

Ғазіз Еркелетке назар аударып сөз қатады.

Еркеш, сауылған сүтті тезірек жеткізіп орал да, бүгін малға сен ие бол. Науан ағаң көк тасты орнатысып, қой союмен айналысар. Ол - бір. Рудникке бізді ауылға қайта әкеп тастап барып, мына жерден тартасың. - Ғазіз оған Сипаттың мазары іргесінен өтетін жолды қолымен нұсқайды...

Өріске барар мерзімі таяған сиырлар әр тұстан топ жарып шығады. Науан қара көкті сипай қамшылай желе жүріп, сиырларды иірімге жинақтайды. Мәлішкенбұрынғы Сипат шарбағында

сиырлардың алғашқы легін емізікпен сауа бастаған. Түтігінің әйнек қимасынан күміс көпіршік жылжып кетіп жатқаны байқалады. Оң жақ бұрышты ала қойылған флягаға сүттің сылдырай құйылып жатқаны естіледі. Келе Арман мен Дәлила да жем күтіп тұрған сиырларды шарбаққа төртеуден кіргізіп, емшектеріне емізік кигізе бастады. Лиза бұл көріністі бұрын Сипатқа мейман бола келіп, екі-үш рет көрген. Ал, Дмитрийге болса, бұл бір лабораториядағыдай таңсық жай. Тамашалап андамұнда көз жүгіртеді.

Әй, қағынды ана сиырды бері айда, - деп Мәпішкен Еркелетке әмір етеді...

Мынау бағаналар қай түйіннен тартылған? Электр қуатының келуінде үзілісі болмай ма?

Бәрінен де осының жыры қиын болды, Дима. Бір қағазға қол қойғызу үшін қаншама шапқылап, он-он бес мекеменің есік-тесігінен өтуіңе тура келетін «тәртіп, заң, ереже» аталатын, көк тиынға алғысыз салт бар емес пе? Соның біреуі кем болса, бері қойғанда тілегің орындалмай, әрі қойғанда – совет заңын бұзған болып шыға келесің. Колхоз, ауыл, совет, милиция, аудандық атқару комитеті, энергоуправление, рудник басқармасы, облисполком, сельхозуправление, мемлекеттік банк – нешеу болды өзі, - соның бәрі ақтара қарап, төңкере тексеріп барып қол қояды ғой. Қосымша қанша сауал сұрап бедірейіп отыратындары-ақ азап. Соның өзінде бағана тартушылары үстеме ақыға

оншақты қойымызды, бірнеше фляга майымызды өңешінен өткізіп барып, бірнеше айдан кейін ғана электр энергиясын жеткізді емес пе. «Сүтті болса өздеріңе береміз, неге мұнша бұлданасындар» дейміз. Оны құлаққа ілмей, алақанын қайта жаяды. Сауын алаңына бұл бағаналар осылай келіп орнаған. Сонан соң бір-екі қайта үзіліп те қалды. Онда-мұнда шапқылайтын тағы Ғазіз. Қазір әйтеуір тоқтаусыз сүт жөнелтіп жатырмыз. Енді электр монтерлер бұлданады. Мына Еркелетке осыны оқып үйрен деп тілек айтып жүрмін. Шұғыл қажет жайды, әсіресе өндіріс қажетін өтейтін орынмен тікелей тілдесіп, тиісті ақысына тез бітіріп алатын күн қашан жетеді, десейші. Әркімге көз сүзіп, әркімге жалынып-жалбыранған сан сатысы тәртіп титығымызға тиіп-ақ отыр. Өнім бер дейді. Берейік. Ал, соған керек жай дау-дамайсыз, бұлданусыз жасалуы керек қой. Соған жетер күн болса нағыз бақыттың өзін келіншегіңше құшар ең!

Рас, рас, - деуден бөтен Дмитрий сөз айтпады. Ол Ғазіздің қазіргі қаракет сырларын мол танып, іштей қайран қалған күйде тұрғаны анық еді. – Иә, осы бір қиықсыз тәртіп алынар игілікті тым алыстатып жіберіп отырған жайымыз жасырын емес. Соны сезінер көкірек, толғалаң бас қашан бітер бізге?

Менің толғаным жүргені сол арасы.

Ойлары осы бір түйінге тоғысқан екеуі бір-біріне оймен көз жіберіп сәл үнсіз қалған еді.

Бұлардың осы толғаныс сәтін Науан үйінің алдындағы қостың арғы тұсынан кенет естілген қаздар қанқылы бұзып жіберген еді. Екеуі және сауыншылармен солар маңында жүрген Лиза да сол тұсқа көз жібереді. Бырбиған төрт қоңыр қаз қызғылтым дәлекіні қамап, мойындарын соза, қанаттарын далбаңдата түз тағысына ұмтыла-ұмтыла түсіп үрей туғызады. Осы қаздардың бірін қмқырып бөктіріп кетпек болып, бас бағып келген түлкі баласында зәре жоқ, біресе ол жағына, біресе бұл жағына кілт бұрылып, құйрығын тақымына тыққан бойда тым әбігер. Тісін ақситқан болады. Ата қаз болса керек, батыл ырғып түсіп, мұны құлағынан жұлқып жіберді, дәлекі шошаң ете жата қалып аунап түсті. Осы кезде желе жортып жеткен Науан қаздарды қуып, түлкінің сытыла жытуына орай жасады. Оның соңына түсе бастаған, өзімен бірге ілесе келген екі сары ала итін дыбыстай шақырып, артынан қуды. Мына тұстағы қамысты қара суға қармақ салып жүрген үш бала да солай жүгірген. Иттерін ерте қайта оралған қара мұртты Науан балаларға назар аударды.

Қайда барасындар? Бар, балықтарыңды аулаңдар.

Қап, неге босаттың аға, түлкіні?

Түлкі емес, әлі ауызданбаған дәлекісі ғой, қайтесіндер оны. Қаз ұрлауға келген сері жан сауғалап әзер құтылды. Мен бармасам Мәпіншеннің қаздары тіпті жұлып-жұлып тастайтын еді. Оны

қар түскенде аламыз. Қазір обал болады.

Ғазіздің баласы Әлімхан үн қатпай Науанға тіпті өкпелі еді. Осы жайды көзбен шолған Ғазіз Мәпішкенге арнайы әзіл айтады.

Бұл Мәпіштің қаздары тура өзіндей, сірә, қасқыр келсе де шегінбей қамап алар.

Оның рас, келіншектен жалтақтайтын жігіттен қаздарым артық, - деп Мәпіш Арманға көз жіберіп қойды. Әзіл мәнін Дәлила да аңдайды. Бірақ, ол өзінен үлкен апаларға бұл ретте тікелей қарауға ұялып, сиырларын шарбақтан шығарумен айналысып кеткен...

Бұл Мәпішкен осы ауылдың кәліпті театры. Ойламаған жерден бір күлдірмейтін күні жоқ. Әзілмен тыңдаушыны жігерлендіре жадыратып тастайды. Кемсітіп айтқанын естімейсің. Құптап, қостай айтып көтермелеп, емеурін білдіре ой тастап отырады. Бағзыда сәл ағаттығыңның өзін шымши шыжылдатып, жан сезімінді қып-қызыл от шоғынан ебелек қаққан шыбынша шоршытады. Небір қиындығыңды елең ете қоймай, жаздың жадыраңқы лебіндей көңілді қалпын өзгертпейді. Шіркін, келіншектің бәрі осылай болып жарала берсейші. Онда жігіт атаулы әулиесінің аялауындағыдай сезінер еді өзін, шын бақытты, іштей шат-шадымандықпен сезінер еді.

Бала жастан дерлік сыралғы Мәпішкен бітімін Арман осылайша тағы толғанып бағдарлады. Оның Ғазізге қалжың қарымжысы ретімен айтқан әлгі

сөзінде ара-тұра мұны да жылы ниетпен қағыта кету жатыр. Орынды да болар. Ғазіз енді басың бос, Арман да солай, енді бұл жүрістерің не дегені ғой. Адамгерлік ар-ожданның алтын торы дейтін бар емес пе? Оны бұзуға мен болайын, Ғазіз болсын қалай бармақпыз? Әрине, Мәпішкен оны білмей отырған жоқ. Өмір шіркін шолақ қой, бірінді-бірін куантсаңдаршы дегені-ау сірә. Айналайын-ай, небір үлкен ойларды, бағдар-болжамдарды иненің көзіндейден өткізіп жіберетін, ұшқыр айтып, соны әзілмен жеткізе қоятын тіл мескерлігің-ай. Сендей келіншектен Науан күн сайын миллион айналып, миллион ризалық білдіріп отырса да аз-ау. Жаңағы қалжыңына орай ең болмағанда осы ораймен бір-екі ауыз сөз айтқысы келіп-ақ еді, Ғазіз тұр, мына жастар жүр, қалай жаймақ ол ойын. Сөйтпін үндемей, қас-қағымда дерлік сан ойды толғантып өтті де, тек жымыңдап жылы ажар танытты.

Арман, саған арнап, жетіле түссін деп босаттым әлгі дәлекіні.

Жөн-ау, Науан, бірақ, бәріміздің сый-құрмет, тарту-таралғымыз күн сайын сенің Мәпішкенге арнала берсе деп тілеймін ғой.

Науке, осы сөздің төркінін көкейіңе берік түйші. Бақытты қадірлей білмек керек, - деген еді бұл семьяға мол тілектестігін тағы білдірген Ғазіз.

Шіркін-ай, мына қатын мен Ғазізді қатар отырғызып, кезек-кезек бетінен шөпідетіп сүйсе де көп емес.

Мәпішкеннің бұл айтқаны баршасын тағы күлкіге батырды.

Әзіл – күлкімен қоса есіліп ұқсатылып сауын да өтіп кеткен еді. Топты фляганы Еркелет пен Дима лезде екі жақтап көтеріп әперіп, Науан мен Ғазіз машинаға жайлап орналастырып, бұлар ауылға оралуға қамдана бастады. Тетіктерді жуып-шайған соң, Мәпішкен үйіне кіріп шықты, табынға беттегелі тұрған еріне тапсырма айтты.

Жана түлкіні болса қоя бердің, қайта оралуы кәдік қой. Ауылға беттерінде ана қаздарды қосқа қамап кет. – Осынан соң қолтығына қысқаны бар Мәпішкен машина тұрған жерге беттеді. Балалар – бәрі отырған екен. Басқышқа аяғын салып, қорап ернеуінен ұстай бұл да көтерілді. Ғазіз оны қолынан алып демей түсті.

Ауыл көшкелі жатқандай қам-қарекетте. Шеткергі Ниқан үйінің сыртында тұрған арба жегіліп Айғанша есігінің алдында әкелінген. Өгіздер құйрығымен қамшыланып, арқасына қонып мазалаған шыбын-шіркейді үркітеді. Екі қария және Өмірғалы, Ғазіз нағашысының баласы Жұматай төртеуі көк тасты салмақпен көтеріп арба жанына жеткен.

Абайландар, қолданшығарып алып, аяқтарыңды жаңшып түспесін. – деп Ниқан сақтық айтып қояды. Осы үйдің жанында екі тай қазан, ошақ, самауыр және аяқ қаптарға ыдыс-аяқ жиналып салынған. Іргелес екі үйден бауырсақ, пісі асты дастархандарға

түйіп әкеп Ақбала әбігер. Сонадайдан тағы екі-үш арбалылар көрінеді. Сауыншылар тап осы кезде келіп жеткен. Машинадағылар түсіп жатыр.

Ата, апа, қабыл болсын!

Қабыл болсын!

Мәпішкен, Арман, Еркелет үлкендерге тілек білдірді.

Айтқандарың келсін!

Періштенің құлағына шалынсын!

Ниет білдіру соңында сауыншылар ауылдан ертерек келген Өмірғалы мен Ақбалаға сәлемдесіп, жай-күй сұрасты.

Ғазіз қарағым, екі шек қой жетіп қалатын еді-ау, үшінші малға бос зуре болғансың, не істейміз мұны?

Ағиян жеңге болмай алғызды, Сипатжанның аяттамасын қоюға арнағаным, алып бар деді. Балалары үйде жоқ екен, малын қарайтын ешкім жоқ, кейіндеу барып аят қайтартармын, ақкеме соны ұқтырғайсың деп сәлемін айтты...

Екі қой салынып машина жүріп кетті, сол ізбен өгіз-арба жылжыды. Әйелдер мына тұстан тікелей бармақ боп, оны-мұны қосымша керек жаймен айналысып кетті. Көлді айналып бұрылатын тұсқа жеткенде арғы жақтан келе жатқандарға Разымбет қол сермеп, зиратқа қарай тарта беріндер деген белгі берген. Сол араға жеткенде арғы-бергіден құралған арбалылар жаңағы екі қойды мойын жібінен, екінші қолымен атын шылбырынан ұстай күтіп

тұрған Науанға кезіккен. «Сипат зираты» аталған, күйдірілген кірпіштен, ықшам киіз үй бейнесінде өрілген ғимарат болмысына бірсыпырасы назар салады. Дөңгеленіп келген қабырға кәліпкі төрт бұрышты кірпіштені қаланса, үстіңгі жағы бір шама ұсақ, үшкіл кірпіштермен сүйірлене шыққан төбеге дейін жымдастырылған. Бұл төңіректе тап мұндай бітімдегі мазар әредік. Жүп-жұмыр, көк шыбық темір шарбақ есіктен жоғары, үзік етегіндейдегі маңдайшаға қызыл кірпіштер реңінен айқын бөліне түс ашқан, құлаш жайымдай ауқымы бар қошқар мүйіз өрнек көгілдір сырмен түсірілген.

Келгендер тізбектеліп, зиратқа кіре бастады. Шаңырақ – тесіктен ішке мол жарық түсіп тұр. Қабірдің үйінді топырағының дәл кеуде тұсында торғайдың қос сарғыш жұмыртқасы жатыр. Ниқамбек аят қайырып өткен соң әңгіме бір сәтке осы жұмыртқалар жайында қозғалған еді.

Айналдым-ай, адал, таза пиғылыңа алланың пәк құс жұмыртқасы реңінде, періште қолымен салғызған ишара сиы ғой бұл!

Құранда алла рақымының осындай жайы туралы да айтылған деседі.

Молдеке сол дұрыс па, қасиетті Ғосыман моллаға Мұхаммет пайғамбар өзі айтып жаздырған құранда осы жайдың айтылуы анық қой, - деп сұрайды біреу үлкен ауылдан келген қариядан.

Алла рақымында шек болмайды, не ақ ниет қылсаң – соның бәрі қабыл етілмек...

Мейман жігіт Дмитрий топшылауы басқаша болатын. Ол жұмыртқа салған торғай бейбак құзғын тырнақтылардың бірінің шеңгеліне абайсыз ілініп кете барған болар деп пайымдайды.

Кісілер есік алдына шығып, енді көк тасты қай тұсқа орнату дұрыс боларын кеңесті. Бөлсек орнатса жүрген-тұрған қағып-соғуы ықтимал делініп, аят, аты-жөні жазылған, қасиетті саналатын тасты зират есігінің сыртқы босағасына қабырғаға жапсарластыра орнату жөн деп ұйғарылды. Сонан соң арбадан көк тас жерге түсіріліп, неше қабаттаған қағаз орауы ашылды. Ескерткіш дүниенің ерен өрнектелген бедері шыбын тайғанақтайтындай жып-жылтыр күрең тас бетінде қилы құбылып көз тартады. Жайынан екі метр, ені сыңар құлаштай тастың айнала шетінен көгілдір сырмен ойма сызықша тартылып, сол орам ішіне тізбек-тізбек жазу жүсірілген. Қыры дөңгеленіп келген маңдайға масаның сирақтары текті жазумен аят жазылса, онан төменіректе әйнек-қабықшамен дәнекерленіп, дөңгелетіле Сипаттың ең бір аяулы бейнедегі суреті орнатылған. Сонан қос елі төменде «Разымбет қызы Сипат» деп аты-жөні айтылып, соның астына ұсақ ойылған - өмір сүрген уақытын білдіретін жазулар берілген. Сонан біраз төменгі: «Бүлдіршіндеріңнен, әке-шешелеріңнен, жан-жолдас, достарыңнан» делінген жазулар біршама уақтау көрініп, жанашырлардың көз жасының тамшыларынша елестейді. Соларды оқып өткенде

жүрегің сілкініп кеткендей сезінесің.

Тас үстіндегі сол өрнек бірқатарларға тағыла аяныш сезімін құйып, Хауа, Айғанша, Айғаным аналар, Разымбет қарт үнсіз егілді. Арман көгілдір шаршысының шетімен көзін сүртіп өксиді. Соның артын ала тұрған Тараса, Лиза, Мәпішкен, Дәлилалар іштей бей-жай, көзінен мөлдір тамшылар үзіліп түскенін аңдамай қалғандай. Кеше ғана дерлік өздерімен бірге ойнап-күліп, жылы, тәтті сыр шертіскен, гүл шешектей жайнақтың енді тас бейнеге айналып кеткені от шоғындай ыстық күйінішпен егілген еді бұларды. Аралай жүгіріп жүрген үш-төрт бала соларға үніліп-аң-таң.

Ал, Науан, Сүйіндік, Ғазіз сол жаңағы айтылған орынға көктасты қондырындар!

Разымбет мұрсат еткен соң бұлар қайла, күрек, сүймендерін алып іске кіріскен. Арба алдында екі-үш самаурын бұрқырап, Ақбала ортаға – екі жерге дастарқан жайып жіберді. Самауырлардан әрірек үш жерде қазан көтеріліп, ошақтар жағалай көл жиегінен ойылып әжелінген, қап-қара шыммен көмкеріліп жатыр. Дастарқандарда арғы ауылдан жинап, сабамен әжелген қымыз сапырылып таратыла бастады. Өмірғалы мен Науан екі қойды жетектеп әкеп бата тіледі.

Разымбет пұшпақ бөркін сәл көтере қозғап қойып, ақ орамалымен бетін жайлап сипап алған соң салалы екі алақанын алдына жая ұстап, ақ мұрты бүлкіл қағып сөз бастады.

Әулие де, батыр, дана да, сүйікті ару да халық перзенті. Бұл баяғы Уәли баласы Әбілмансұр, иә, айбарлы Абылай бабаң айтып кеткен қағида. Осынан жүз жылдар бұрын жоңғарлар атанған қалмақ, әм қытай хандары халқымызға қатер төндіріп баққан. Улы зәрін шашпақ жыландардай шабынған солар баққа, таққа таласып, өзара қырқысып жатыпты. Абылай бабаң қытаймен қырқысқан жоңғар ханымен келісім жүргізіп, өзара соғыспауға уағда жетеді. Соның айғақтамасы ретінде осы мына Аягөз маңында екі елдің ежелгі дәстүрі бойынша көкқасқа айғыр, ақсарыбас қошқар шалып сертгеседі, сөйтіп, халқымызды біраз болса да тыныштық алуға жеткізген екен. Сол әруақты баба дәстүрі ғой, ақсарыбасымызды атап, сәт күні шаламыз, халқымыздың еркін тіршілігіне, іргесі берік, аман-есен болуына жазсын пәруардігер! Сол халықтың сен де бір перзенті ең, аяулы қызым – Сипат, жатқан топырағың торқа болсын, тәңірі енді сенің, дос-жараныңа мұндай қайғы шеккізбесін! Бірге оқып, ойнап-күліп бірге өскен, араланыннан қыл өтпеген досың бейнең түсірілген мына көк тасты жасатып әкеп отыр, бүгінгі күні соны бәріміз болып босағана ақ ниетімізді айтып қоямыз! Ал, ақсарыбастарыңды шалындар, алла қабыл қылсын, әумин!..

Алла қабыл қылсын!

Қабыл қылсын!...

Ет піскенше не заман, қымыз, шайдан соң

дастарқан жанында үлкендер өзара мәслихаттасып Ақбала және үлкен аналар ошақастына ұстап ақжапа салып, ет сапырып қазан басында жүр. Жаңағы бір әзірде ғана Науан сарымсақ әжелуге атына қонып қопаның басы – сонау сайға қарай өрлеп кеткен. Дөңестеуге салынған зират сыртынан еңселі бір қызғылтым құмыра текті байқалады. Соның ту сыртынан арғы көгілжім оянда бес келіншек жайғаса отырып әңгіме-дүкен құрады. Бәрінің назары еңселі, аққұба жүзді Тарасада болатын. Әлгінде ғана мойындарынан құшақтай құшып достық ниет білдіріскен орыс, украин қыздары сәтімен кезігіп табысқанына разылығын байқатқандай бір-біріне хош реңде қарасып қояды. Өзгелері болса Тарасаны былтырғы шілдедегі Сүйіндікпен скеуінің үйлену тойынан бері өздерінің ішкі бір тіршілік жүйесіндей сезініп, мол жылы құштарлығымен қарайды. Әттең ол әлі қазақша сөйлеуді жіті меңгере алмай келеді. Ауылдың тумалары болса оырс тіліне шорқақтығына опықты. Қазіргі сәтте соның бірі де біліне қойып отырған жоқ. Лиза екі жағына бірдей тілмаш. Арман, Мәпішкендер болса Тарасаның ауылдың өзіне келуін қалайтынын білдіреді.

Қазір болса бұл МТС-тегі ауруханада дәрігер. Ауылға келгенде не істей алады?

Біздің колхоздан да аурухана ашылуы жайында айтылып жүр ғой, оған дейін бізбен бірге жұмыс атқарып жүре туруына әбден болар еді.

Мәпіш-ау, жергілікті өкіметтің ұзын арқан-

кең тұсау дегендей, уәдеге жомарт, нағыз істің жағдайына келгенде шолақ қолдай орашолақ, табансыз, жалтақ екенін білмейсің бе, - деп Арман Мәпіштің әлгі тілегіне өз бағдарынша түсінік береді. – Аурухана ашу үшін әуелі оның орналасатын үйін салып, тағы басқа қажетін жасау керек емес пе? Не колхоз басқармасы, не ауыл кеңесі бұл турасын толғанбайды. Тек мөр басып, қол қойып, ауданға қағаз жібергеніне маз боп жүреді. Қағазын жіберген екен, соған жалғастыра әлгі жайды қалай шешеміз деп көппен ақылдасып кеңеспей ме? Қайсымыз болайық сондай құрылыс салуға қол ұшын беруге, немесе, мүмкіндігімізше қаржы жинап беруге әзірміз ғой. Солай болмаса ауылда аурухана ашам деушілік жел сөз – қашпаған қашардың шикі уызы деген сөз. Анаған да үкімет көмектессін, мынаған да үкімет көмектессін деп қарайды. Немене үкіметтің аспаннан жауып жатқан қаражаты бар ма екен? Осыны бір мыйға жүгірту жоқ. Бірдеңе жетпей, істелмей жатса бар кінәні сөйтпін жүріп сол үкіметке аударып салуға әуестігімізді қайтерсің? Бұл пақыршылықтың күнінен қашан шығармыз десейші.

Ауыл тұрғындарының мына тілек-толғанысының жайын Тараса Лизаның айтып жеткізуімен біліп, сәл күлгендей, мыналарға тауып айтқан ойына разыдай кейіп таныта қарап қойған еді. Соносоң ойын білдірді.

Сүйіндік агрономдық қызметімен МТС-те

абыройсыз емес. Ол не дейді, қайдан білейін? Ауылға келуден ешбір қашпас едім, жомарт жанды ел іші ерен бір еркіншіліктің кең дүниесі ғой. Сипаттың той күндері айтқан ән әуендері: Бал Қадишасы, Айттым сәлем Қаламқасы құлағымнан бір кетпейді. Аурухана ашылар болса Сүйіндікті осында өзім сүйреп әкелер едім. Келешекте көреміз ғой.

Лиза арқылы осы жайды естігенде Мәпішкен сонша разы болып қалғанын білдірген.

Ана ұлдан келіннің өзі көп мұсылман. Елді қалай қадірлейтінін қарасайшы. Айналдым, ауылға келуге қайтсең де асық. Сенің шипалы болар емінді күтіп отырған ауру-сырқаулар аз емес, алдымен сонау әжелеріңе жәрдемің керек...

Оу, Мәпішкен баяндаман, бітсе, ана егті жасауға жүріндер!

Келіншектердің тәтті әңгімесін шақыра келген Ғазіз үзіп жіберген болатын...

Тамақ ішіліп болып Мұздыбай молда құран оқыған кезде күн едәуір еңкейіп қалған болатын. Ақ шашты аналар, Сипаттың өрен дос келіншектері келіп көк тас алдында сәл тұрды. Айғанша бәйбіше қалтасынан орамалын алып, тас бетін бір-екі сипап жіберіп, баласы Ғазізге көк тас пен зират есігі арасынан жіңішкерек жіптен көрме жасатты. Соған өзі алғашқы болып ақ жібек шаршы ілді. Сонан соң біреулер таза кездеме қиындыларын, енді біреулер қызыл, көк ала шербен ақшалар ілген.

Молла, мынадан ырым ет!

Түстас Хауа кемпірдің мына айтқаны жаға қоймағандай, жасыл мақпал шапанын желбегей жіберген молла ақ таяғын алдына тірсей тұрып, қарт анаға сығырая қарап, көз жіберді.

Бәріне тегіс неге ұсынбайсыңдар? Әлде дүмшелердің салтымен молла ала беруге, жоқты-барды жинап, күнәға бата беруге тиісті деп қарайсың ба? Ғалім Ғосман молда жазыпты дейтін құранда бейбақты мүсіркеу парыз болары айтылған. Разымбеттің жалғыз перзентінің босағасына байлаған ақтықты олжалау маған жол емес, соны білгейсің. Әйтсе де, дағдымен айтып жатқан боларсың, Ғазіз қарағым, мынаның көңілінде кетпесін, маған Айғанша шешен ілген орамалды ғана әперші, - дегенді айтып молла шамданыңқырап қалған.

Құранды қолына алып көрмеген Хауа моллалардың заңы алай-пұлай бола беретінін қайдан білсін, иә, дағдымен айтып жатқаны да. Не де болса мына балам зираты жанында дау-дамай тугызбағайсыңдар!

Разымбет құдай жөнін айтты. Жаптым аузымды...

Кідік сөз үзілді де, Сипаттың жылын беруге зират басына жиналғандар кам-қарекетінің жайымен ыдырай бастады. Машинаға отырып сауыншылар аттанған. Қазан – ошақ, аяқ-табақты жинап тиеп, шешелерін отырғызып, Ғазіз өгіз-

арбаны қозғады. От орнына су құйып, сақтық жасап болған Өмірғалы, молла, Жұматайлар Разымбет, Ниқамбектерге қош айтысып аттанған. Сүйіндік, Дмитрий, Тараса, Дизалар Ғазіз қалауымен соның үйіне соғып аттанбақ боп барады. Бұл арада Разымбет пен Ниқамбектен басқа ешкім қалмаған. Дастарқан жасалған тұстан сәл әрі барып, енжар күйде қарт әке аяулы баласына зираты сыртынан қайта құран оқыды. Осы кезде көлден ұшқан екі аққу баяу қанат қаға, сынғырлай саңқылдап осылар үстіне ұшып келген еді. Қасиетті жануарлар сол бетімен осы араны екі айналып ұшып, сарнай қаңқылдап етті. Әлде Разымбетті танып, қабыл болсын айта келгені ме, әлде домбыранды бүгін неге шертпедің дегені ме, әйтеуір бір ишара жылылық нышан танытып барады.

Қап, домбырамның үйде қалғанын-ай, қасиетті аққулар сендер маған мына балам тәрізді білінесіңдер, келіңдер қайтып, келіңдер! – деп қария құс кеткен тұсқа көз жіберіп, қол былғап тұр.

Оныншы тарау

Қақтығыс

Өзен сағасындағы ауыл таңы бүгін арайлы атты. Наурыз басының салқыны лебінен білінсе де, артының зәрі болмас, деп түйді сыртқа жабағылы бие айдап шыққан қария. Осы кісінің тұнық ауаны

жарып шыққан, мал айдаған дауысынан сескенді ме, әрірек дөңестегі, шарбақталған мал ішінен екі қоян орғи шығып ағындай зытты. Қария бұларды бірден-ақ көріп, жайларын іштей мүсіркеумен толғанып келеді. Бейбақтар бұларға бәрі қорқыныш. Кеш батып, ымырт түсімен дамылсыз қуғын-сүргін салатын жырақтағы түлкі мен бөріден сытылып, осынау маяға келіп сағалайды, хошы бұрқыраған көк майса пішеннен миуа-гүл бөршіктерін теріп жеп, әрі қорек табады. Адам еңбегінің бір нәтижесі бұларға да пана.

Қар жапқан сол ұзын маяның арғы тұсында ақ қағаз бетіне айқын түскен мөр жазуына ұқсап, шүрк-шүрк, уақ іздер көрінеді. Әлгі сойқандардың қуғысүргінінің сүрлеуі екені аян. Сол тұстан келіп құлайтын жал жиегінен жаңағы екі қоянның бірі орғып өтті де, екіншісі зым-зия көрінбей кетті. Жол бетін сәл бұркеген қырбық қарға ұзын ирелең, қас сызық болып түскен, түнделете сақ өткен шананың ізі жосылып жатыр.

Сонау әріде, көк жиектің арғы ернеу шетінен сәулесін тарамдап тарата күн көтеріліп келеді. Қария бері бұрылғанда ауыл үстінде көкке шаншыла, қатар түзеп будақтаған қоңыр ала түтінді тамашалап қарады. Іргесін қар тығындап аласара түскен шағын ауылдың тәйпек үйлерінің маңы қараң-құраң – аулаға шашқан шөпке шығарылған сиырлар, торпақ, әредік қой-ешкі қозғалақтап көрінеді.

Орта тұстағы еңселі үйдің маңдайшасында қызыл жалауша желбіреді. Соның алдына біртіндеп адамдар келе бастады. Салт атты, тақ киінген скеудің сырттан келгені танылады, аттары құлағын қайшылап, бозғыл дем бүркіп, солығын әлі баса алмай, танаулаған күйде.

– Жиналыс өтетін құлыбы осы үй ме? – деп сұрады жеңінен қамшысының сабын шошайтқан.

– Ассалаумағалика-ым, Адақа, Жәке, – деп тракторшы Қалқаш бұл кісілерге дауыстай сәлем беріп, жөн білдірді. – Түсіндер, жиналыс өтетін клуб осы.

– Уәй, мынау әлгі өзіміздің Сәнапраздың күйеу баласы ғой, өзің де аманбысың, қарағым? Иә, мына атымызды қайда байлаймыз, шөпті қайдан саламыз?

– Жүріңіздер, біздікіне түсіңіздер, – деп жігіт бұларды кері айналдыра, әрі қарай жүрді..

Таң қылаңынан жолға шығып, қарлы далада тоңазып келген екеу шай ішіп, бой жылытқан соң жай басып клубқа кірген.

Қилы-килы сыр шертетін, сөре-сөре сөздер бар. Соның бәрін сіз қызу да қиқуталас ап-пікір айтылып жататын кез-келген жиналыстың өзінен де ести бермейсіз. Сөздің ондай тек төркіндерін түйсіну сөйлеушісіне, онда да оның сөйлей білуіне байланысты. Шешендер таңдай кептіріп, сортаны бұрқырап жататын татырауды да қиыстырып бейнелеуімен тамылжытып елестетеді. Бір шешендер сынығының сызатын да сездірмей,

жайып-шуып, енді біреулері төніп келген пәлені бөгделердің басына аудара төгіп, байлап тастайтындай иланып туғызады.

Мына жиналысты аша тұрып, бұлаң құйрыққа салған колхоз партия ұйымының хатшысы Тышқанбаев Тоқтағанның кіріспе сөзін тыңдаған Арман мұны жаңағыдай шешендердің қай легіне екшеп шығарарын әзірге тап бастырып түйе алмай отыр. Бірнеше жыл райком секретары болып қызмет атқарған бұл азамат қай қиықпен де сөйлей біледі. Шашы қыр шекесінен екі жағына тең айырыла селкілдей, көзімен отырған көпті тіпті кілей, тіктұрып сөйлеуінде ол колхозшылардың облыстық Советтің депутаттығына кандидат, облыстық прокурор Айқынбаевты қошаметпен қабыл алып отырғанын алдымен аңдатқан. Мұнысы құда да тиіш, құдағи да тиыштың райын туғызбақтың қиыстырмасы. Оған жалғастырыла сайлаушылардың белсенділігін көтеруге колхоз партия ұйымының қаншама қам-қаракет жасағаны аңғартылып, тұжырымдауында ауыл мүддесінің шешілмей келе жатқан жайлары әр алуан екенін білдірген. Сырттай шолғанда бәрі де дұрыс, ешбір мін таға алмайсың.

— Өткен екі жолғы сайлауда да колхозшыларымыз депутат болып сайланғандарға көп аманат жүктеген еді. Соның ең бастылары орындалмаған күйі қалғанын бүгін өкініп айтамыз. Әсіресе колхозда аурухана, монша, мектеп үйлерін салу жөнінде берілген аманат және мұны қабылдай

тұрып депутаттыққа кандидаттардың берген уәдесі айтылған жерінде қалып қойды. Иә, соларды депутаттыққа қателесіп сайлағанымыз енді әбден көрініп отыр. Бізге кейде кім көрінгенді әкеп тыңпалайды ғой. Айқынбаев жолдас жаңадан сайланатын депутатымызға кандидат болғандықтан сізге бұл жайды айрықша атап айтқымыз келеді. Әсіресе құрылыс салу мәселесі жөнінен барынша қамқорлықпен қарар деп сенеміз. Солай ғой, қауым?— деп кеп түйген еді ол ойын.

— Әлбетте.

— Беделің бар, сөзіңді жұрт тыңдайтын азамат екенсің, шырағым. Ділгер болып отырған жайымыз көп. Мына аурухана салғызу жағы қинап келеді.

— Апырай, шай қайнатып беріп отырған кемпірім аурудан бір шықпай келеді. Қандай керім болар еді, ауылда аурухана болса.

— Тышқанбаев Тақтағаның әлгі ойын қостап құптаған дауыстар залдың әр тұсынан солай естіліп жатты.

Айқынбаев жиналыс президиумында — стол басында, жанында отырған партия ұйымы хатшысына тілек білдірді.

— Жаңағы айтқаныңы — алдымен жергілікті өкімет — ауылдық Советтің тікелей өзі айналысар іс қой. Өздеріңіз бұл турасында ешбір жерге талап-тілек қоймадыңыздар ма?

— Ауданға бірнеше рет хат-қатынас жіберілді. Сыбыс жоқ.

– Ондай хатты артына түсіп іздеуші болу керек қой.

– Әзірге олай іздеу салып көргеміз жоқ. Депутаттар қол ұшын берер деген үміттеміз.

Ара-тұра Айқынбаев пен Тышқанбаев сөйлесе отырып, қызмет атқару сарайындағы біраз сырларды ақтарды. Әңгімеге зал-құлақ салады.

– Ізі жоқ, сұрауы ол қатынастардың молланың ішірткісінен түк айырмасы жоқ қой, – деп орнынан тұра дыбыстаған Адаң ақсақалдың күңгірлете айтқан қынжылысы естілді. – Бұлар мына қауымның мүддесін өтеу үшін қызмет атқарып жүр деп қателесіп келіппіз ғой. Енді не дейін.

Айқынбаев тағы да қосымша деректер білмек ниетте.

– Сөйтіп ауыл Совет тиісті қызметін атқармаған болып шығып отыр-ау.

– Әркім әртүрлі бағалайды. – Тышқанбаев жалтарыс жасай бастады. – Басқа да қызметі бар ғой.

– Құрылыс салудың аса ділгерлік екенін айтып жатырсыздар. Бұған жету үшін заңды ретпен талап қоя білу керек. Ол ауылдық Совет сессиясының арнаулы шешімі болмақ. Бұл бірден бір заңды документ болмақ.

– Онда депутаттарды несін сайлаймыз.

– Әлгі ойға Тышқанбаев өз түйімін тайталастырады.

– Менімше депутаттар жергілікті өкіметтің

занды шешімін іс жүзінде асыруға жәрдем етушілер деп білемін. Ал, сіздер бар таукіметті депутаттар мойнына артып, қол қусырумен келесіздер. Мәселен, мен депутат болып сайлана қалғанның өзінде сіздерге құрылыс салып беруге қызмет бабым жөнінен өкілетті бола алмаймын ғой. Рас, тілек көп дейтін боласыздар. Бұл жөн дейік. Ал, қолымда тілекке арқау етіп айтатын ешбір дәйектеме – заңды документ жоқ. Неменеге сүйенуім керек?

Бұл турасына Тышқанбаев түсінік бере алмады. Айқынбаев ойын онан әрі жалғастырды,

– Әлгінде бұрынғы депутаттарға өкпе білдірдіңіз, аманаттың көбі орындамады дедіңіз. Иә, сол аманаттарды қалай белгілеп едіңіздер?

– Сайлаушылардың тап осындай жиналысында айтылған ол аманаттар. Сонан соң қолдарына жазалып та берілді.

– Сонда әр депутатқа нешеуден аманат берілді?

– Біреулеріне бес-алтаудан, біреулеріне екеу-үшеуден аспайды.

– Сол аманаттарды құрастырып қағаз бетіне түсірген кімдер? Облыс па, аудан ба, ауылдың өзі ме?

– Біз. Партия ұйымы мен ауылдық совет. Бекіткен де, ұсынған да сайлаушылардың осындай жиналысы.

– Ал, әлгі аурухана, мектеп салу кімге аманат етілген еді?

– Облыстық Советке депутат етіп сайланған

облыстық милицияның бастығына, екіншісі – аудандық Советке сайланған аудандық оқу бөлімінің бастығына аманат етілген болатын.

– Олардың құрылысшылары да, мұндай құрылыс салуға арнап бөлген қаржысы да жоқ. Оның үстіне қай жерде, қандай құрылыс салуды жоспарлауға да бұлардың ешбір қатысы болмайды. Сөйтіп, әлгі аманаттарыңыздың бұларға орынды берілмеген болып шығатынына айтар дауыңыз бар ма?

Тышқанбаев та үн жоқ.

– Иә, бақсаңыз, әр депутатқа өзінің атқарып жүрген қызметіне үйлесімді, жөн-жосығын білетін, ісіне сәйкес келетін, қолынан кәміл келетін аманат жүктеген жөн болар еді. Сіздер сол ораймен келмей, бүгінде «депутатқалайықсыз адамдарды сайлаппыз» деп опық-өкпе айтасыздар. Тапсырманы қиықсыз белгілеумен өздеріңіз сайлаған жолдастардың өкімет басқару ісіне белсене қатысуына көрнеу көзге қолбайлау болғансыздар.

– Аманатты берген мен дейсің бе, белгілеп бекіткен сайлаушылар жиналысы ғой.

– Бұл енді жалтарған сияқты сөз. Әлгінде өзіңіз айтқандай, аманатты қағаз бетіне түсірген сіздер ғой. Сөйтіп, сайлаушылар жиналысы атынан депутат болушыға орайы болмайтын, қолынан келмейтін жайларды да аманат етіп, тізімдеп, қыстап, күштеп белгілейсіздер. Көп аманаттың орындалмай қалу мәні тап осында жатыр. Міндетті

ұзын-ұрғамен жалпылап емес, саралап даралап белгілемек керек. Ауыл жұртшылығы болса, партия ұйымының хатшысы сізге бәрімен жөнімен, жүйесімен келістіреді деп сенген.

– Иә, сенеді.

– Сол сенімді сіз ешқашан ештеңеге жеткізбес сырдақтық әдеттің ағынына сілтей сілкіп төге салғансыз. Аманаттың орындалуына сәт туғызатын әрбір жайды қағаз бетіне тоғыз қайта толғанып барып түсіру, жол мезгеуші ретінде, мақтан ескерер түйініңіз болу керек еді.

– Ең болмаса партияның ар-инабатын сыйлаңқырап айтыңызшы.

– Парықсыздық батпаққа батырады. Халық қажетін өтеуге жеткізетін нақты, арайлы іс қана ар-инабатқа алтын қазық болады. Иә, Тақтаған сізге бөгет жасап отырмын-ау тегі, жиналысыңызды жүргізе беріңіз.

Жұрт қол соғып жіберді. Арман Тышқанбаевтың шешендердің қай легіне жататынын енді айқын бажайлағандай. Бұл жар сала тұрып, жалған айтып, жалтарып шығатын оң қаптал сығырлаңның тап өзі ғой. Сан қилы жайды қамтитын істің түпкі нәтижесі жарытымсыз болып жүргені сонан шығар. Мұндайлар құт емес – жұт. Қалай сытылып шықпақ керек осындайлардың бүріп алған шеңгел-шырмауынан? Дәл осы арада туа кеткен осы бір ойлар Арманның зердесін ауыртып, тырнап-тырнап жібергендей болды. Әйтсе де, қанық біле

қоймайтын құпия қатпарларын тарақтап ашып, осындай сезім сермелісіне апарған мына заң қызметкерлерінде әбден разы болып қалды.

Жиналыс одан әрі жүруде. Жұрт сенген өкіл Ғазіз Әкбаровке сөз берілді. Көп назары стол басында. Президиумға сайланған Мәпішкен бетін сәл бұрып, Ғазіздің үлкен жиында мүдірмей сөйлеуіне ықыласпен көз салады. Тышқанбаев әуелгідей емес, тауы шағылып басылыңқы отыр. Қызғылтым көйлекке түстес, таңқыштай жалпақ галстук байлағаны ұнамдылық бермейді. Быржиган беті өзі құрдым біткен мұрынын шөгіндіре тартып, жалмап жұтып бара жатқандай білінеді. Ғазіз депутаттыққа кандидаттың өмірбаянын, қызмет бабын, азаматтық жолын, кішіпейілділігін бас-басына талдап әңгімеледі. «Әділ совет заңын іске асыру жолында Айқынбаев жолдастың облыс прокуроры ретінде бұдан әрі де сергек қызмет атқарып, сайлаушылар аманатын орындау тұрасымен де байыпты айналысатынына сенеміз. Сайлау күні өз кандидатымызға түгел дауыс берейік...».

– Кандидатымыздың өмір жолымен таныстыңыздар ғой?

– Таныстық.

– Ал енді кімнің пікір білдіріп сөйлегісі келеді?

Залда өзара күбірлесіп сөйлескен дақұл-дұқыл естіледі.

– Уақыт өткізбейік. Кәне, кім сөйлегісі келеді?

– Менің әуелі бір жөн сұрағым келеді. Сол турасын түсінген соң бір-екі ауыз сөз қосамын.

– Жөн. Айтыңыз. Никамбек деген ақсақалымыз.

Көп ортасында тығыздала отырған орнынан қария асықпай көтеріліп, белбеуін шешіп, шапаны астындағы бешпентінің ішкі қалтасына қолын сұқты.

– Уа, Ника, шашу шашқалы тұрсыз ба?

– Әлгі 28 теңге пенсияны кеше берген болса, шашу шашатыным-шашатын едім. Игі жақсылармен бас қосқан мәжілісте шашпағанда Никамбек қашан шашу шашпақ, деп ойлайсың.

Жұрт күлісіп қалды.

– Пенсияны әлі берген жоқ, енді қайтейін, оның орнына мына облыстан келген брокорал азаматқа ауданның әлгі қызыл шұбар тергеушісі жіберген қатынас қағазды көрсеткелі жатырмын.

– Ол неғылған қатынас?

– Әлгі бұрынғы басқарма лаңының бір шашырандысы ма деймін. Мына кісіге көрсетіп, жөнін білгім келеді.

– Тауып алған соң көрсетесіз ғой, әзірге не жай екенін ауызша айта беріңіз, әке.

Никаң қалтасынан іздеген тілімдей қағазды тауып алып, алдында отырған кісілер арқылы бірден-бірге жылжытып, стол басында отырған прокурорға жөнелтті. Президиум столы шетінде отырған Мәпішкен қолына жеткен қағазды Ғазізге, ол өз жанындағы прокурорға берді.

– Иә, қосымша айтайын. Жасым сексенге қарап отыр. Жалғыз бала соғыстан оралмады. Қаншама жылдар әр сайдағы ескі қора-қопсыны шаңға бата жүріп, жаңғыртып жөндеп, колхоз малын сақтаймын деп өмір өткіздім. Онан ауыл азаматтары соғысқа аттанып, қатын-қалаш, бала-шағаның басын қосып жұмыс жүргізген пригада болдым. Өмір-тарих осы. Соғыста сұм дұшпанды жеңдік кеп. Тірі қалған азаматтар оралып, бәрімізді қуантты. Соның біреуі, шырағым брокорал, жаңа өзің туралы әңгімелеп берген – ар жағында отырған Ғазіз.

Ғазіз көкірегі сәулелі, көзі ашық азаматымыз. Жаңа ол сөйлеген сөзінде біздің заңымыз – әділ заң деп айтты. Көп жылдан өзім де сондай иланымда едім. Бірақ, кейінгі уақта көңіліме бір күдік пайда болды. Мен бақ та, тақ та тілемеймін. Тек әділдік болуын ғана тілеп аңсаймын. Осы біздің заңымыз айтып жүргеніміздей – нағыз әділ заң ба? Осыны ұқтыршы қарағым маған.

– Бәле, не деп тұр мына кісі? Мына сөзіңізбен бізді бір пәлеге ұшыратарсыз.

– Партия хатшы, шырағым, жаңа өзің сөз бердің. Сірә, көңілдегіні айтуға құқымыз бар болар. Сабыр қыл. Саған келетін түк жоқ. Адам үні естілсе зәре-құты кететін бетпақтың су жүрек қояны сияқтан ба!

Қарияның ренжіген рені байқалады. Үрпиген қасы, күміс құймадай эппақ мұрты қозғалақтайды.

– Отағасы, сөйлеңіз, бірақ сөзді жөнімен айтпақ

керек.

– Иә, мен сол жөнді білгелі сұрап тұрмын ғой. Брокорал қарағым, сұрағаным – әлгі айтқаным. Түсінігін заңның қақ ортасында жүрген өзің бер.

Депутаттыққа кандидат орнынан көтеріліп, сәл жымындап қойды.

– Сөзіңіздің төркінін аңдап тұрмын. Заң қатал болмай әділ болмайды. Тіршілігімізге қажет тәртіптің бәрін заң қатал, берік сақтауды талап етеді.

– Әне, жөн білгеннің түсінігі. Жә. Олай екен, заңның қатал талабын елемей, әлдекімдердің өз жанынан заң шығара беруіне бола ма?

– Жөн. Ол заңды көрнеу бұрмалағандық болмақ.

– Бәсе, заң өлген түлкі емес қой, кез-келген жерге сүйрей беретін. Зәуде деймін-ау, өкімет заңына өз жанынан дүмбілез қоспа қосып, әділ заңымызды құбыжыққа айналдырып, қадір-қасиетін кетіретіндер кездесіп қалуы кәдік-ау.

– Осы айтқаныңызға көз жеткізетін дәйек-дәлеліңіз болса, білдіріңізші, бәлкім бізге ой саларсыз.

– Өз түспарлауымша, бұрынғы басқармамыздың қолдаушы-құйыршығы болған, ана қолыңызда отырған құбыжық қатынасты жазған аудан брокоралының тергеушісі әділ заңымызды бұлталақтатып, өз арбасына көк есек етіп жегіп алған.

Жұрт ду күлкіге батты.

– Қалайша? Мысал келтіріп айтыңызшы, түсінікті болсын.

– Бастан кешкен жайды айтайын. Сонан керек дегенінді өзің сүзіп ұстап, көңіліңе түй.

– Ал құлағым сізде.

– Ең әуелі бұрынғы басқарма Кәсірбектің жайын білдірейін. Оның қызметі күндіз-түні қарта ойнап, арақ ішу болған. Дәлмағамбет дейтін қойшымыздың басын солай айналдырды. Сөйтіп жүргенде иесіз қалған қойды қасқыр қырды. Соғыстан жаңа ғана оралған сонау Ғазіз ағайын-туғанға сәлемдесіп жүріп, жол-жөнекей зар еңіреген шопан әйеліне ұшырасқан. Осыным дұрыс па, Ағиян келін, дәлін өзің айтшы, – деп Ниқан залдың орта тұсында отырған сары кідір тартып қалған әйелге көз тастады.

– Үлкен аға, айтқаныңыздың бір қатасы жоқ.

Ниқан әңгімесін онан әрі жалғастырды.

– Ғазіз, мына Ағиянға қалған малды құтқарып, қырылғанын ауылға жеткізуге жәрдем тигізді. Ағиян басқармаға, әрине, қатты айтып, сыбағасын берген еді. Соны кек алған басқарма қастандық жасатты деп жала жауып, аудан тергеушісіне Ғазіз үстінен арыз түсірді. Садағаң кетейін майдангер ерді кінәсіз болған соң араша түсіп, райком қорғап қалды.

Ол өзіне тұрсын. Сол күндерде басқарма Кәсірбек маған «Ғазізге пәлені үйіп-төгіп жала жап» деп жармасып, маза бермеді. Көнбедім. Соғыста

өлген жалғыз ұлдай көретін Ғазізге жала жабуға ар-инабатым қалай бармақ?!

Ол да өз жайына. Кейін Кәсірбекті колхозшылар басқармалыққа қайта сайламады. Сонан ол жалақор, пәлекорлығы өзіне таяқ болып тиіп, колхоздың бойдақ сиырларын бағуға шықты.

Бұл да өз жайына тұрсын. Былтырғы жазда соғымға ұстармын деген құнажынымды сол бойдақ мал отарына қостым. Қысқа қарай білсем, Кәсірбек құнажынымды қартаға салып жіберіпті. Иә, ерегістің әлек-әуресі.

Кемпір мазамды кетіре берген соң, ақы адал малымды қуып, облыстық өкіметке арыз жібердім. Аудан құлақ аса қоймады. Алты айдан соң сол арызым колхоздың өзінен келіп бір-ақ шықты. Облатком менің әлгі арызымды аудандық атқару комитетіне, ол – аудандық басқармаға, бұл өзіміздің колхозға сілтей салыпты. Шалым, былшылдаған екенсін деген суық сыңайдың дәл өзі ғой бұл.

Әлгінде жайдан-жай сұрамадым. Заңымыз әділ дедік. Кінәсіздерді қаныпезерлер мен жемтікестері талап жеп, қорлыққа ұшыратып жатады. Осындайда қол бермеген, әділін ашып шешпеген заңда қанша қадір-қасиет қалады? Әлгі айтқан дәлелім залым, сыған тергеушінің заңды көріп-созып, өз ортасына көк есекке айналдырып жегіп алғанына айқын айғақ. Иә, бір ғана осы болса ақсарбас айтар ең. Осындайға қалай жол беріледі?

– Рас, рас, ол арасы – кемшілігіміз, – деп қоныр

үнмен жайлатып жайып-жуады облыс прокуроры...

– Кемшілікті бетке басқан сайын мойындап, онан арылу жайына талпынуды үйренбай-ақ келеміз. Бұл да бір жағымсыз әдет. Онан айықпай тыныштық та таппассың. Бірақ емдейтін кім болар екен? – өзінің әлгі сөзіне осындай пікір жалғастырған Ғазізге прокурор сабырлы кейіпте көз тастады да үнсіз қалды. Ғазіз болса бұл қызметкерлердің сыр танытқысы келмейтін кәсіби әуселесін шексіз танып отыр.

– Өзгесінен де бұрын, – деп Никаң ойын түйіндеуге тырысады, – үлкен-үлкен кеңселердің бір құнажын жайындағы дау-шарды шешуге шалымы жетпеген қызметкерлеріне қайранмын. Сөйтіп отырып, адам тілегін өтеп, көпке қызмет қыламын деп, екі алақанын жалпита жайып өкіметтен мол-мол ақы дәметеді-ау. Біріне-бірі сілтей салып, жел қайық үстінде селтендеу қайдан, қашан пайда бола кеткен салт?

– Әке, мына қатынас жөніндегі пікіріңізді білдіріңізші, – деп прокурор сұрақ қойды.

– Соны айтқалы келем. Қатынас емес – қорқыту ғой. Тегі осынысы заң жолын айтқан бола отырып, жалтаруының жылпостық тәсілі-ау деп топшылаймын. Құнажыныңызды табынға қосқаныңыз жөнінде Кәсірбектің өз қолынан берген қағазы бар ма, ол болмаса Кәсірбекті ұры дегеніңіз үшін сот алдында өзіңіз жауап бересіз, деп тергеуші шокпарын бұлғақтатады.

Е, жарайды, сексендегі мені соттасын, сонымен ол кімді жарылқайды? Иә, деймін-ау, заңды жәдугейлікпен бұлғақтатумен аудан тергеушісі Кәсірбекті онан әрі құтыртатыны есалаң ететіні аян. Аз күнге өз аулымыздың малына тайынша қосқанымды куәландыратын қағаз ал, өзіміздің өзеннен бір шелек су алғанды куәландыратын қағаз ал – бұл неғылған заң? Бұл тіршілігінде не болғанның біріне қағаз жасата беру қай жердегі, қай жұрттың рәсімінде бар екен? Адам біреуге біреу сенуден қалып не болмақ? Адам екенің неңнен танылып білінбек керек?

Тергеушінің құбыжық қатынасы жайында толғанып көп түйген ойым осы, брокорол шырағым. Құдай жомарт жаратқан ағайын-туған аман болсын. Құнажыны құрысын. Ниқамбек аштан өлмес, ана бала жастан бірге өсіп, барша қиындық азабын бірге тартқан Разымбет үйінен-ақ дәм татып күн көріп кетермін. Жетім қартқа жасы жеткенде тағы да азап шеккізіпті деген удай ащы сөз, өшпес таңба болып басылар қаңқу сөз өкімет басындағы өздеріңнің бастарыңа соғылып, беттеріңе түкіртіп жүрмесе, мен төздім.

Әділдікті ұрлау не сұмдық. Аспандағы күнді қойнына тығып жасырамын деп бір мыстан жанып кетіпті дейді. Осындайлардан арылар күн бола ма, шырағым, соны білдірші. Әділ заң бар екен, оның әділ қорғаушысы да болуы керек қой. Соның көне заманнан сайрап жатқан жолдай гибрат аңыз бар.

Алла әмір етеді, періште қас қағымда қалтқысыз орындайды. Әділ заңымызды алланың әміріне балап айтайын. Иә, оның орындаушысы сол періштедей елгезек, қара қылды қақ жаратын әділ, еш кінәратсыз таза болуы қажет деп қараймын. Біз ескі адамбыз ғой, мұнымды қата десең, қарағым, төрелігін өзің айт.

– Ника, – деді президиумда отырғандардың бірі – МТС директоры Ақылбек Ақжолдин, – тап әлгі айтқаныңызға ойыңызды толықтыра бір пікір қосайыншы.

– Е, қос қарағым.

– Никаң ой салып, ақыл берді. – Ақылбек сөзін жалғастырады. – Сол кісі айтқандай, әділ заңның әділ орындаушысы болуға бір талайдың өрісі де, ебі де, жетпей жүргеніне шәк болмас. Неге десең үйретер мектебі әлсіз. Мәселен, жаңағы біздің аудан тергеушісі сияқтылар қанша? Прокурор жолдас, ойша болса да, осыны бір мұғдарлап көріңізші. Депутатымыз етіп сайлайтын болған соң аманат ретінде айтып тұрмын. Сондайларды өзіңіздей тәжірибелі ағалары ішендікке, адам мүддесінің жайын адал, әділ, жаны ашыр қайырымдылықпен қарап шешуге жалықпай баулыса, солардың қызметінің жайын, өз басының қаракеті жайын ауық-ауық ақтара-төңкерсе қарап, зерттеп біліп отырса, өздеріңіздің жалпы қызметтеріңіздің бейне-тұлғасы бәріміз біліп жүргеннен анағұрлым ілгері тұрар еді, заң тұтқасын ұстасып жүргендердің

көбі-ақ әділдіктің парасатты қорғаушысы болуға талпынар еді. Өмірімізді көркейтетін істер ол ретте нұдай өрбімек.

Біз бұл пікірді қарапайым халық адамдары есебінде ұсынып отырмыз. Халықтан мықты, халықтан кемеңгер ешкім де жоқ. Ақылына құлақ асқанды ол шырынды жеміс беретін ең биік бәйтерек етіп мәулетеді, тыңдамағанды – дауыл болып соғып, күл-талқан етіп ұшырып жібереді. Осы сөре әмән көкейлеріңізде сақталар деген сенімдеміз. Ағат айтқаным жоқ қой, қауым, – деп шешен залдағы жұртқа назар салды...

– Айтайын дегенімді жеткізе алмай тұрғанда, Ақылбек, қолдап, демеп жібердің. Енді бәрі Шортанбай жыраудың сөзіндей жарқырады да шықты. Бәрекелде. Қарағым, брокорол, бәрін айттық. Депутатымыз болатының ақ. Соны айта тұрып, өмірдің заң-рәсімін қалтарыс-бұлтарыссыз орындаушы болар деп үміт етеміз.

– Сөзіңіз сара, әкей. Ұқтым. Бірден уәде айтып салсам, баяғыдан бергі көк татымалдың тап өзі болып шығар еді. Өмір деген үлкен үй. Оның игілік шаруасы қисапсыз. Оны келістіруге көп уақыт, көп ой-бағдар керек. Ой салдыңыздар. Талпынамың, – дейді прокурор – кандидат. Уақыт, өз пәк көңілдеріңіз біздің ілгері қызметімізге таразы болсын.

– Күп, қарағым, иландырдың, үміттендірдің, Никамбек күтуден жалықпас. Иләйім, жолын бола

бергей...

Аз уақытқа үзіліс жасалған. Айналадағы мекендерден келіп қатысып отырғандардың бірнешеуі есік алдына - тысқа шыққан Ниқамбек қарияға келіп сәлем беріп жатыр. Солардың біреуі Ирих аман-саулық біліскен соң қартқа бір жағынан еркелей әзіл айтады.

– Естідіңдер ғой өздерін, Ниқаң тіпті заң орнындағылардың өзін сілейте сынап жіберді. Әсері тисе, жөнімен ұқса жақсы ғой. Кеше бастар бар да бар, сондайдары сізге ерегісіп алып жүрмесе. Өзін үлкен орында отырғандармыз деп қарайтындары бар емес пе. Түбінде, Ниқа, ана жалғыз биеннен тағы айрылып, жете алмай қалып жүрме деп жатқанымда. Тайыншаның дауы алты айда шешілмей жүргенде, биеннің дауын алты жылға созып кетуі кәдік қой...

– Қап, әй, жирен бас бала, оттама. Көптің айтқанына құлақ аспаған жарға жығылады. Қара халық жолсыздығын айта берсе, айта берсе, бұл бір қара дауыл болып соғады да, менменсігендерді тырапай асырады, көкке ұшырып лақтырады. Естідің ғой, бағана МТС делетірі айтқанын. Орынсыз қалжындап, соның ішінде өзің де қоса кетіп қалып жүр ме, білдің бе?

Ирих әлде не айтуды толғанғанша қоңырау шылдыры естілген.

Стол басында графин тырсылдатылып, партия ұйымының қатшысы орнынан көтерілді.

— Уа, қауым, сәл тиышырақ. Ниқан ой-пікірін білдірді. Оны кандидатымыз құптап жатыр. Дегенмен, әр бір жайға партиялық көзқараспен қарай білмегіміз керек қой. Пікір білдіргеннің жөні солай екен деп, тым әріге шығып кетпейік. Кейбіреулердің саясатымызды, заңымызды да мінеп-шенегісі келіп — ақ тұрады. Кешегі соғыста жеңіп шыққан елміз ғой, жеңушілерді сынап-мінемейді деген бар, өзімізге, осы колхоз шеңберіне тиесілі жайларды әңгімелеп пікірлескен жөн. Осы ораймен айтсаңыздар деймін. Қане, енді кім сөйлейді?..

— Ал, Өмеке...

Өмірғалы орнынан баяу көтеріліп, тоқ мұртын еңкі саусағының ұшымен сипай тұрып, сәл толғанып алды...

— Сөйлемеуші едім. Қатшы жолдастың тап әлгі айтқаны қытығыма тиіп кетті. Осы партиялық көзқарас деген немене өзі? Елдің онысы жетпейді, мұнысы жетпейді, сол тапшылықтан шығуға ой салама деп сөз айтсаң, партия көзқарасына сәйкеспейді деп жүр ете қалады. Неше жиналыс болса, еститініміз осы. Халықтың тұрмыс қиыншылығынан шығуы туралы айтуға болмайды деген Ленин сөзі болса, қане соны мына жұртқа айтып естіртші. Соғыста жеңсек, осы халықтың, ол өмір етіп отырған Отанның мерейі үстем болуы үшін жанталастық. Адамға еркіндік болуы үшін қаншама қырғынға ұшырап барып жеңдік жауды.

Өмірғалы кешегі соғыстан сол үшін ақсақ болып қайтқан. Жеңіске жеткендерді мінеп-сынамайды дейді, біздің парторг. Осы біреуден естігенің бе, жоқ, өз зерденмен, өз толғанып-топшылауыңмен айтып отырған сөзің бе? Ал, сынап-мінеп айтпасақ, сонда көптің ділгер жайларын жасауға бөтелкенің тығыны сияқты бетет болып жүрген, байлау-матау болып жүрген тап өзің сияқтылардың асқынып бара жатқан мінін кім ашпақ? Мұны іс басында жүргендердің ағаттығы ғой деп қана қарасақ, дөп басқандық болмайды. Мұны өзінді ғана емес, баршаны апатқа ұшырататын қатерлі, мерезден де жаман дерт деп білемін. Иә, дертті емдейді, дені таза қауымға дарытпасын деп емдейді. Осындай жайды, игіліктің ісіне тар тұсау болып отырған ахуалды сынап емдемесе болмайды. Жаңа Ниқаң аға әбден тауып айтып сынады, іс басындағыларға ой салатын сөз болды. Атар таңнан үмітің болса, ақыл беріп, ой салғанына Ниқана ризалығыңды айтпақ керек. Қариясы бар үйдің – сабақ оқығар кітабы бар демей ме бұрынғылар. Менің айтатыным осы...

– Өмексе, бұл айтқаныңыз ашуыңыз ба, ақылыңыз ба?

– Қайсысы десең – сонысы. Тағы да толғанып, қабырғаңа кеңесте, нені мезгеп жатқанымызды өзің топшылап түй. Осы ауылдың парторгі екенсіз, өзіңе ол сағат сайын қажет болады.

Жұрт Өмірғалының осынау сөзіне түйсіне

ұйығандай, оның мән-мағынасын бағдарлай сіміре түйгендей үнсіз еді.

Жиналыс басқарушытағы да орнынан көтерілді.

– Енді кім сөйлейді әйел жолдастар, сіздердің пікір білдіретіндеріңіз бар шығар? Сүт фермасының бетке ұстары – Арман сіздің лебіңізді естісек әбден жөн болар еді...

Кексе тартып қалған келіншек жан-жағына байыппен қарап алып, орнынан сабырлы көтерілді. Сыртынан шапан сияқты жұпыны байқалатын күзен ішігін төңкеріп, отырған орнына қойды. Албыр жүзі күреңітеді. Тұла бойы сәл діріл қаққан болып әлі үнсіз, осы сәтте жұрт қол шапалақтап жіберді. Әулие жанындағысын қолтықтайды. Келіншек аузынан сөз ағытылды. Екі көзі терезе жақта. Сонан бір жазуларды дабыстай оқып тұрған сияқты.

– Өткен күз алды. Жайлауда отырған фермаға «жедел жәрдем» машинасымен екі әйел дәрігер жетіп келді. Жанында милиция қызметшісі бар. Сиырды жаңа ғана сауып болғанбыз.

– Мәпішкен Сейіталиға қайсыңыз?

– Иә, жайшылық па менмін,- деді ана қастарыңызда президиумда отырған Мәпішкен.

– Сіз болсаңыз жуыныңыз да бізбен бірге жүріңіз.

– Е, неге, қайда?

– Ауруханаға. Үлкен қалаға жөнелтеміз.

– Не себептен?

– Білмей тұрған шығарсыз?

– Айнаға түстіңіз ғой, осынан апта бұрын?

– Мен тіпті сұрағаным жоқ, алдап апарып түсірді қараңғы бөлмедегі айнаға. Иә, оның несі болыпты?

– Өкпеңіз екі жағынан бірдей тесілуге таяған, құрт ауру көрінесіз, тәртіп бойынша сізді айырып, бөлек ұстамаса болмайды, ауруыңызды басқаға жұқтырасыз.

– Мен тіпті ауырмаймын. Сол себептен Рудник халқына сүт беріп отырған мен ферманың жұмысын тастап ешқайда кетпеймін.

– Жоқ, оныңыз болмайды,- деп сөзге милиция қызметкері араласты.

Қарасайшы, ауырған да жауапты...

Дауласумен жеңе аламыз ба, машинаға Мәпішкенмен бірге, дауласа жүріп мен де отырдым. Дәрігерлер Мәпішті айнаға қайта түсіруге келісті. Нәтиже не болды деңіз. Айна: «Өкпесі сәбидің өкпесіндей мөлдір таза, ішкі жүйесінде ешқандай ауруы жоқ» деген қағаз берді. Әлгі дәрігерлер көптен-көп кешірім сұрап, бізді ауылға түнделеті әкеп салды. Дау қайдан шықты деп сұрастырсақ, Мәпішті айнаға түсірер алдында бір қарт әйел кірген екен. Сол кісі ауру болып шығады да, әкеуінің аты-жөні ауыс жазылып, біздің сауыншымызға тажал құрығын тастайды да жібереді. Тегінде, тап біздегі сияқты бағдарсыз жауапсыздық дәрігерлер арасында да бар екен.

– Сонымен не болды?– деп сұрады облыстың прокуроры.

– Не істейік, сол бетімен қалды.

– Адамның ар-намысына тиіп, жала жапқаны үшін тура сотқа беру керек еді тапсырған іске жауапсыз қараушыны.

– Оны қайтеміз, бала-шағасы бар біреу шығар. Бірақ, осындайлардың адамның тағдыры шешілетін жерге қызметке қойылуына сонша қынжыласың, – деп прокурордың әлгі сөзіне түсінікті Мәпішкеннің өзі қайырды.– Өзгесін қойшы, ауырған кісіні де мылтық кезеп айдап жүру керек деген заң бар ма?..

– Иә, ол жолы,– деп Арман үзілген сөзін жалғап әкетті.

– Мәпішкен ауылдық Советтің депутаты ретінде ауданнан ауылдың ауру-сырқауларын бір көріп беруге дәрігер шақыруға барған еді. Ол емханаға кіреді. Тіркеушінің сұрауы бойынша қағаз толтырылады. Мұның мәнін ауыл әйелі бажай етпеген. Сонан кезекпен дәрігерге кіреді. Ол бұған айнаға қағаз жазып береді. Сонан келген соң дәрігер кеудесін тыңдап, ауызына үңіледі, тісін тықылдатып, мұрынын жұлып ала жаздайды.

– Мұныңыз не? – деп сұрайды Мәпішкен.

– Көрініп, емделуге келдіңіз ғой, соның жайы,– дейді дәрігер.

– Менің ешқандай ауруым жоқ. Осында ауылымыздың сырқат адамдарын көрсетуге дәрігер шақыруға келдім,– деп депутаттық

куәлігін, ауылдағылар қолына жазып беріп қойған депутаттың аманатын көрсетеді. Соны көрген көзі алақтап, кешірім өтініп, дәрігер абдырап қалады. Бірақ түсінік беріпті. Ауылға дәрігер шақыру үшін ауылдық советтен мөр басылған қатынас қағаз жазылып, ал аудандық денсаулық бөліміне апарылуы керек көрінеді. Біз болсақ, Мәпіштің бір пәледен құтылғанына қуандық.

Иә, бақсаңыздар, қызмет атқарудағы жауапсыз бағдарсыздық біздерді осындай қынжылтар күйге душаретіп келеді. Болашақ депутатымыз – прокурор жолдастың әлгіндегі сөзінде айтылғанындай депутаттарға аманатты тапсырмалар іс жайын білетіндігіне қарай жүктеуге біздің ауыл басшылары мән бермей келеді. Иә, мұны жауапсыздық дейміз бе, өмір талабынан артта қалғандық дейміз бе?

Халық жауы дейтін үрейлі ұғым бар. Олардың қылмысы не екенін өз басым тіпті білмеймін. Мына қауым мүддесіне аққұла қырсығын тигізуші, бұл тіршіліктің мәнін ұққысы келмейтін, ақы алып отырған қызметін жөн-жосықсыз атқарушы жауапсыздарды, жылмақай сөзімен алдап-арбаушыларды кім деп атасақ жөн болар? Ас ішіп, аяқ босатарлар дейміз бе, дүмбілездер дейміз бе? Кім десек те осылар бір құдды дері болып тұр. Сол жайдан халық азап шегуде.

«Қобыланды батыр» қиссасындағы көк сүңгілі найзасын дұшпанына кезей ұмтылған ержүрек Қарлыға қыз көз алдымда әрқашан елес беріп

тұрады. Өткен заман арманының өшпес етіп сомдаған бейнесі ғой, көңіл жебейді. Қолыма сол арман-қыздың найзасын берсе, алдымен халыққа қара қырсық болып, нұқсан келтіруші әлгі тоң мойындарды, үй-үйдің бұрышынан сығалап, тың тыңдап, өсек-аяң теріп, кінәсіздерге жала жабушыларды қыстап, күштеп өктемдік жасаушыларды іліп алып, ағызып әкетер суға лақтырар ем. Әттен, не керек. Осындайлар шөп арасында ирелендеген қара шұбар жыланша суық сезіліп, адам басына қауіп-қатер, уайым-қайғы туғызады.

Осындайлар еркін тыныс алдырмай, бізді қашанғы шеңгелдеп буып, бүріп тұра бермекші?

Демократия деп айкайлағанда дауысымыз жер жарып, тау қопарарлықтай. Қайда сол демократия? Партия ұйымының хатшысы Тоқтаған, сіз сайлаушылар жиналысында осынан бірнеше күн бұрын ғана Совет демократиясы туралы жап-жақсы әңгімелеп бердіңіз ғой. Сол әңгімеден біз демократия деген сөздің ұғымын – кеңшілік, адамдардың өмірдегі еркіндігі деп түйдік. Қайда сол еркіндік? Тіршілікке не керектің бәрін өз қолымыздан жасауға, біріміз білмегеннің ессін екіншіміз толтырып жіберуге серт етеміз. Иә, соя үшін ең біріншіден еріктілік керек, еріктілік. Тоқтаған жолдас, демократияның қасиетті аспабын бұқараның қолына әлі де ұстатқыңыз келмейді, барша істі тек өздерің бітірген болып көрінгілерің

келеді. Сонымен, игілік атаулының құйылар аузын байлап, буып қойып отырсыздар. Жарытымсызды жарып жеп әділ болайық деп уағыздайсыздар. Өз басым мұны мүсәпірді мүсіркеуге шақыру деп қана таниймын. Біз мүсәпірлер емеспіз ғой. Соғыста жеңіп шыққандармыз, деп әлгінде осы көпке өзіңіз айтқансыз. Игілік жасау жолында да біз ерен істер атқара аламыз. Иә, игілікті үрдіс көбейтіп, баршамыз тоя жеп, малына киініп, абзал тұрмыс жасауға жатпай-тұрмай жетуіміз керек. Нағыз әділдік сол болады деп қараймын.

Зал толы жұрт ду қол соқты. Осы сәтте жиналыс басқарушы партия ұйымының хатшысы шыдай алмай кетті ме, немене, күржие түсіп, Арманға күтпеген жерден наразылық айтты.

– Арман, айып етпеңіз, бәлкім сөзіңізді бөліп жіберген шығармын. Орта білімді, ауылымыздың көзі ашық азаматысыз. Әлгі айтқаныңыз, бәлкім, коммунизм тұсында жетер жай болар. Алысқа адымдау үшін әуелі бүгінгі мәселені шешіп алуымыз керек емес пе? Партия ұйымы сізді малшылар арасында түсінік-көпшілік жұмысын жүргізуге бөлген еді, мына бетіңізбен адамдарға қалай жөн айтып, түсінік бермексіз? Партия саясатын қауымға қалай жеткізбекшісіз?

– Міне, шындықты өзіңіз айтып білдірдіңіз. Партия ұйымының хатшысы – осы сіз мезгеп отырған саясаттың жаршысы болу қолымнан келмейгіні рас. Барша адамды шенгелдеп бүріп

ұстау кімге жағады? Сол жайды мадақтауға жұрттың құлағына ілгізіп алыңызшы. Өмірдегі еркіндік, кеңшілік деп өзіңіз айтқан сол демократия дейтін ұғымды тап өзіңіз тұншықтырып, қысым жасап отырған жоқсыз ба?

– Арман, мұны немен дәлелдейсіз?

– Өзіңіздің дағдыңыз қандай екенін толғанып бір көрінізші. Басқасының бәрін былай қойғанда осы бүгінгі жиналыстың өзі де куә. Кім пікір айтқанның бәрін ауызға қағып, өзіңіздің тұжырымыңызды қолдауды қысап тықпалап ұсынып, ешкімге өз ойын айтуға жол бермей отырғаныңызды мына жұрт көріп біліп отыр. Енді қандай дәлел келтір дейсіз?

– Сіз, Арман, партия принципіне қарсысыз ба?

– Жоқ, сіз қалтаңызда Ленин бейнесі салынған, қызыл билетіңіз бар коммунистсіз. Ол бейне менің жүрегіме орнаған. Мен партияны айрықша қастерлеп, қадірлеймін. Өйткені партия көп миллион халықты революция жасаудан бастап, небір қиын-қыстау кезеңдерге батыл бастады. Әсіресе қазақтар - мына сіз бен біз көзімізді ашып, өмірдің жолын мезгеп бергені үшін Лениннің партиясына үлкен алғыс сезімінде болғанымыз жөн. Оның әрбір кезеңде мерейлі бола беруін жан-тәніммен қолдап, әрбір қадамының оң болуына азаматтық үлесімді қоспақ ниеттемін.

– Тап мына ұғымыңызға қарасақ, Арман, сіз партия қайраткері болуға лайықтысыз. Партияға

неге өтпей келгенсіз?

– Тышқанбаев жолдас, кекегеніңіз ғой бұл. Менің дәл сіз сияқты партия қайраткері болғым келмейді. Халықты тіршіліктің еркіндігіне, кеңшілігіне шығармай, таршылықтың, көз қимас қызғаншақтықтың шеңгелінде буып ұстап, кара қырсық болып келе жатқан тап сіз сияқты бишара қайраткерлер деп білемін. Тап сол сіздер коммунистік партияның қадір-қасиетін қашырып отырсыздар. Тап сіз сияқтылармен жігін тезірек ашып айырса, партия бақытты, мерейлі бола түсер еді.

– Жолдас Арман Әкбарова, мынауыңыз жала жабу ғой. Халықтың тіршілігін нашарлатып отырған партия қызметкерлері - біздер деп отырсыз ғой.

– Иә, тап сіз сияқты қызметкерлер. Осы өзіміздің ауыл тұрмысы мынадай (Арман бармағын көрсетеді) деп айта аласыз ба? Жоқ. Осы ауыл нанға жарымайды. Қоймада астық жатыр. Іргедегі тауларда жасауша қаланып гранит тастар өмір-бақи жатып келеді. Сонан шаптырып жер диірмен неге орнатпаймыз?

– Мұны колхоз басқармасына неге айтпайсыз?

– Басқарманың толғануына сіз ырық беріп отырсыз ба? Өзінше бір іс ете бастаса, партиялық көзқарасты неге ұмытасың деп шыға келмейсіз бе? Сонансоң, қызыл көз пәлеге жоламайын деп, жым болады да қояды.

Жиналыс басқарушы құты қашып, стол басында бүкшіе түседі.

- Иә, - дейді Арман, - аурухана, мектеп, монша салғызу туралы жаңа қанша сөз етілді. Оны қояйын. Шапаты болса да, міне, мына клубымыз бар екен, ал осында жастардың ойын-сауығы, түрлі оқу, өнер үйрену үйірмелері неге жоқ? Магазин - анау, терезеден көрініп тұр. Соған бардың өзі әкелініп тұрмайтынын не дейміз? Партияның ауылдағы қайраткер-көзі екенсіз, көптің әлгіндей қажетін өтсуге колхоз басшыларына, саудадағы жылмақойларға, онан озды ауылдық Советке неге жөн мезгеп, ой салмайсыз? Жетекші партияның қайраткері екеніңізді танытатын, көптің есінде жүрер қызметіңіз қайсы? Сөзбен ақылгөй боласыз. Сонымен ең басы қайырылған бір істі атаңызшы. Депутаттарға аманат деп қолыңыздан жазған жазуларыңыздың молланың ішірткісіндей де әсері болмағанын Адақаң аға әлгінде еске жөн салды. Ұйытқы болды дейтін қызметіңіздің біреуін ғана атаңызшы.

- Партия жұмысы көзге көрініп тұрмайды ғой. Ол егін, шөп емес - төбе-төбе болып, алдында көрініс беріп тұратын. Оны ұғу керек, ұқпасаң кінәламау керек.

- Солай болсын. Бірақ, оның шаруаны жүргізуге, адамдарды абзалдыққа баулып-тәрбиелеуге ықпал-әсері болуы керек қой. Сол әсерім мынау деңізші иландырып. Сол жоқ қой. Сол болмаған соң көп-

көп жайдан қоңылтақсып, күн жаумай су болып, тоназып келе жатқанымыз айқын. Ал, көзге түртіп, кезек күтіп тұрған істерімізде есеп жоқ. Сіз көп жайды жоғары жер шешеді деген бір жөшін бағдардасыз. Сөйтіп, өзіміз тындыра алатын қаншама істі кісендеп тастап, уақыт оздырып келеміз. Сол тураны айтқанда жөн-жосық білмес мәңгірт деп қарайтын, сүмелек сүмбі мұздай илікпес бір, шытынап тұрған өрлігіңіз бар. Осы арада кімнің мәңгірт екеніне ой жүгіртсе де болар еді-ау.

Ойын солай түйіндеп, сәл бір тынған сәтінде:

– Ауылдарыңызда кітапхана бар ма? – деп сұрады Арманнан депутатқа кандидат.

– Өзім көрмедім де білмедім. Әй, жоқ-ау деймін.

– Онда сіз әртүрлі кітаптарды қайдан алып оқып жүрсіз?

– Ол қайдан көрініп тұр?

– Жаңағы айтқан сөздеріңізден танылады. Қазіргі көп жағдайдан хабардарсыз. Үзбей оқып, толғанып отырмаған адам әлгіндей ауқымды ойлар айта алмайды деп ойлаймын.

– Прокурор замандас, сіз енді қаланың кітапханаларын пайдаланасыз ғой. Бізде барлық жағынан тапшылық. Оны айттым да.

– Қала кітапханалары бай және шағын үй кітапханамыз да бар. Тегі, сіздің үй кітапханаңыз бар болар, әйтпесе...

– Енді қалай, қазіргі өмірде мұнсыз өзінді азамат есебінде жөніңмен ұстау қиын деп білемін,

үш семья ара бір шағын кітапханамыз бар. Соған ептеп қарап жүремін.

– Міне, бұл тамаша. Дегенмен, партия ұйымы хатшысымен қаттырақ қағысып қалдыңыз-ау деймін.

– Енді қайтейін, әр ретте, кімді болсын солай орынсыз астамшылық жасап, сөзімен жаныштап тастайтыны күйдіріп жіберді. Еңсенді көтертпейді. Тілдесушіңнен сыпайыгерлік дәмету үшін сол өнегені әуелі өзің білдіріп таныту керек қой.

– Әттең партияда болсаңыз тура билетіңізді стол үстіне қойғызатын -ақ сөз айттыңыз. Көрерміз, – деп партия ұйымының хатшысы қызараңдап сұстана үн қатты.

– Онда сотқа беріңіз. Прокурор жаныңызда, куә болады.

– Әне, тағы кекеттіңіз, Арман, – деп Тышқанбаев бұған жаңағы қалпында тағы көз жіберді.

– Сіз жауапқа тартқызарлықтай бір артық ауыз сөз айтқаным жоқ, мына отырған жұрт бұған куә болады. – Келіншек соны айта тұрып, екі жағына бірдей көз жіберді.

– Бұл арада дау-шар туғызатын өрескел сөз болған жоқ. Қоғам ісінің мүддесі үшін жаны ашығандықпен ашық пікір алысу ғана болды. – Депутаттыққа кандидат ауылдастардың екеу-ара қақтығысына бағасын білдірді.

– Бақсаңыз, партия ұйымы хатшысының қитықшылдығынан айтпақ әңгіmemізден басқа

жайға лағып шығып кеттік, уақыт оздырдық. Колхозымыз бен МТС-тегі сайлаушы қауым депутатқа кандидат өзіңізді жылы шырайлы ұшыратып отыр. Дауыс берер алдында сізге аманат тұрғысында айтар тілегіміз бар. Сала-сала ауыр ахуалдан біртіндеп болса да жеңілдеуімізге қамқор бола жүруді өтінеміз. Мынасы аса ділгерлік, мынасы ертең болса да жарайды дерлік емес, бәрі де кезегін таласа күтетіндей. Ең түйіндісі - үлкен болсын, кіші болсын адамдарымыз тілегінің әділдікпен өтелуі. Басқа айтар сөзім жоқ...

Арман ішігін алдына қойып, орнына отырғанша көптің дүкіндете тағы қол шапалақтауы жалғаса берді. Жыпырлаған алақандардың шат-шарт соғылуынан зәресі кеткен, клубтың залы ішіне қайдан келіп кірген жалғыз торғай қонақтар орын таппай, жыбыр қағып, төбеде шыр айналады. Көптің көңіліндегісін тауып айтқанына ризашылықпен қоса, бұл қол шапалақтауда қаншама жылдар сырттап қалған Арманның ауылдың бүгінгі қызу лүпія лепті тіршілігіне қайта оралып, араласқанына сүйсіну ишарасы бар еді...

- Айналайын, нықтым-ай, аңсап сағынған өжеттілігіңді, ділмарлығыңды шыңдап жанып әкеліп, жаңадан жарқырата таныттың. Екі өлмек жоқ, адам бір-ақ туып, бір-ақ өледі. Сүт ірітетін, көзге бірден іліне қоймас күртша жасырынып, ел ішіне жымысқы лаң салып жүрген ана өсекші ұзынқұлақ жалақорларды да, ар-инабат,

жауапкершілік дегенге мән бермейтін дүмбілездерді де әбден дұрыс түйредің. Қолыңа батыр қыздың көк найзасын ұстатса, соларды шынымен шаншып-түйреп лақтырар ма ең? Ана менменсіген партия қатшысын ше?

– Жеңеше, беріп көріңізші сол найзаңызды.

– Иықтым-ау, әлгі айтқан сөздерің сол найзадан да қаттырақ соғылып, түйреді білем. Ана Тақтаған қатшы құт-берекесі кетіп, көк шегірткеше шоршыған жоқ па!

Арман мен Агиян күлімдей отырып, ризашылықпен өзара солай тілдеседі...

– Тағы кімнің сөйлегісі келеді,– деп сұрайды жиналыс басқарушы.

– Айтатын сөзді әлгі үш кісі жеткізді білем.

– Басқа не айтамыз? Халық жайына қамқорлық керек.

– Онда депутатқа кандидатымыз Айқынбаев жолдасқа сөз берейік...

Жігіт ағасы азамат орнынан тұрып, байыппен қоңыржай айтып, сөз бастады. Көпшілік назары енді сонда.

– Айта қояр сөз де қалмағандай. Әлгінде сөйлеген үлкен ағалардың, тұстасымыз, сауыншы Арманның айтқан жайларында бәрі де шертілді ғой. Ондағы-мұндағы бірқыдыру сөзсоқтыларға жөн мінездеме де берілді. Мәні, ой-бағдар беруі жағынан әрқайсысы өз алдына лекциядай. Қиықты, сыпайы да мәнерлі айтылған сөздер кәсіби

қызмет тілінен әріге шорқақ бізді шөл қандыра сусындатқандай болды. Ауылдың еркін тіліне биік ойлар сабақталғаны қандай ерен.

Иә, осы күнгі бір салтта кандидаттың программасы дейтін бар ғой. Сол ораймен қайтсе де бірдеме айтуың керек деп күтетіндер болады.

– Иә, өзіңіз де ойда ұстап отыр екенсіз ғой. Програмаңызды айтқаныңыз жөн.

– Партия ұйымы хатшысының талабын құптай отырып, ойымды көптің талқысына сала кеткім келеді. Сіздің колхозда аурухана, мектеп салғызу менің қолымнан келе қоймайтын шаруа екенін әлгінде талдап білдірдім. Сөйтсе де жәрдем күтетіндіктеріңізді қайталап білдіріп жатырсыздар. Соған орай бір жайды ақылдасайық. Сіздің ауылдық Советтің бір-екі депутаты уақыт тауып келсе облыстық Совет атқару комитетінің басшыларына өтініш-тілек айта кіруімізге болар еді. Ауыл Советтің сессиясында құрылыс жайында арнайы мәселе қарап, облыс өкіметі алдына тілек қойған шешімді ауылдың әлгі екі депутаты ала келуі керек болады. Осы ретпен ғана қажет іске қозғау салуымыз мүмкін.

– Міні, қарағым, соның өзі көмек-қозғау салу болар еді. Ауылдан екі бірдей депутат өзіңе еріп барып отырғанда облаткомдегілерде ұялатын шығар...

– Мен заң орнының қызметшісімін ғой, – деп қосымша ой білдіреді Айқынбаев. – Осы қызмет

орайыма бағана Никаң аға айтқан аманат – әділ заңның әділ орындаушысы бола білу өте ұрымтал келеді деп білемін. Өздеріңіз келісім білдірсеңіздер мен депутаттық қызметімді тап соған арнағым келеді. Әділдік үшін күресу, заңды тәртіпті берік сақтауды қарастыру, адам правосын қорғау – іздене жүріп, өлшеусіз еңбек сіңіруді тілейтін істер. Менің программам осы болмақ.

Зал кандидаттың програмасын қол соғумен құптады.

Меймандарды келесі күні аудан орталығына әкеп салған соң Ғазіз түс ауа ауруханада жатқан кіші ұлы Дайрашқа керек деген дәрілерді алуға аптекаға соқты. Сонау орта заманда, күйдірген кірпіштен салдырылған, ұзынша келген, еңселі үй көзіне жылы ұшырап кетті. Әлі сол қалпы. Техникумда оқып жүрген кезінде ауылдағылардың сәлем айтуымен осында дәрі-дәрмек, көзілдірік іздеп келіп жүретіні есіне түсті. Содан бері қанша жылдар өтіп кетті. Соғысқа барып келді. Сонан соң да елде бірқыдыру жыл қызмет етті. Сонша уақыттан кейін келіп көріп тұрғаны осы. Сағынып қалғандай сыңаймен әшекейлі фасадына, үлкен-үлкен мөлдір терезелеріне, бұрыш-бұрыштағы су ағар күрең құбырларына көз жіберіп, қасар жеккен аттардың божысын кәшуа-шанасының түйнек басына керіп байлаған бойы біраз тұрды. Әріректе райкомның үлкен ақ кеңсесі, сонан сол жақта құлатылған шіркеудің темір шарбағы көрініс

береді. Біраз жайларды ойға шолған соң есік ашып ішке кірді. Ақ жейделі келіншекпен орысша сыпайы сәлемдесіп, сонан блокнотының арасынан алып, рецебін ұсынды.

Келіншек рецепті екі саусағының ұшына қысқан бетінде әйнекті қорапшалар арасындағы сенекті нұсқады.

– Мына екі аралықтан өтіп, арғы сенекке барыңыз да, оң жақтағы есікке кіріңіз. Сонда апай отыр, сол кісіге көрсетіңіз мына қағаздарыңызды.

Сол мезгеумен Ғазіз арғы сенекке шығып, айтқан есікке кірді. Мына тамашаны қараңыз, оны ертеден таныс адамы орнынан тұрып кеп, күлімдей қарсы алды.

– Ғазіз, аяулы Ғазіз, рас сенбісің?

– Сәнуария, саламатпысың? Қандай қызық кездесу, – деп бұл өзіне ұсынылған еңселі, толыса көне тартып қалған жылы жүзді әйелдің саусақтарын қошамет білдіре қысып амандасты. Сонан ықыластанғандай әйел мұны мойнынан қапсыра алып қысып тұр.

– Сағындық қой сендерді. Соғыстан оралғаныңды, колхозыңда қызмет атқарып жатқаныңды – бәрін де естіп жатырмын. Соған қуаныштымын.

Әйел мұның жеңінен ұстай тұрып, күлімдей сөйлейді.

– Толығыңқырағаның байқалғанымен көрікті бейнең өзгермегендей көрінеді маған.Тегі, ер

жiгiттiң сабырлылығының белгiсi шығар бұл.

Әйелдiң отты, шегiр көздерi мұның iшкi дүние-жан сырын сонша тез тiптiп жатқаны сөзсiз едi.

– Ал, Сәнуария Балбасова, сен едәуір өзгерiпсiң. Рас, көзiң, сөзiң сол орнында. Қатпарлап тiгiп, етегiне түстес нәзiк тор тiгiп, көк мақпал бөрiкше-такия киiмiң де сол қалпы. Көп марқайып толыққансың. Сенi ендi отызыншы жылдарда мен бiлетiн орта бойлы, нәзiк бiтiмдi Сәнуарияның тәтесi деуiмiзге болады.

Әйел сыңқылдай күлiп, мән болып қалды.

– Дәл, дәл. Не көрмедiм. Ой, ол ұзақ хикая. Ал, ендi өзiң келген шаруанды айтшы. Ғазiз оған рецебiн ұсынды.

Сәнуария бұрыштағы әйнек шкафтан дәрiлердi алып, столының үстiне қойды.

– Мiне, дәрiлерiң. – Сонан соң ол бiлегiне үңiлдi.
– Жүр, бiздiкiне, бiр-екi кесе шай iш. Екi-үш ауыз сөзiм бар айтатын. Қысылма. осы күнi сырласатын кiсiм де жоқ, жарай ма?

Ғазiз iштей толғанса да жалтарар жөн таппады.

– Жақсы. Өкпелеп қаларсың. Кешiгiп қалмасам болды.

– Бiр сағатыңызды қи ендi, әпендәм...

Бұлар Ғазiздiң шанасымен тез-ақ барып жеттi. Келе Сәнуария шайын жасап жiбердi. Үйiндегi нәп-нәзiк қыз бала шайнектi қайнатып қойған екен.

– Ғазiз бауырым, жалғыз қалдым. Ұлым бар, қазiр

сабақта. Мына бала, – деп әлгі қыз баланы иегімен нұсқайды Сәнуария, – сіңілімнен қалған. Иә, сіңілімнің өзі орынсыз жасалған мазақ қысасына төзе алмай өліп кетті.

– Иә, әлгі бізге көз салмай барып тиген байың қайда? Қамқор бола алмағаны несі?

– Алланың қаһары соқты кәсірді. Өзіне тілеп алды. ПТУ-дің бастығымын деп, жазығы жоқ адамдарға тиісті емес пе? Есінде бар ма, ол кезде мен де сендермен бірге техникумда оқыған едім ғой. Сен менен Ғабдолла Тоқайдың кітабын оқып шығуға сұрап алдың. Сол жылы өзің дәптерге көшіріп алған Пушкин прозасынан Шәкәрім өлеңге аударған «Владимир Дубровский» қиссасын ала келіп бердің. Әлгі тандап тиген байым осыны қайдан алдың деп берекемді кетірді. Шешем: «Бұл менікі, ертеде көшіріп алған нәрсе» деп жасыра жалтарып айтты. Егер шынын айтсақ, саған қырсығымыз тиер еді. Сенің орнына шешем кетті. «Совет өкіметіне қарсы шыққан бандит Шәкәрім қиссасын тығып оқыды», деп шешемді жапқызып, айдатып жіберді. Соны «байың қайда?» деп сұрап отырсың. Сонан біраздан соң «Владимир Дубровский» қиссасы көшірілген дәптер сіңілімнің институтта оқып жүрген жігітінікі делініп, ол да тұтқындалды. Сіңілім екі қабат қалып, осында келіп, біреудің үйінде тұрып босанды, онан ауруға шалдығып өліп кетті. Бала іңгәлап менің қойымда қалды. Ана жүрген бейбақ – сол, – деп Сәнуария

тағы да иегімен мезгеді. – Күн, апта, ай өткен сайын жігерім мұқалып, мазам кетті. Алланың қаһары соққан қызметінен ыңғай шала мас болып келіп, неше түрлі қоқан-лоқы айтып, дау шығарар еді. Қорыққанынан шырылдап жылаған сіңілімнің сәбиін «халық жауының сілімтігі» деп балағаттап, біресе ол жағынан, бересе бұл жағынан пистолетпен жанай атқылап үрейлендірер еді. Бала көкпеңбек болып, талып қалатын күйге ұшырады, өзіне шыр бітпеді, мектепке іліккенде мүлде ұғымсызп шықты. Осы күнге дейін ұйықтап жатқан жерінен шырылдай тұрып, шошып оянатын күйге ұшырап келеді. Тегінде, ер жеткенде де үрейлі күйде қалар ма, перзентсіз болар ма деп қорқамын. Әне, солай. «Байың қайда?» дейсін соны.

Шешем: «инабатты өспірім» деп маған сыртыңнан сені мақтап отырар еді. Не керек, Алла жазбады, Дубровский қиссасындағы Маша қыз неке қию кезіндегі діндарлық уағызға бой ұрып, сүйген жігіті Владимирден теріс айналып кеткені сияқты, іштей сүйе тұрып, шешемнің ризалығын ести жүріп, мен де саған жете алмай қалған бейбақпын. Сөйткен менен сен «Байың қайда?» деп сұрайсың.

Ғазиз аяп кетіп, мұңайып, көзінде жас мөлтілдеген Сәнуарияның мандайынан сүйді.

– Гапу ет, тағы да сұрайын, қайда сол байың?

– Айттым ғой саған, Алланың қаһары соқты оны. Қалай болғанын айтайын. Қырық нешінші жыл еді, құдайым-ау? Түн болатын. Жұмыстан

байым әлі оралған жоқ. Бір мезетте есік алдына қаршықырлатып әлде қандай машина келіп тоқтады. Есік қағылды. Аштым. Жанында қазақ жігіті бар бір майор.

– Қарақожиннің пәтері осы ма?– деп сұрады.

– Иә.

– Сіз Сәнуария Балбасова боласыз ба?

– Иә.

– Онда бізбен бірге жүріңіз. Ақылдасатын бір шаруа бар. Аздан соң қайыра әкеп саламыз.

– Сіз кім едіңіз?– дедім.

Ол куәлігін көрсетті. Москвадан келген. Мемлекеттік саяси басқарманың арнаулы өкілі, болып шықты. Ілесіп, байым қызмет атқаратын кеңсеге келіп кірдім. Түпкі бір кабинетке кіргізіп, осында тағы бір әйелді ертіп әкелді. Екеуіміз бір-бірімізге қарасып үн-түнсіз отырмыз. Әлгі кісіге стол басына келіп отырған жаңағы майор сұрақ қойды.

– Сіз Қарақожин Сілеусіннің зайыбы боласыз ғой?

– Әбден. Екі баламыз ер жетіп те келеді. Бірнеше жылдан бері ол жоқ болып кетті. Әуелгіде қызмет бабымен деп кеткен еді.

– Жә. Ал, Сәнуария Балбасова, сіз де Қарақожиннің әйелісіз бе?

– Әрине. Онан ұлым бар,- деймін мен.

Майор мейман әйелге, қазақ жолымен айтқанда – менің күндесіме тағы сұрақ қойды.

– Алтынбала Айқанова, сізден бұрын Қарақожиннің әйелі болған ба?

– Естіп отырғаным соы...

Сонан маған сұрақ қойылды.

– Сәнуария Балбасова, Қарақожин бұрын әйелдері болғанын сізге айтқан ба еді?

– Ондай сөз болған емес. Менен бөтен ешкімді де сүймейтінін айтқан.

Майор бір сәт толғанып отырып, алдындағы қызыл папканың ішінен бізге ажарлы орыс әйелінің үлкен суретін алып, көтере ұстап көрсетті.

– Бұл кісі кім?– деп сұрады күндесім.

Майор жауап айтпай, жанындағы жай киінген қазақ жігітке біреуді осында алып келуге тапсырма берді.

Масқара-ай, енді не дейін, қап-қара болып түнеріп кеткен, әлгі қатын екеуміздің бірдей байымызды екі жігіт алып келіп, ортаға отырғызды. Киімінің бәрі өзгерген. Үстіне ала шолақ бешпет кигізіпті.

– Тұтқын Қарақожин, мына екі кісіні білесіз бе?

– Менің әйелдерім болған еді.

– Ал мынау ше?– деп майор қолындағы әйел суретін тағы да ұстап тұрып көрсетті.

– Мұны мен білмеймін.

– Қалай білмейсіз? Бұл бұрынғы губкомның бір қызметкерінің бала көтермейді деп тастаған әйелі болатын. Қиялданған ажарлы әйелдің басын шатып, сіз оны өзіңізге бұрдыңыз. Сонан құпия

түрде жыл шамасындай бірге тұрдыңыз. Онан кейін ақ гвардияшылардың әдейі қалдырып кеткен тыңшысы екен деп тергеу жүргіздіріп, үштіктің айыптау ұйғарымы өз қолыңыздан былай сиямен жазып, бұл кісіні алысқа айдатқызып жібердіңіз. Оның бер жағында бұл әйелдің ешқандай жазықсыз, таза азамат екендігі турасында бұрынғы ері және Ленинград жұмысшысы – әкесі берген түсінік қағаздар бар. Әйелді жер аударып жібергеннен кейін сіз қашқындармен күреске барамын деп тілек айтқан болып, іргелес ауданға ауыса қойдыңыз. Осыны бекер дей алмассыз.

– Бекер, жала бұл.

– Сіздің басқаға үйіп-төгіп айтқаныңыз жала болмайды да, өз қылмысыңыз туралы айтылса, ол - жала болады екен ғой. Иоган Вольфанг Гетенің «Доктор Фаустындағы» жылмақай қу, эззіл Мефистофельден де залымырақ болғыңыз келеді-ау, тегі.

– Бәрі жала. Әлгі орыс әйел турасында жала жауып отырсыз. Ол менің тіпті де білмейтін адамым.

– Сабыретіңіз. Сол кісінің жоғары өкімет орнына жазған шағымында сіздің сыр-сипатыңызды айқын ашқан. Ол ой түйінін жаңағы «Доктор Фаустағы» Мартаның Мефистофельге айтқан сөзімен білдіріпті. «Ол – Мефистополь сияқты, – дейді сіз туралы, – арамза, сұмпайы жауыз, қарақшы құзғын, өз үй-ішінің, бала-шағасының қас жауы».

– Әбден дәлін, әділін айтқан, – деп менің күндесім Алтынбала дауыстап жіберді.– Бұл нағыз жауыз, барша адамға рақымсыз дұшпан.

– Эне, естисіз бе, соны мына кісілер де қайталап айтып, қолдап, құптап отыр.,– деп майор Қарақожинге шұқшия қарады

– Маған Батыс классикасы үлгі-өнеге бола алмайды. Бізге қазақтың өз ақын-шешендері жетеді. – Біздің байымыз солай қыр көрсете, әдебиеттен хабардар екенін білдірген болды.

Майор күлкісі келіп отырмаса да мұны кекете күліп алып:

– Сол көп болып кеткенінен екен ғой, қазақтың ғана емес, бүтін шығыстың ғұлама бір ақынын жала жауып, жойғызып жіберуді тікелей ұйымдастырушы болғаныңыз,– деп ызбарлы айтты.

– Бұл жағын әлі анықтаймыз. Дүние жүзінде көркем прозаны ажар-көріктей түсіп, аса әсем поэзияға басқа тілден аударып жазған қанша ақын бар екенін айтып беріңізші, әдебиеттен сауатыңыз болса. Әрине, мен жазушы да, ақын да емеспін. Әйтсе де сіздің қаншалықты асыл қазынаның көзін тығындап жауып тастағаныңыздың мәнін ұғыну үшін тураны белгілі әдебиетшілерден сұрастырып білгенім бар. Рас, сіздің совет өкіметінің мүддесіне қорған болып ,бұл туралы да қолыңыздан «заңдастырып» жазған қағазыңыз бар қолымызда. Оның анық- танығын зерттеу үстіндеміз.

– Жала, жала,– дейді біздің тұтқын байымыз,–

ана орыс әйелі жөнінде айтып отырғаныңыз көрнеу жала.

– Қалай жала болады, мына қолыңыздан жазғау айыптау қағазыңыздағы жазудың өзі куә емес пе?

– Ол менің жазуым емес.

– Олай болса, тап осы қаланың большевигі, советтің қызыл туын алғашқы көтерушілердің бірі болған Петр Котинді жау деп жала жауып айыптап, әлгіден бірнеше жыл кейін көк сиямен жазған мына қағазыңызды қарайық. Екеуін жазған бір-ақ кісі – мына пәлекор да жолақор сіз ғой. Бұған не айтасыз?..

Алланың қаһары соққаны сол ғой, біздің тұтқын байымыз бұған жақ жаза алмай басын төмен салбыратты. Екі қатын біз оның бетіне түкірдік. Сонан соң белгі берді-ау деймін, оны бөлмеден алып кетті.

Артынан әлгі кісі жай айтып, сөзін жалғады.

– Әйел қауымына, өзінің үй-іші, семьясына мүншалықты құзғындықпен қараушыны өмірінде ұшыратқан емеспін. Сондай ретте басқа адам әлгіден қалай рақым күтпек? Менің тәжірибелі қызметкерлерім кейбір деректерді сіздермен ақылдаса, бірлесе отырып анықтаған жөн болады деп ақыл берген. Соның жел болғанына енді көзім анық жетті. Айып етпеңіздер, бұл арамзаның осы төңіректе тағы бір әйелі бар деген жайды анықтамақпыз. Мынадай кісі көздеріңізге түскен жоқ па? – деп майор біздің қолымызға қазақтың

тығыршықтай келіншегінің суретін ұстатты. Мен көрмеген кісім екенін айттым. Осынан соң астанадан келген өкіл жаңа бір дерек білдірді.

– Сыртынан қайыспен шандып буған, кішірек бір қара жәшік турасында ештеңе білесіздер ме?

Екі әйел бір-бірімізге таңырқай қарасып, ол турасында ештеңе білмейтінімізді айттық

– Оның ішінде, тегі, бір асыл дүние бар-ау,ә?

– Алтын, күміс, гауһар тас та емес, бұлардан да құндырақ дүние бар оның ішінде.

– Сонда ол не қазына болды екен?

– Үйіліп жатқан алтынға, гауһар тасқа тап болдыңыз дейік, мұнан сіз не ләззат алар едіңіз?

– Ең асыл, қымбат дүниені таңырқап-тамашалаумен көріп білемін ғой. Оның басқа не әсері болмақ? Олжа ғой деп меншіктенсем өз басыма қатер төндіремін. Жайыма кеткенім жөн ғой оның жанынан.

– Ал, әлгі айтылған қара жәшіктегі араб әрпімен басылып шыққан, аса қымбат кітаптар – жыр, шежірелер, гибрат мысал, аңыздар. Оның топшылау -толғаулары сізге махаббат пен зұлымдық турасында не жөшін ой-толғаныстар қайырымдылықтың каусары болып сыйлайды, ар-инабаттан безген қаныпезерлерге деген удан да уытты өшпенділік сезімін егеді, адамдық ақ жолынан адаспасқа жөн мезгейді.

– Ышын қастерлі қазына екен.

– Сонымен, қайсысы қадірлірек, алтынмен отша

маздайтын гауһар тас па, жоқ, әлгіндей кітаптар ма?

– Әрине, кітаптар. Ол абзал тіршілік етуіңе жөн нұсқап тұрады ғой.

– Иә, солай болар. Алтынбала, жұмбақты дәл шештіңіз,– деп майор езу тартып мәз болып қалды.– Сіздерге үлкен тілегім бар. Біздің бүгінгі әңгімемізді басқаға әзірге тіс жарып айтпауды сұраймын. Уәде бересіздер ғой.

– Уәде.

– Рахмет. Сәнуария, сізді үйіңізге қазір жеткізіп салады. Ал, Алтынбала апай, сіз еліңізге осы арадан ертең жүретін машинамен қайтасыз, оған дейін өзіңізге арналған бөлмеде жақсылап тынығыңыз, – деп майор бізге ізетпен жөн білдірді. Мен ол кісімен де, күндесім десем де Шаңбастаудан келген Алтынбаламен де ықыласты қоштастым.

«Байың қайда?» деп екі қайта сұрадың. Әне, қайда! Әлгі әйелмен біз енді оны байымыз деп санамаймыз. Мен ұлымның фамилиясын да өз әкемнің атына көшіріп алдым. Ең өкініштісі – сіндімнің баласына сүркіялықпен айықпас жала шектіріп кеткені. Аяулы анамды ақ жауып, арулап өз қолымнан қоя алмадым.

– Әлі де тілегіңді тілейтін Сәнуарияның ғұмыры солай арылмас опық-өкінішпен өтуде. Бір кезде сырттай болса да қадірлескен өзіңнің абзал тіршілік жасап, өмір сүруіңнің өзі маған биік махаббат. Семьяң жайы қиын екенін әбден білемін., Лизадан естіп, қанғанмын. Әйел көңілінің

құштарлығы өлшеусіз болатыны өзіңе де айқын шығар. Эйтсе де қинап, қандай да бір тілек қоймақ емеспін. Адам болғаннан кейін адамдық санамен мейірбандылықпен тіршілік етпек керек қой. Жарқыным, кездескенде түзу сәлемінді аяй көрме.

– Бөгедім, білемін, айып етпе. Саған сырымды ақтарып, қайғы-шерімді шерттіп, көп жеңілдеп қалдым. Жолың әмен болсын. Балаларыңа, ата-аналарыңа және көрмесем де ең адал досың, көңілінің мендей шері бар – Арманға сәлемімді ұмытпай айтуыңды сұраймын.

Сәнуарияның әңгімесі шешен домбыра ақтарған аса аянышты ахуалды білдірген күйдей шертіліп, көңілін қытықтайды. Аяп кетті. Ғазіз мына шын бейбақ әйелмен екі қолын бірдей қатты қыса тұрып қош айтысты. Иә, одан басқасы бұған жол емес қой.

Оны-мұны жағдаймен Ғазіздің бойдақ мал қыстағына бас көрсете алмағанына аптаға айналып барады. Сонан арғы, сілемдесіп кететін бергі іші шоқ-шоқ қалтарысты тас қабырға боп біткен Күнжатар тауының қиын асуларының сырт етегіндегі қойлы қыстақтардың да әрқайсысының ақылдаса отырып шешетін жайлары бар. Ең тәуірі наурыздың осынау жадыраңқы күндерінде тау шоқыларының екі жағы кезек күнгеі. Түске дейін бергі бет, түстен кейін – сырты күн шалып, мал жайылысына орай жасайды. Сиыр жануарлар тебін түбінің босаңсыған қарын тұмсығымен түрте шөп алып жеп, қой тебін бұрқыратып, шөптің әр тегін

теріп тоят табады.

Шөбіміз бар дегенмен, бұл да болса жеңілдік. Мал талғампаз, ойпаттан шабылып, тасылған көк ала пішеннен гөрі осы кезде бетеге, жусан, татырауын, тарлау, еркек шөп ақ желек, алғим аралас сарыла тұздықты жайылысты көп қалайды, қарлай жүріп, тоят тауып, шынығуына қажет қорек керек қой. Қараған, тобылғы, шырғай, тасжарған текті уақ бұта бүршігін де сыдырып ащылайды. Соның әсері болар, мал күйі көз қуантады. Әсіресе, қозыланы жуықтаған шақта іші ауыр саулықтарға жақсы. Тек бабымен жылжытып, өріс ауыстырып, жая білу керек. Ағияннан басқа қой қыстақтарында осы бір ыңғай, әттең, тапшылау-ау. Апа шопаннан мал жаю өнегесін барып көріп, үйрену жағы айтылып та жүр. Ал, жігіттердің бағзылары сыбаға жеп қайтудан аспай-ақ келеді.

Өзінше мән-мағнасы үлкен осына бір туралы Ғазіз жол-жөнекей бірсыпыра толғанумен болды. Қыс кірген кездегі астау жаны біршама аяндаған қара көктің жүрісі әлі уытты. Бұлаң құйрықтай сар желіп, көмескі, кейде күртiкті болып кететін жолдың қарын тағалы тұяғымен ойып, шана қолтығына түйдек-түйдегімен лақтыра тастап келеді. Үгітілген кесектер әредікте шананың ішіне де келіп түседі. Қарсы алдынан уілдеген, әлі де ызғары бар жел кейде аттың жал-құйрығын кейін желпіп шашақтатады. Аяғының жанында малопулькасымен қатар жатқан бишігін тіпті қолына да алған жоқ.

Баласына алғандәрілердітанертеңМТС-кеИрих, Қалқаштармен бірге аттанған Науанға беріп, мұны не ауруханада баланы күтуде отырған Арманның, иә, дәрігер келін Тарасаның қолына тапсыруын өтінді. Анасынан емшектен шықпай қалған тентек Дайраш екі әжесі мен Арманиан басқаға құлақ аса қоймайды. Суық ұстап сырқаттанып қалуына осынысы көрнеу себеп болды. Соны айтып атасы Разымбет бәйбішесі Хауаға ренжіп те қояды. Немере ыстық қой тегі. Үлкені Әлихан болса беске қарап келеді. Мектепке бармақ ынтасы күшті-ақ, әжесі Айғаншаның жанына жантая отырып, малдың, ит пен мысықтың, қаздың, трактор мен жүк автомашинасының суреттерін салудан эсте жалықсайшы. Бояу қарындаш табу қиын. Қанша рет әкеп те берді, шыдатпайды.

Кейде бөбектер жайын ойлауға мұрша болмай жатады. Сала-сала мал шаруашылығының жайы, көпшілік- қоғам жұмысы аталатын жай уақытының көбін алып кетеді. Сол ретпен түнделетіп те сапар шегетін реттер кездесіп қалады. Екі бөлек отырғанымен үш ұдай семья тіршілігі толғана жүріп, қамқор екенін білдіруді ді үзбей тілейтіні ақ. Сипат болса жоқ, қиын. Жанын үзіп берерліктей сыңайы білінетін Арманның жай-күй, көңіл ахуалына төтенше сергек, аяушылықпен қарау өз алдына бір төбе жай. Осы ретте Сипат танытарлық ізеттілік те енді бұған ауысып қалып отырғаны күн сайын білініп-ақ тұрады. Тіл табыса білу ең өзекті

жай. Дәрі тауып берген кешегі есті келіншектің осы жөнде айтқаны естен шығармас сөз. «Әйел көңілінің құштарлығы үлкен» деді-ау. Сондай сыңайын танумен қоса Арманға пейілінді аңғарта білуің де қажет. Өйтпейінше сыйласып қадірлесу болмақ емес.

Әйел қауымына жылылық ізетінді білдіруге әр азамат есебінде парыздысың. Арманның ішкі биік бітімі, адалдығы, соның үстіне анау жылдарда азап күйін шегіп, шерлі көңіл болуы барынша сергек, ілтипат тілейді. Ғазиз турасында оның өзі де осылай қарап толғанатыны аңдалады. Мұның алдында ол өзін, бәлкім кінәлі деп сезінуі ықтимал. Сонысынан болар, тым ішке кіріп жуықтап кете алмайды. Оған ешбір кінәсіз екенін қалай аңғартпағы керек? Бұл көптен шешімін таба алмай жүрген жұмбағы. Иә, ол туралы Сипат бұған неше қайта айтып та жүрген еді. Бірақ Ғазиз өз аузынан сол орайды әлі айтып білдіре алған жоқ қой. Әй, қиын. Тап осы түйінге келеді де тығырыққа тығылады да қалады.

Үй ішінің үлкендері, жаны ашыр ағайын мұның өзіне де, Арманға да енді бірінсіз бірінің тіршілігі кем-кетік те мәнсіз соғатынын аңдатып та жүр. Әй, қиын-ау, біріне –бірі «солай» деп қалай бетпе-бет айтпақ? Мен түк те дей алмаймын. Қажеттілік билеп кеткен күннің өзінде Арманның өз аузынан естігенім жөн болар. Ар-инабаты биік ұрғашы, батылы бармайды-ау. Аяйды ғой мені, һәм ұялады.

Осындай бір іштей қиналысты толғанысын

атының секем алып қалған жайы бұзып жіберген еді. Сонау тау етегінен бері бадырая көрініп, төрт арқар зымырап келеді. Қасқыр үрейлендіргенге ұқсайды. Анау ретте де солай болып, жануарлар шананың төңірегіне онадай келіп, айнала жосып жүріп, пана тапқан. Ал қарлы дала бетін буыршын түстерімен құбылтып шайқағандай елес береді. Үн шығарған жоқ. Шошынып келгенде үрейі кете түсуі ықтимал ғой. Жануарлар тау ішіне кіргенше ат-шанаға айнала жосып ілесіп отырды да, тас қабырғалар елес берген бетте жотаны өрлей, қатарласа орғи зымырап, аздан соң әрі асып, ғайып болып кетті.

Бұдан соң көп те жүрген жоқ, түмсық айналып, бойдақ сиырлардың осы шақта жейтін қорығының бергі шетіне іліккен еді, аты басын көтере, екі құлағын шанша қадап кілт тоқтады да қалды. Тұтаса ақ көмбе болып жатқан тырбық шіліктен әріде, жоталардың етек тұсында топтанған сиырлар өкіріп, алғы аяқтарымен бұрқырата қар тарпып әуре. Ірі сиырлар басын шайқай алға ұмтылып барады да, онан қайта кейін шегіншектейді. Сонау күмбез аспанда айнала қалықтаған құс көрінеді. Жалғыз қара ноқаттың шаңқылдауы жер жарғандай. Әр тұста, жотаның жақпар-жақпар тасына, шіліктің тау жақ жиегінде әредік өскен қайың шоқтарының басына дамылсыз қонып ұшқан қоланша құрық сауысқандар шықылықтайды. Ал, анау төрдегі сай жақтан иттердің арсылдай үргені естіледі, кейде

біреуі соза түсіп қыңсылап қояды. Малға қасқыр шапқаны айқын еді.

– Чүү. Чүү.

Қара көк әуелі оң жақ, алғы аяғымен екі-үш қайта жер тарпып алып, пысқырды да алға жылжи жөнелді. Біраз жүріп, шілік тасасынан шыға бергенде сиырлардың соғылыса саптасып, мүйіздерін жалтылдата шайқап, қоғалап шеп құрып, алдындағы ақ шулан бөріге үздік-создық өкіре, ұмтыла-ұмтыла түсіп тұрғаны алақандағыдай айқын көрінді. Бұл жануарлар қанқұйлы дұшпанына басы қосылса батыл ғой. Құйрығын тақымына тыққан қасқыр қарсы алдындағы өктем күштен тайлығып артқа қарай бір басып, екі басып, жан-жағына жалтақтай қарап шегіншектей түседі. Сол күйін танығандай сиырлар онан сайын айбаттанып, өкірект ей түседі. Назары осы көріністе болған Ғазіздің қолына мылтығынан бұрын бишігі түскен. Оны тастай беріп, мылтығын көтерген мезетте бүйірден оқтап атылып келіп, ірі ақ тазы киікті. Бөрімен алыса кетті. Аққұмайдың қарғысының екеуіне бірдей матау болатыны байқалады. Тазы мен бөрі артқы аяқтарымен жер тірей көтеріліп, ауыз салыса алысқанда әлгі жіп біресе оның, біресе мұның аяғына оралып, шырмайды. Осы сәтте олар секіре түсіп, шырмаудан шығып, қайта қабыса арсылдасады. Атайын деп мылтығын кезей беріп, Ғазіз қайта кідірді. Тазыны жазым етіп алармын деген болар, бәлкім. Дегбірі кете

тұрып, Аққұмайдың өжеттігіне, шапшаң шалу, шап етпе қимылына сүйсінеді. Бөріні бірауық аунатып-аунатып жіберді. Түздің тағы жыртқышы осал емес, ол да мұны бірер рет мұрттай ұшырып жібере жаздады. Тазы қатерден көз ілеспей ытқи сытылып, қайта арсылдай барып, екі аяғын бөрінің өндіршегіне тірей беріп, дәл қолқа тамағынан қылқындыра ала түсті. Анау мұның көк желкесіне ұмтылғанмен жете алмай қалды, әйтсе де шеке тұсынан қауып, бұлғақтаған құлағын жұлып алған. Ыза бұған Аққұмай азуын баса түскенде бері дәті кетіп, сіресуінен айырыла бастағаны білінген. Тазының шекесінен сорғалаған қан иығынан әрі таралып жонына кетті. Осынау сәтте ол онан сайын долданып, қасқырдың қылқынба тамағынан қапсыра қысып тістеуін ырғап-ырғап жіберген еді. Енді әлі кетіп, дымы құрыған арлан сылқ етіп құлап түсті. Тазы әлі де босатпай, бүйірлеп жатып, дұшпанын кеудесімен басып алды. Жанына жаяу түсіп келген Ғазіз көзі қанталаған тазыны алақанымен арқасынан аялай сипалап аянышын да, сүйсінуін де білдірген жайда еді. Ондай жерде оскырына жер тарпып, жегулі күйі аты мазасызданады. Иірілген сиырлар біртін-біртін ыдырай бастаған. Қара қасқа өгіз бен қоспақ мүйіз қоңыр сиыр таянқырап кеп, танауларын шүйіре иіс тартып тұр. Жануарлардың көзі үйренген Аққұмайды іш тартып келгені айқын еді. Тазы сабау құйрығымен ауық-ауық жер соғып қояды.

Сонау түпкір жақтан ит үргені әлі естіліп тұр. Енді бір ғана ит үрді. Көк ала төбет екені аян. Ғазіз өзінше тұспарлайды. Бағана үрген ит екеу еді, енді біреу ғана. Тегі, Аққұмай байлаудан босанып кеткенге ұқсайды. Мына мойнындағы жіп соны білгізеді. Тазыны қасқырды басып алған күйінен қозғамай, Ғазіз шанасына келіп отырып ілгері жылжыды. Сиырлар, тайынша-торпақтар қорыққа бытырай қайта тұмсық тыққан. Жанына адам келген соң малдың тыныш тапқаны байқалады. Біраз жүрген Ғазіз қасқыр жарып кеткен торпақты кездестірді, жануар қиналып, жаны шықпай жатыр. Мал болмасын абайлаған соң ішкі қалтасынан бәкісін алып бауыздады. Онан шанасына отырып, ит үрген жаққа-әрі қарай жылжыды.

Мұндай да ахуал болады екен-ау, болжағаны дәл келді. Көк ала төбет дөңкиген әлде не нәрсеге байланған күйі алға ұмтыла түсіп, күмпілдей үріп тұр. Әлгі дөңкиген нәрсе Кәсірбек сиыршының өзі болып шықты, етбетінен сұлаған күйі қозғалыссыз жатыр. Аударып қараса, бет-аузы тас-талқан боп жараланған, сонан қан бетіне жайылып қатып қалған, жарақатының бір жерлерінен үзілмей әлі қан шығып жатқаны білінеді. Аламыш мұртының бір ұшы танауына кептеліп қатып қалыпты. Тезінен иіліп, кеудесіне құлағын төсеп, тыңдап көрді. Абұйыр-ай, жүрегі соғып жатыр.

– Тірі, тірі,– деп өзінен өзі Ғазіздің дауысы шығып кетті.

Ал, Кәсірбек болса, қимылсыз да үнсіз. Аузынан арақ иісі бұрқырайды. Көк ала төбет жұлқына әлі үріп тұр. Көңілі тоңазып, басын көтерген Ғазіз ойға шомады. Кәсірбектің белбеуіне екі жіп қазық бау шалып байланған екен. Біреуі мына төбеттің мойнындағы қыл шылбырдың ұшы да, екіншісі – Аққұмайдың қарғы шығыршығына байланған қоңыр жіптің үзік ұшы. Тегі, малға қасқыр шауып, сиырлар өкірген кезде екі ит отырған орнынан мұны сүйреп әкетіп, осы араға дейін келген болуы керек. Сүйрету үстінде мұның тымағы далада түсіп қалып, бет-ауызы тасқа, бұтаға соғылып жарақаттанған болуы ықтимал.

Топшылауынан әлі тұжырым жасай алмаған күйі Ғазіз төбетті байлаудан ағытты, өзі Кәсірбекті эзер көтеріп шанасына сұлаған күйі салды да, мұздап қалған жалаңаш басын тонының үстінен киген өзінің берзент сулығымен орап бүркеді. Сонан тағы әрі жылжып, сүйрелген ізбен сай ішіне қарай жиектеп жүре өрледі. Бір жерден мұның маңдайы үйтілген түлкі тымағын тауып алды. Онан әрі көп ұзамай жылқы кісінегені естілді. Кәсірбекке сиыр бағуға берілген тайлақ, құла ат болып шықты. Жануарды шокпар тас түбіне шыққан тасжарғанға тізгінінен түйіп, байлап тастапты. Сонан әрі бес-алты қадам ықтасын орында жартысынан көбі ішілген арақ бөтелкесі ауызы ашық күйі қарға шаншыла қойылған. Соның жанында шыны аяқтың шұңқыры, туралған майлы ет газет үстіне

қойылыпты, сыңар қалған аузынан үлкен көк бәкінің сабы қылтияды.

Осы жайға көз сала тұрып, Ғазіз гәптің қалай болғанын түспарлайды. Бәрі бір-екі сағатқа жетпейтін уақыттың оқиғасы. Сиырларды қорыққа салған соң Кәсекең ықтасын сайға кеп демге отырған. Сақтық жасап, әуелі ақ тазы мен көк ала төбетті баулап, безіп кетпесін деп өзінің белбеуіне байлаған. Сонан бұл арақтан бір-екі рет бағышлап жіберіп, ет турап отырған сәтте қасқыр тиген сиырлар өкірген болар. Әккі итттер мұны сүйрей алға ұмтылған. Кесе-көлденең қалпында сүйретіліп, кез-келген кедергіге соғылып, сиыршы осылай жарақатқа ұшыраған.

Осы тұжырымынан соң уақыт оздырмай, Ғазіз құла атқа мініп, өз атын жегілген күйінде жетегіне алып, қайта шегініп, мал жаққа қарай асыға жүрді. Жарақаттыны үйіне тездете жеткізіп, қандай да болсын жәрдем жасау керек. Жиектегі бір қайын шоғына әкеп, қаракөкті божысынан байлады да, желе жортып жүріп, бытырап жатқан сиырларды иіре шоғырлап, ауылға тартатын шиыр соқпаққа түсірді. Анадайда өліп жатқан қасқырға ұмтыла, ұмтыла, бірақ дәл қасына таяп бармай, құйрығын бұлғақтата арсылдап тұрған көк ала төбетке көзі түсіп, еріксіз езу тартты, шіркіннің батыры - ай, тап өзі жамсатқандай дүрдиюін қарашы. Ал, қасқырдан әрілеу барып орныққан Аққұмай жарақаты бата ма, екі аяғының үстіне тұмсығын төсеп, сұлық жатыр.

Төбеттің қиықсыз әрекетіне күйгендей аңда-саңда ырылдап тісін аңситады.

Малды ауылға беттетіп, Ғазіз шананы жетегіне алды. Сонан дауыстап, Аққұмайлап тазыны неше қайта шақырды. Бірақ, ит бұған мойын да бұрмай, сол бойы жатып алды. Ат-шана сонау тұмсыққа таянған кезде көк ала төбет осылай жосыды. Жол-жөнскей неше қайта бөгелектеп, артына бұрыла тұрып, күмп-күмп үреді де бұрыла қайта жосиды. Ғазіз құла атты тебіне түсіп, бір мезет малдың бет алған жолына көз жіберіп, онан соң бір көзіл қысыңқырай, ойысып келе жатқан күнге қарап қояды. Уақытты шамалап келе жатқаны түсінікті.

Бір өңірді түгелінен шақыр-шұқыр шиқылға бытырап шұбалған сиырлардың алды қыстаққа жеткенде үрпіскен үш адам есік алдында тұрған еді. Табыңды қақ жарып өткен Ғазіз солардың жанына кеп тоқтады. Екі аттың бүйірлерін соға тыныстауынан қаржала жүріп келгені аңдалады. Дегбірсізден Рәуия сөзін сауал қоюдан бастады.

– Ғазізжан-ау, қарағым, аған тірі ме өзі, әуелі соны білдірші. Әлгінде мына биік жотадан аса жосып Аққұмай келді. Үсті-басы қан-қан. Қыңсылап берекемізді алды. Зәреміз кетіп отыр.

– Тірі ғой, тірі. Былай, нетіп, шамалы жарақаттанып қалыпты, алып келдім, шанада отыр.

Ауылдағылар тез басып барып, шанаға шүйіледі.

– Өзін сыртынан орап тастапты.

– Уәй, Кәсірбек, Кәсірбек.

– Тірі ме өзі, неге үн бермейді?

– Жарақаттанған дедім ғой, дабырлап қинамаңыздар. Үйге кіргізейік...

– Кәне көтерсейік, – деп еңкейе беріп, тотыққан жүзін әжім шимайлаған қырықпа ала сақалды екі әйелді шақырды.

– Кәдеке, сіз тізссінен қамтыңыз, мен екі қолтығының астынан алып көтерейін. Жеңге, сіз тамағының астынан екі алақаныңызды төссей ұстаңыз. Ал, апа, сіз, – деп Ғазіз Қадірсіздің бүкшиген анасына көз жібереді, – есік ашып тұрғайсыз.

– Әуп!

– Ал, сүрініп қалмай, аяқтарыңызды нық басыңыздар...

Үшеуі есік-есіктен сақтанумен өгіп, едәуір күшпен Кәсірбекті төргі бөлмедегі жаюлы текеметтің үстіне жайлап әкеп жатқызды. Басына жастық қойылды.

– Ғазіз, жөн білдірші, не болған?

Бөтелкені де жасырмай, Ғазіз барлық жайды көріп білгенінше баяндап шықты. Қыстақ адамдары аяныш білдіріп, ауызғы бөлменің босағасында шөкесінен жатып, бүйіріне түскен жараны тілімен сипалай жалап жатқан Ақұмайға көз жіберді.

– Отырып уақыт алмайық. Тегі, Кәсекенді МТС-тің ауруханасына жеткізген жөн болар. Жеңге, өзіңіз қалай көресіз? – деп Ғазіз Кәсірбектің зайыбына назар аударды.

Аурухананы атаған соң ба, Қазанат бітімді, сида келген Рәуия көзіне жас алды. Булығып біраз отырды.

– Бейбақ-ай, тіршіліктің тперіш-таяғын өз басына өзі соғып келеді. Енді тірі қалса жақсы ғой. Мұның ойланып-толғанбастығынан менің тартқам азабым қанша? Шек жоқ. Қандай болса ұзатқан жалғыз қыздың әкесі ғой. Сақтай гөр, құдайым, осыдан басқа алладан тілерім жоқ. Ғазізжан жөнін айтып ақылын өзің берші, не істейік? Біреудің жаманшылығына жақсылығынмен, мейірім білдірумен жауап қатып, қызмет көрсететін асылымызсың ғой, қалқам, ағаңның қалған аз жылғы тіршілігіне тағы да медет бола гөр.

– Жеңге, разылық білдірсеңіз, ауруханаға жеткізіп, дәрігердің емдеуіне берген жөн болар, мына жарақатынан тезірек айығып кетуіне бұл өте қажет қой.

– Күп, қарағым.

– Ана апай екеуіңіз бет-аузының қанын жылы сумен шайып тазартыңыздар, сонансоң тәбеті болса ыстық шай, сорпа ішкізіңіздер, кештетіп болса да жүріп кетейік. Өзіңіз жанында болғаныңыз дұрыс. Кәсекеңді шанға жылылап орап отырғызамыз, қорапты шана ғой, жолда қиналмай-ақ барады ғой.

– Ал, Кәдеке, – деп Ғазіз Қадірсізге қарай отырып, шаруа жайында ақыл-кеңес білдіреді.

– Қазір бөгелместен сонау екінші атыңызды жайдақ шанаңызға жегіп, ана өлген тайынша мен

қасқырды алып келуге аттаныңыз. Үстін бүркен әкелуге бір құшақ шөп сала барыңыз. Сона оралған соң малды қорасына кіргізейік. Оған дейін мен сиырларға мая іргесіне біраз шөп шашып жәрдем етейін.

– Өте дұрыс мұның Ғазіз.

– Әлі ақылдасатын жай бар. Малға бірді-екілі күнге иелік етіп, сақ болыңыз. Кәсекенді емдеуге орналастырған бойдан мұнда мал қарасуға МТС-те трактор жөндеуде жүрген Науан мен Қалқаштың бірі келе тұрады, істің жөн-жобасын өзіңіз көрсетіп отырасыз ғой. Рәуия жеңгей күтіп асыраған Аққұмай палуан жігіттей қару көрсетті. Итқұс дейтін баршылық, әр сағатта, әр істе сақ болуыңыз қажет шығар. Жарай ма? Айтар пікіріңіз болса тыңдайын, ақылдасып пішкен тон келте болмас дейді.

– Иә, иә, ұмытып барады екенмін, қасқырды кімге байлайсың?

– Ол көкжалды соққан мен емес, Аққұмай ғой. Жол сіздікі, өзіңіз байлаңыңыз.

Қасқырды өзіне байлағанына іштей сеніңкіремей, Қадірсіз не айтарын білмей ә дегенде абыржыған жайын танытып, артынан кібіртіктей сөйлей келіп, Ғазізге ағалық тұрғыдан алғысын білдірген.

Бұлар далаға шыққанда сиырлардың сонау шарбақтағы қос мая жаққа беттегені көрінді.

– Дағдыланған.

– Жөн болды. Бүгін тоят ала алмаған шығар. Шөп беріп қарбыттырайық.

– Күнде таңертең өріске кетер алдында да қолдан пішен беріп келеміз...

Үйде бір кесе шай, бір тостаған сорпаны сүйемелдеумен отырып қиналып ішкен Кәсірбек шанада киіз орауда отырып қозғалақтайды. Бірақ, әлі үн шығарған жоқ. Рәуия сонысының өзіне қуанып келеді. Тіпті бүккісі келмеді.

– Ғазізжан-ау, ағаңа жан кіріп, қимылдай бастады.

– Жеңге, әлі-ақ айығып кетеді. Тегі, бет-аузынан түскен жарақатынан бұрын артығырақ ішіп жіберген арағы мендейтіп кеткенге ұқсайды. Әрі суық тиіп, бүріп тастаған болар,. Қозғалып бойына жылу барған сайын айыға түседі.

– Айтқаның келсін, қарағым...

Кәсірбек енді молырақ қозғалып, бір әлетте дыбыстап қоя берді.

– Айт, айт, ей, қасқыр, қасқыр!– Осыдан соң ол тағы да біраз үнсіз, қимылсыз қалды.

Ғазіздің топшылауынша Кәсірбек араққа қызып отырып, иттердің сүйретуі кезінде есінен танып қалған. Қазір есі кіресіді-шығысылы жайға келгенде малға қасқыр шапқаны көңілінде елес беріп, беліне байлаулы иттерін айтақтап жатқаны сол сыңайы. Аздан соң ол тағы да айтақтай бастады.

– Айт, айт! Жарып кетер ме екен, айт, айт!

– Иә, тәңірім, бере көр, иә.

– Женге, сіз дыбыс шығармаңыз. Айыға бастады. Дәрігер бет-аузын емдеп берсе болды ғой.

Сондай үміті мен күдігі тай таласқан жайларын біліскен өзара әңгімемен бұлар көп жерге барып та қалды. Енді қас қарайып, түн қараңғысы түскен. Арғы Таскотаннан да, мына Күнжатардан да іргесін аулақ сала, жеке жаралған қызыл шақа тас шошақ жалғыз шоқыға қатарласа бергенде қаракөк тағы да осқырынып, жол бетінен тайқын қиыстай жөнелді. Ғазіз көз тігіп үңілгенде екі арқан бойындай да жонарлап, көмескі шырағдандардай жылтылдаған сәулелер елестейді. Толғанып жатпай-ақ малопульткасын алып, көздей тартып қалғанда итқұстың қаңқылдағаны естілді.

– Ғазізжан, не болды, ит қаңқылдай ма?

– Жол бойлап, із кескен бөрілер болар. Кетті ме екен? Төңірегіңізге көз сала отырыңыз. Ауылдан шығарда атты жемдеп алғаным дұрыс болды. Жануар түнгі сапарда қашан да осылай сақ жүріп, қауіп-қатерді сездіріп отырады.

– Найсаптар, жеті қараңғы түнде де жол кезіп жүре береді екен.

– Жүтқыншағы бұларды отқа да, оққа да айдайды. Мына есіз иенде тіпті өзеурейді, көзіне түскенге шабады.

– Ананы қара, сонау арада қосыла ұли бастады.

– Мына оң жағымызда ғой. Көрдім, көздері от боп жалтылдағанын байқаңыз. – Соны білдіріп, Ғазіз мылтығын қайта кезеп, сол тұсқа жүре-мөте

екі мәрте оқ зуылдатты. Соның түн тұйығын жаңғырта жарған ысылдаған даусы төтен зәрмен естілді. Әрі қойғанның өзінде оқтар зуылының ұлыған бөрілердің дәл үстінен ойнап өткеніне Ғазіздің өзі шүбәсіз. Сонан соң төңіректен бөтен сыбыс біліне қойған жоқ. Қара көк сабасына түсіп, екпіндей желіп тарта берді.

Жүргін шілердің өзара әңгімесі бір сәт үзілді, мезгілсіз ұзақ жүріс жалықтырғаны айқын. Осы кезде әріде маздаған от шоқтары көрініп, Рәуия көңілі сергіп қалды.

– Әне, МТС, сүт пісірімдейде барып қалымыз.

– Отын-ай, өзіңнің шақырайып төңірегің жарқыратауын! Біздің қыстақтар үстіне де орнатса қандай әйбат болар еді. Мытысыда /МТС дегені/ тұратында, сірә, кәресен жақпайтын шығар?

– Оны қайтсін. Анау электір үйлерге жарық та береді, онымен кір өтектеп, машиналарын да жөндейді, дән тазартып, сырқаттарды емдейді. Тіпті қажеттің бәріне жаратады.

– Неткен тамаша, рахат қой. Колхозбыз деп күржиеміз-ау. Әлгі рахаттың біреуін әлі көргеніміз жоқ. Ет деп, сүт, жүн, май деп, астық деп қазынаға, Ғазізжан өткізесіндер де жатасындар. Сонан келген қыруар ақшадан бөліп, қыстақтарға осындай бір жарық түсіргіш алмайсындар ма?

– Түбінде болады ғой, жеңгей. Әуелі ақша кірісті ұлғайтып, сонан соң оның тетігін ұстайтын адамдарды оқытып дегендей, дайындығын жасап

аламыз ғой. Анау сүт фермамызда шағын болса да электр қуаты бар., көп іске жәрдемші.

– Айналдым, өмір-бақи сығыраюмен өтеміз бе., ескеріндер бәріміздің тілегімізді. Үйден өзі емдейтін жарық болса ауру-сырқауды әлдеқайда апарып, бейнет шегіп не керек?

Аңғал пайымдағы үлкен кісінің жақсы тілегін әрі құптай, әрі іштей күле отырып, Ғазіз атының божысымен айналысып кетті. Бұлар МТС-ке келіп жеткен еді.

От бүркенген сонау үлкен үй жақтан тарсыл-тұрсыл, біресе шыңылдаған дауыс естіліп, кейде көгілдір нажағай шатырлай бүркіліп кетеді.

Орта тұстағы бір үйдің жанына келіп тоқтап, Ғазіз тақылдатып терезесін қақты.

Үйден біру шықты.

– Сүйіндік, аман-саумысың? Кәсекең жарақаттанып қалып, сол кісіні емдеуге әкеліп тұрмын. Түнделетіп ұзақ жүрдік. Келін үйде болса, айтшы, түсірісуге өзің де кел.

– Қалқашты ерте шығайын.

– Құп. Біз ауруханаға қарай жылжи берейік.

Бұларға артынан келіп жеткен келіншегі мен Сүйіндік және Қалқаштар сәлемдесті. Тараса келін Рәуияның қолын алып амандасты.

– Апа, амансыз? Мен – Тараса, дәрігер.

– Е, айналдым-ай өзің қазақша сәлемдесуді үйреніп келесің екен. Денің сау ма, қарағым, бабашкелер қалай? Мына атаңды түнделетіп әкеп

тұрмыз, емде, қарағым.

Тараса әзірге ұзақ сөздің бәрін қазақша айтылған мәнінде жетік ұға қоймайды, сонан соң мына үлкен кісі айтқан жаңағы сөздердің мәнін Сүйіндіктен қайталап сұрап білді.

Дәрігердің шұқшия шүйіліп ауру қарағанын Қалқаштың көргені осы шығар. Ақ жейде, ақ тақия киіп, іс бастаған Тараса оған бір құтқарушы періштедей сезіледі. Албыраған мөлдір келіншек ортадағы орындыққа отырғызылған Кәсірбектің ол жағына бір бұл жағына бір ойысып, бетіндегі жарақатты саусақтарының ұшымен басып байқайды. Жарылған қабағының үстінен әлі шыпшып қан білінеді. Танауының бір жағы сетіліп, аламаштанған мұртының көп талшықтары жұлынып кеткен. Екі көзі қанталап беті көгере ісінген. Кіртиген шүңірек көзін ашып-жұмып қояды. Тыныстауы ауыр. Өзі әлі үн қатқан жоқ.

– Қарағым, қалай, жарақаты ауыр ма? – Сырт киімінің үстінен тартқан қалың шәлісінің қымтауын әлі ағытып жазбаған күйі әртіндеу тұрған Рәуия Тарасаға жай айтып, солай жөн сұрады. Жанындағы Қалқаш бұл сауалды аударып айтып жеткізді.

Солай дегендей, дәрігер басын изеп тұрып күлімдей сөз салады кәрі анаға. – Бірсыпыра емделуге тура келеді. Сүйретілуден ес-зердесіне де біраз зақым келген сияқты, үн қата қоймайтыны, жолшыбай бір-екі қайта ауытқып айтып дауыстағаны соны андатады. Осыны білдірген соң

Тараса кішкентай кабинетінің есігін ашып, сенекте тұрған Сүйіндікті шақырып жөн білдірді.

– Апаны өзің үйге апар. Қалқаш сырқатты жылы суға шомылдырсын, мен жататын бөлмесіндегі кіреуетін әзірлетейін...

Рәуия кабинеттен шыққан бетте оған Сүйіндік жанында тұрған, оны ауруханада Ғазіздің сырқаттанған кішкентайын бағып жатқан Арман амандасып жайын білген. Шамалы уақыттан кейін сырқатты орналастырып, Тараса мен Қалқаш та үйіне қайтқан еді. Атын аз-маз суытып барып отқа қойған Ғазіз ауруханаға дәл бір осы кезде келіп кірген. Терезе алдында тұрған Арман екеуі жымыңдай ишарамен бас изесіп сәлемдесті. Әзірге екеуі де үнсіз қалпы. Бір-біріне батып тіл қата алмай тұрғанының сыры тек өздеріне ғана аян. Бала жайы, сөйтсе де, бұл үнсіздікті бұзып жіберген болатын.

– Дайрашжан қалай? – деп қасын кере, күлімдей сұрады Ғазіз.

– Өте жақсы. Дәрің тамаша болды дейді Тараса келін. Ұйқысы қазір тиышталды, ыстығы түскен. Өзі бүйрек, конфет, құрт, бауырсақ сұрап жүр. Осындағы асхана пісірген жай көжені іше қоймайды қазір. Өзі ояу, ойнап отыр. Алып келейін бе?

– Иә, алып келші, сағындым өзін. Осында сонау кезде әкеліп салғаннан кейін бүгін ғана келіп тұрмын ғой. Уақыт бар ма?

Толысып кетпеужайларын үзбей ескеріп жүретін

сақа келіншек әрі бұрылып, сырт айналғанда тұлғасы әлі де сымбаттылығын, кербез көрінісін, ширақ жүрісін әдейідей байқатқан еді. Киіз табан кебісін дыбыссыз, шапшаң басып барып, бөлмесіне кірді де, онша бөгелмей өзінің ши барқыт, көк пиджагін сыртынан орай жауып Дайрашты алып шықты. Ғазіз көз жіберіп тұр. Басына көгілдір шаршы түйген, шырайлы әйелдің жүзіне бір ыстық қан ойнап шыққанын электр жарығы айна-қатесіз танытарлық еді. Келіншек жай басып, баланы алып келді.

– Дайраш, Дайраш, әне ағатайын.

Бала оның құшағынан түсе сала томпаңдай әкесіне беттеді. Ғазіз оны қапсыра көтеріп алып, бетінен шөпілдетті. Бірер қадам әрі тұрған Арманға Дайраш қолын созады.

– О не, көкешім?

– Бері келші.

– Ал, келдім,– деп келіншек күлімдей балаға қарады.

– Ағатай, мені тағы сүйші.

Ғазіз тағы шөпілдетіп сүйді. Сол бетінде бала мойнынан құшақтай тұрып, әкесіне сұрақ қойды.

– Ал, тәтемді неге сүймейсің, ә?

Мыналар екеуі бірдей қысылып, сасып қалған.

– Айтшы, тәтемді неге сүймейсің? Болды ғой енді, бір сүйсейші тәтемді, мені көп-көп сүйдің ғой.

Ғазіз ила таппай, сәл еңкейе беріп, Арманды маңдайынан сүйді.

– Ал, болды ма енді? Екі сүйсем тәтең ашуланар.
– Ашуланбайды. Мені көп-көп сүйесің, оны бір-ак сүйдің.

Күлім қағып тұрған Арман, сырт айнала беріп еңкейе көзін сипайды.

– Тәте, жылайсың ба, ол неге?

– Жәй әншейін, жәй әншейін.

– Жәй емес қой, жылағаның әне көзіңнен көрініп тұр, – деп алдына барған Дайраш Арманның бетіне үңіледі. Сонан соң Арманға әлдеқайдан өжеттік пайда болып, басын көтеріп алды.

– Ғазіз, көкешім біліп айтып тұр. Сенің алдында менің кешірілмес кінәм бар. Ең алғаш табысқан кешіміз есінде бар шығар. Жаңа мені сен тура сол жолғыдай құшырланумен сүйдің. Қанша жылдар өткеннен кейін, арадағы қанша қиын жайлардан кейін тап сондағыдай ыстық ізет білдірдің, жүрегімді жара елжіретіп жіберді, қалай шыдармын, көзімнен ыстық жас ытқып кетті. Сен маған аспандағы айдың өзісің. Бірақ, бірақ аса сүйікті Сипаттың қасиетті әруағын аттай аламын ба, аттай алмаймын, сол себепті маған бір жағынан сен жаңағы айтқан айдай – аса алыссың да. Ол бір. Екіншіден, айттым ғой, алдында кінәлімін деп. Ата-аналарыңды, сүйікті баларыңды Сипаттың өзіндей сезіммен сыйлап күтіп қызмет етемін. Тағдыр маған басқа қолқа салмас.

– Менің алдымда сенің ешқандай кінәң жоқ. Басқа философияңды өзің тағы да толғанып барып

түй. – Осынан соң Ғазиз Дайраштың басынан сипай тұрып, Арманға көз жіберді. – Ауылда қанша асығыс шаруа бар, қайтайын, – деп айнала жылжып жүре берді. Арман көзінен жас енді ен мөлтілдеді. Әлгі сөздердің байыбына бара алмайтын бала үнсіз ғана тәтесінің бетінде сырғанаған жып-жылы жасын алақанымен сипап таныса алмайды.

(Жалғасы бар).

Қарағанды. 1991-94 жж.

Жауынгер журналистер

I. Аттаныс алдында

Қырық үшінші жылдың қақаған қысқы күні еді. Почта таситын самолеттің ұшқышы Николай Елистратовке жалынып жүріп, азар ілігіп, Қарқаралыға ұшып келемін. Кеше редакцияға майданнан келіп түскен үш бұрышты төрт хаттың біреуі еді мені бұл сапарға шығарған. Педагогикалық техникумда бірге оқыған абзал дос, қазір Бслоруссияда партизан өлкесінде жүрген Ғалым Омаровтан келген хат-ты ол.

Самолет кей-кейде қалтылдай ылықсып төменге түсіп кетеді де, онан ырғала қайта көтеріледі. Дала жолында баяу жылжыған кірешілер керуені жоғарыдан карағанда көнге тізген асықтай ғана. Бәлкім, алдағы егіске тұқым, немесе колхоз қажетіне көмір тасушылар шығар.

Аспанның суық желінің өтіне қалқан етіп қойған име әйнек тасасына тығыла түсіп, Ғалымның жай сөйлейтін, ыңғай күлімдеп жүретін биязы дидарын көз алдыма әкелемін. Хаттағы жазуына карағанда «Бірінші Май» колхозында тұратын қарт әке-шешесінен жарты жыл бойы бейхабар, қатты алаңдаушылықта көрінеді. Сол кісілерден хабар біліпберуді сұраған. Жауапты редактор Бейсенғали Тәйкіманов осы жайға байланысты бұйрығын берді де, командировка куәлігін қолыма ұстатты. Ұшқыш Елистратовпен де өзі сөйлескен.

Сөйтіп, майдандағы досымызға ауылда қалған кәрі ата-анасының амандық хабарын жеткізген едік. Осы бір оқиғаны Ғалым майданнан хатында да, кейіннен елге оралған соң да әредік айтып, ризалығын білдіріп жүрді.

Осы арада редакциядағы жолдастар атына ауық-ауықта майдан шебінен келіп жататын кешегі бірге жүрген қаламдастар хаттары да ойға орадды. Майданда жүрген сол жайнақтардың көбі редакциядағы әдебиет үйірмесіне қатысушылар болатын. Соларға деген сағыныш сезімі аспанда келе жатқан осына бір сәтте меңзеткендей болады. Кешегі ересен бейбіт күндер, ғазіз құрбы-құрдастар аңсатады-ақ! Үйірменің тақырыбы қызықты әңгімелеріне біріміз қалмай қатысар едік. Қызметі өсіп, облыстық партия комитетіне ауыстырылса да бұрынғы коллективі — бізден қол үзгісі келмей Хамит Қабдиев те үйірмеге келіп жүрді. Бәрімізге қам жеп, ол небір қажет кітаптар да тауып беретін. Осындай ыңғайымен бәріміз үйірмені сол Хамит басқарғанын жөн көргеміз. Талай-талай талас пікірлер, ой бөлісу болып жатар еді.

«Орыс классиктерін қалай оқу керек?» дейтін әңгімеге әдеби қызметкер Ғалиакбар Мұсағұлов Лев Толстойдың «Соғыс және бейбітшілік» эпопеясының екі томын ала келіп, «өзгеңнің нең бар?» дегендей, көтеріңкі отырды. Аппақ көйлекке әдемілеп түйген қызғылтым галстугін иегінің астына әредік басып қойып, қара бұйра шашын

сипап өтеді. Бетінде қорасан іздері бар ашаң жүзді Хамит кекіл шашы селкілдей күлімдеп, әлгі екі томды қолына алып тіл қатады.

— Міне, бұл — талпыныстың белгісі. Мұнда орыстың мұхиттай шалқыған мол, шынар тіл қазынасының жеті атасы жатыр. Оны жүйесімен зердеге жеткізу үшін әсіресе біздерге үлкен әзірлік қажет. Өз басым мұның бетін ашардан бұрын «Севастополь әңгімелері», «Жастық шақ», «Екі гусар», «Қазақтар» сияқты әңгімелері мен повестерін сүзгем. Онан «Хаджи Муратын» қолға алып, сонан күрделілерін оқуға біртін-біртін қадам жасай бердім. Бәлкім, ана тілімізде жазылмаған нәрсе болғандығынан шығар, ұлы жазушының кең толғамдары миға сонан соң барып қана ене бастағандай еді.

— Хамит, дұрыс жоба бердің. Екі аптадай оқып, осының ой ауқымына ене алмай жүрсем не айтасың? Ал, «Шұғаның белгісі» бірден-ақ жүрекке сіңіп кеткен еді. Қазақ әдебиетінің бұл сұлу туындысы Николай Карамзиннің «Бишара Лизасы» бітімдес дүние ме деп танымын.

Ғалиакбардың бұл ойына Хамит үнсіз күлімдеп барып тіл қатқан.

— Міне, әдебиет теориясынан журналистердің хабардар болуының қажеттігі тап осы айтқанынан сезіледі. Сырттайсарындас сияқтанғанымен екеуінің жөні екі басқа. «Бишара Лиза» дәуірінің тынысына қарай жағымсыз — көне сарынмен бейнеленген.

Рас, В. Г. Белинскийдің айтқанындай, Карамзин мен Жуковский орыстың әдеби тілін байытып, биікке шығарған, шығарма кейіпкерлерінің сезімдік әуендерін классицизмнің тұсауынан босатып, кенейте түскен. Бұлар сонысымен қастерлі. Бірақ, олар сомдаған кейіпкерлер кейінгі ұрпақтарға гибрат бола алмайды. Карамзин дворяндік үстемдіктің жанкүйері, өз табының мүддесін қорғайды, оның шырқын бұзбауға, көпке шығармасымен ықпал жасауға тырысады. Шаруа қызы Лизаны қорлық пен мазаққа күң етіп, мойын ұсыну, шыдап төзе беру қалпынан асырмай, адам, оның ішінде ару ретінде нағыз бишаралық ахуалда қалдырып бейнелеуінің сыры да тап сонда жатса керек. Ал, Шұға мен Әбдірахман мұғалім болса, бізге таяу кездің кейіпкерлері — ескілік салт-сана шеңберін бұзуға талпынушы, әзірге жеке дара болса да азаттық, еркіндік үшін күрескерлер есебінде сомдалған. Осынан қазақ совет жазушысының биік идеясын танысың. Повесть солай социалистік реализм тәсілімен жазылған.

Хамит әңгімеге осылай түсініктеме жасап, сәл бөгелгенде қатар отырған төрт қыздың бірі, редакцияның мәдениет бөлімінің үйренуші қызметкері Аймағамбетова Майдаш ұзын бұрымын нығынан асыра тастап, бір-екі ауыз сөз айтты.

— Оңда мына Ғалиакбар ай жарығымен айнаға қарап, болашағына бал ашатын, Жуковский балладасындағы діндар Светланаға ынтығатын

романтикасынан айырылады ғой.

Осыны бір жағы қалжыңмен айтары айтса да ақ жүзі күреңітіп, ұяң мінезді Майда ұялшақтап, екі көзін жасырғандай алдына қарап қалды.

Бәрі ду күлді. Редакцияның спорт хабарларын жүргізушісі, толықша келген Зәріп Қосыбаев пен техникалық секретарь, қараторы ашаң жүзді Дина әлгі айтқан қалжыны үшін Майдашты құттықтағандай қолын қысып жатыр. Хамит көзінен жас аққанша күліп алды да алдындағы әдебиет теориясының бетін ашып, социалистік реализм тәсілі қағидасынан бірер үзінді оқып жіберді.

Екінші бас қосу июнь айының бастапқы кезінде өткен. Күндізгілікте редакцияның жауапты секретары Әлихан Сүлейменов «Правда» газетінде басылып келген Константин Симоновтың «Отан» деп аталатын сегіз шумақты өлеңін аударып, бөлмелерді аралай жүріп оқып, жұрттың пікірін тыңдаған. Мәдениет бөлімінің меңгерушісі, ақын Алдажар Теміржановтың ұсынысымен Әлихан аудармасының екі жолын ана тіліміздің ұғым нәріне жеткізе түзетті де, баспаханаға жөнелтіп, «Правдаша» бірінші беттің етек тұсынан беруге макетке енгізді. Өлең келесі номерге басылып шықты.

Әдеттегіше сол күні кешкілікте үйірменің әңгімесіне жиналды. Оның хабары екі күн бұрын қабырғадағы тақтаға ілінген. Бұл күні үйірме жұмысын Әлихан Сүлейменов жүргізді. Редактор

Піспек Жұмановтың түкпір жақтағы кабинеті салқындау болатын еді. Оңтүстік тумасы Әлихан қоңыр жолақты сұр костюмінің үстінен пальтосын жамылып алған. Аузынан түспейтін папиросын тағы тұтатып, сөз бастады.

— Жарандар, хабар етілгеніндей, Қазақтың журналистика институтынан келген жаңа қызметкеріміз — Кәржан Николай Островскийден аударған «Дауылдан туғандар» повесінің алғашқы тарауын тыңдаймыз. Аударманың тілі жайында ұсыныс айту үшін қағаз, қарындаш алып, ескертпелеріңізді жазып отырған жөн.

Бірақ, ол кісі әлі келген жоқ еді. Аздан соң оның обкомға жиынға кеткенін естідік. Осына бір сәл үзік сәтті пайдаға жарата қойып, редакция партия ұйымының секретары Мәди Сәрсембаев балдағын қолтығына қыстыра көтеріліп, бір-екі ауыз сөзбен жақсы тілек білдірді:

— Талапкер жастарымыздың да, тіпті жасамыстарымыздың да ой ұштап, тіл ұстартуына әдебиет үйірмесінің әсері сөзсіз үлкен екені байқалуда. Сондықтан үйірменің жұмысын онан әрі жақсылап жалғастыра беруге тілектестік білдіргім келеді.

Ат жақты, ашаң бітімді Әлихан Мәкеңнің әлгі пікірінен соң сөзін жалғады.

— Аллажар Джорж Байронның «Сәби боп қайта жасар ем» деген өлеңін аударған. Қазір соны оқып береді.

Теміржанов төрдегі Әлихан отырған стол
жанына жетіп, дәптерінің бетін ашып оқи бастады:

Қайтадан еркін сәби боп,
Жасар ма ем туған тауымда.
Толқынын құшып теңіздің,
Жүзер ме ем, шіркін, дауылда.
Азат бір жанды ізгі мен,
Саксондық салттан жиренем.
Жартасты тепкен толқындай,
Теңізім, сенде билер ем.
Қайтып ал, тағдыр, қайтып ал,
Байлық пенен паңдықты,
Жасаман мұнда, құлдардың,
Көз жасы мені қаңғытты...

— Таир Жароковше екпіндете оқысайшы.
Және де дүние жүзінің Пушкиндей бір жарық
жұлдызы Байронды оқып тұрсың ғой. Қастерлі
даңқын сыйла, екпіндете оқы! Бұл жалғастыра,
жаңсарластыра ыңылдай беретін жыраулардың
секіртпелі шолақ ырғақты термесі емес.

Әлиханның ескертпесі бірден әсер етті. Аллажар
енді даусын көтере түсіп екпіндете оқыды. Соның
әсерінен болса керек, тік жағалы көк көйлегінің
белін бұған жіңішке қызыл былғары белбеуінің сән
ретімен салбыратқан, бөлекейлеген ұшы шайқалып
тұр. Ауық-ауықта сол жақ шекесінен айыра тарап
қайырған сұйық шашы шашылып, мандайына келіп
түседі. Оны алақанымен сілке қайырып тастайды.

Байронның екі-үш шумағын солай оқып шыққан

Аллажар кім не айтады дегендей сәл тыныстады.

— Әуені құлаққа жаттау естілгендей ме, қалай?
— дейді осындағылардың көбінен көне елестейтін Құлбаев Рақымбай ақын. Жақтырмағаны ма, әлде несі, мандай терісі жиырылып, әрі қарайды.

—Ау, Рақымбай, сен өлеңді Әлихан жаңа ғана айтқан ескі терме сарынымен жазасың. Бұл ауыз әдебиетінің үлгісі. Максим Горький Пушкинді барлық қайнардың бастауы деген. Бұл орайда өлеңнің ырғағын да жанартқаны ескеріліп отырғаны талассыз. Байронның артықшылығы да осы тектестігінде. Менімше, құлақ үйреніп қалғанының тұрғысынан қарау жаналықты қабыл алудан қашқақтаушылық болар еді. Менімше, Аллажар жетік аударған, ойлары жаға ұғылып, бойына шымыр-шымыр тарап кете барады.

— Сара сөз. Дайындығы бардың танымы басқа. Кеңес әбден дұрыс айтты, — деп Әлихан редакцияның ауыр өнеркәсіп бөлімінің меңгерушісі, Қазақтың журналистика институтынан екі жыл бұрын келген Кеңес Үсебаевтың айтқанын қостай түсті.

— Әйтсе де, — дейді тағы өзі, — бағана Симонов өлеңінің аудармасына өзінің ақыл бергеніндей, кейбір сөздерді төл ұғынға дөп жеткізер етіп редакциялаған жөн болып қалар деймін. Сол тұстарын орысша текпен салыстыра отырып, бір қарап шығайықшы.

Әлихан қазақтың көркем әдебиет баспасында

бірсыпыра жыл қызмет атқарған, Пушкин өлеңдерін аударып, ысылған аудармашы болатын. Мына сөзінен соны аңғарғандаймыз.

— Дұрыс қой.

Аллажар қалған шумақтарды тағы оқыды... Үйірменің келесі бас қосуы жеткенше адам баласының өміріне үлкен ауыртпалық салған соғыс басталып кеткен. Неміс-фашистері тиіспеу туралы шарт жасаса тұрып, советтік Отанымызға 1941 жылғы 22 июньге қараған түнді жамылып келіп, тұтқиылдан шабуыл жасады. Көп кешікпей облыстық партия комитетінің ұсынысы бойынша Зәріп Қосыбаев екеуміз меншікті тілші болып, ол — Балқашқа, мен — Жезқазғанға аттанып кеттік.

Сонан мен редакцияның шақыруымен 1942 жылдың бастапқы кезінде оралдым. Редакцияда төрт-бес-ақ қаламгер Кеңес Үсебаев, Қали Садықов, партия тұрмысы бөлімінің меңгерушісі Мәди Сәрсембаев, әдеби қызметкер Оспанбай Орынтаев және Аллажар Теміжанов қана қалыпты, Жігіттердің көбі: Хамит Қабдиев, Әлихан Сүлейменов, әдеби қызметкерлер Ғалиакбар Мұсағұлов, Айташ Омаров, Төлеу Балмағамбетов, меншікті тілші Зәріп Қосыбаев, тілшілер бөлімінің меңгерушісі Дәуіт Сәрсембеков, тілмаш Мінәж Жармұхамметов, газет шығарушылар Құдыш Сүлейменов, Ғалымқажы Абдуллин, «Қарағанды комсомолы» газетінің редакторы Асқар Смайылов, сол редакцияның секретары Құрманжан

Касымжанов, бөлім меңгерушісі Балпау Сүлейменов майданға жүріп кетіпті. Көбі өздері арыз жазып тіленіп кеткен. Зәріп Қосыбаевтың сылтымасы болатын еді. Әйтсе де разрядты спортшы өз өтініші бойынша аттаныпты. Ақшыл дидарлы болған соң Майдашты құрбылары ақ Майдаш атап кеткен еді. Редакциядағы құрбылары Дина, Айтжамал, Жәкен, Жәміштер әскери медсестралар даярлайтын оқуға Қарагандының топты қыздарымен бірге Майдашты да поезға шығарып салған.

2. Майданнан хаттар

Газет көлемі ықшамдалғанымен редакцияда қызмет ауыр. Күндізгі жұмыстан соң үйден тамақтанып кеп түн жарымына дейін тағы жүрміз. Соғыстың сын сағатты кездері. Майданнан да, тылдан да күнбе-күнгі хабарларды халыққа жеткізіп отыру керек. Таңертенгілікті редакцияда көзді уқалап жүретін күндер де жиілеп барады. Ара-тұра күндізгі жұмыс аяғында газет шығарушылардан басқамыз вагондерге көмір тиесуге шахтаға да кетеміз.

Февраль іші. Көшелерде алағаншықтап жаяу борасын сырғиды. Таңертенгі сегіздің шамасында редакцияға Кали Садыковпен сөйлесе облыстық партия комитетінің бірінші секретары Хабир Мұхарамұлы Пазиков келіп кірді. Сәлем бердім. Былтыр Жезказған шахтасында кездескендегі

жайымызды айтып, шүйіркелесіп жатыр.

— Садықов жолдас, өз бөлмеңе баста. Редакторларың майданға аттанды ғой. Жаңа редактор жөнінде Алматымен сөйлесіп жатырмыз. Енді көнекөз саған кірмей қайда барамын?

Калекен есікті ашып, бөлмеге кірдік. Хабир абзи іші күзен, тысы күрең сақтиян, сұрғылт мех жағалы ішігін шешіп, малақайымен қоса шеткі бір орындыққа асып қойды. Толық күрең жүзіне буырлы шашы, көгілдір көзі жарасымды-ақ екенін тап осы жолы байқағандаймын.

— Хабир абзи, мұнда отырыңыз, — деп Калекен өз креслосын нұсқады.

— Әй, Қали, айналайын-ау, айтшы, мынағанда Волков (баспа мекемесінің бастығы) керек пе? — Обком секретары Калекен сыдырып алып, арқасын сүйеп отырғыш етіп қойған креслоның бет жастықшасын қолына ұстап тұр.

Калекен саскалақтап, желкесін қаси берді.

— Қали, шахталардың ішкі мүмкіндігін ұқсату жайында, қауіпсіздік техникасы жайында байыпты жазып жүрсің. Мына креслоның жастығын орнына қоюға өзіңнің де мүмкіндігін бар. Иә, мүмкіндікті дұрыс ұқсату біздің жауды талқандауға қажет жайлар жасауымыздың мықты бір шарты. Естеріңде болғай, бұл жағына мейлінше сақ қараңдар. Ал, бала, сен бар жігіттерді осында шақыра ғой, — деп секретарь маған қарады.

Түнімен газет оқып, үйіне таңертең қайтқан

Кеңес Үсебаев қана жоқ еді. Аллажарды, Мәднді, Оспанбайды шақырып әкелдім. Амандасқан соң Хабир әңгімесін бастады.

— Жігіттер, газетті қиыншылықпен шығарып жатқандарыңды біліп отырмын. Уақытша редактор болып қол қойып жүрген обкомның насихат бөлімінің меңгерушісі Айдарбековтен сұрағанымда соны екі-үш қайта айтты. Сол себептен де уақыттарың кетпесін деп, шахтаға бара жатып, өзім келіп отырмын. Айтатын бір-скі тілек бар. Көп жігіттерің майданға аттанды. Ең алдымен солардың семья жайына көз қырын салыңдар. Қысылып қалғандай жай кезіксе ұялмай-ақ маған телефон шылдырата қойсаңдар да артық емес.

Екіншіден. Майдан мен тылдың күресуші тіршілігін халыққа күн сайын байыпты жазып, шындықты бүркемесіз жазып жеткізіп отырыңдар. Осындай газеттің әр номері қаншама партия қызметкерінің, үгітшінің, насихатшының ұйымдастырушылық қызметін атқаратыны В. И. Лениннің өсиетінен аян жай.

Майданға аттанған жауынгер журналистермен байланыс жасап, совет жауынгерлерінің қаһармандық күресін әңгімелейтін хат-хабар жіберіп отыруын өтініңдер. Қаладан, ауылдан жазатын тілшілерді көбейтуге көңіл бөлу керек. Оларға несі қалай әңгімелеу жайын әмән түсіндіріп отырайсыңдар.

Ең соңғы айтпағым — хлықтың неміс-

фашистерін талқандауға бағыт ұстаған патриоттық рухын көтере беруге арналған сөздері әр номердің көрнекті жерінен орын алсын. Алексей Толстойдың «Халықтың қаны» деген аса уытты публицистикасын «Правда» бірінші бетінен бастап басқаны естеріңде болсын. Осы жағына Аллажар ақын, алдымен сен қам же. Әлгі Доскей, Ілияс, Кайып, Көшен, шахтадағы Ғабдиман, тағы басқа ақындарды да тартқайсындар. Тілек осы. Сау-саламат болуларыңа тілектеспін! — Әңгімесін шағын минуттарда тәмәмдаған облыстық партия комитетінің бірінші секретары киіне бастады...

Ертеңіне кешегі ұсыныс бойынша жоба-жоспар сызып, майдандағы жауынгер қаламдастарға хаттар жөнелттік. Соғыстан бұрын да «Советтік Қарағандыға» хат-хабар жазып келген, қазір майдандағы барлаушы, Қарқаралы ауданындағы «Жөншілік» колхозының тумасы Топатай Жүнісов, Жезқазған шахтасының кеншісі болған, майдангер Жақсымбек Үншібаев, барлаушы ақтоғайлық Қазыбек Нұржанов, қарағандылық ұшқыш Нұркен Әбдіров, тағы басқа бірнеше жауынгерлердің адресін үйлерінен алып, хат жолдадық.

Осыған дейін-ақ өз қаламдастарымыздың төртеу-бесеуінен аман-саулық білдірген үш бұрышты хаттар келіп қалған. Сол жазбалардан Хамит Қабдиев, Ғалиакбар Мұсағұловтардың курстан өтіп, енді майдан шебінде, арттилерия бөлімшелерінде зеңбірекші-атқыштар топтарының

командирлері — офицерлер екенін білгеміз. Бұрын А. Чеховтің, М. Горькийдің бірсыпыра әнгімесін аударып ысылған Хамит атқыштар жайында бізге жіберуге очерк әзірлеп жүргенін білдірген. Осынан соң 1943 жылы бұлардан бірлі-жарым ғана хат алдық. Зәріп Қосыбаев курстан өткен соң батальон комиссарының комсомол жөніндегі көмекшісі, одан кейін батальон партия ұйымының секретары болды. Редакцияға ол 1945 жылдың алғашқы тоқсанына дейін жазып жүрді. Сол жылғы январьда «Советтік Қарағандының совет жауынгерлернің ерлік шабуылына арналған бетінде гвардия атқыштар бөлімінің парторгі, гвардия кіші лейтенанты З. Қосыбаевтың коммунист жауынгерлердің асқан ерлігін бейнелеген суреттемесі жарияланды.

«Қарағанды комсомолы» газетінің редакторы болған Асқар Смайылов Сталинград маңында полк комиссарының орынбасары екенін бұрынғы сол редакцияның қызметкері Жәкей Майнингте жазған хатынан білгенбіз.

Майдаштан құрбы қыздарына бір-екі рет хат келген. Майдандағы бөлімшенің командирі генерал-майор Майдашка тым ұяң болмысына қарап: «Сенен әскери медсестра шығуы қиын болар. Майданда масылдыққа орын болмайды. Бір күні өзіңді жел ұшырып әкетіп, әлек болармыз. Онан да үйіңе қайтқаның жөн, документінді, жол азығыңды дайындап береміз» депті. «Осы бір сөз қатты батқанымен өзімді өзім мығым ұстап ширап

алдым. Алғашқы бірнеше жаралы жауынгерді бірде арқалап, бірде сүйреп тылға шығардым» деп жазған Майдаш сөздерін мұндағы, редакцияның тілшілер бөлімінің хат тіркеушісі, шолақ шашты Жәміш айтып берген еді...

Есін танып қалған барлаушы қазақ жігіті бетіне жылы тамшылар тигенін сезіп, көзін ашады. Сығырайған жарығы бар тар бөлмеде бетіне үңілген қыз жылап отыр екен. Барлаушы кім екенің сұрайды. Қыз немістер айдап әкеліп, үй сыпыртып қойған белорус қызы екенін айтады. Ақыры сол қыз барлаушыны күзетшілер мас болып ұйқыға кеткен шақта сүйемелдеп алып кетіп, иесіз орман ішіндегі елеусіз үйде сақтап айықтырады. Осынан кейін қыз тауып әкелген үш гранатаны, автоматты орап алып, өзі тұтқын етілген неміс штабынаскеуі түнделете келеді. Үш граната неміс офицерлері жатқан екі бөлмеге тасталады.

Жарылыста жиырма шақты офицер және күзетшілер жайрап, қашып шыққан біреу-ексеуі табан астында атылып тасталады. Кеңседегі жасырын документтерді қопарып алып, барлаушы қызды ерте шығып, өз бөлімшесіне жетеді. Манызды документтен неміс командованиесінің қарсы шабуылға шығатын мезгілі білініп, совет жауынгерлері алдын алады да жаудың үлкен бір құрамасын жойып жібереді.

Майданда ерлікпен қаза тапқан барлаушы тілші Топатай Жүнісов «Советтік Қарағанды»

газетінде сол кезде жарияланған бір суреттемесінде 276-дивизияның бір барлаушысының ерлігін осылай әңгімелеген еді.

Газетіміз Белоруссия партизаны, қарқаралылық Ғалым Омаровтың, белгілі қазақ совет ақыны Қасым Аманжоловтың, Совет Одағының Батыры, майдан кезінде көмірлі қаламызда мейман болып қайтқан Мәлік Ғабдуллиннің естеліктері мен өлең, поэмаларын да сол кезде жариялаған.

Белоруссия партизандары фашистердің зәре-құтын алып, үрейің ұшырған. Партизандардың кей күндері жаудың қару-жарақ , әскер тиеген эшелондарын лақтырып жамсататыны, кейде бекінісін талқандап, фашистер топ-тобымен қолға түсіріліп жататыны совет информбюросының хабарларында айтылып жататын. Бірде топты фрицтермен қатар қолға түскен сатқын полицайдың біреуін халық кекшілері иіп ұстаған ағашқа аяғынан асып жазадаған. Ағаштар басын жазып қоя бергенде сатқынды екі бөліп әкеткен. Ғалым Омаров партизандардың осындай жауынгер шабуылшы тобының командирі болған. Бірнеше айдан кейін жолдаған үшінші хатында ол редакцияның коллективіне, оның ішінде әкешесінің аман-саулығын біліп, арнайы хат жазып жіберген парталасы маған да разышылық сезімін білдірген еді. Ұлы Жеңістен соң ол елде аз ғана тыныстады да, облыстық комсомол комитетіне қызметке араласып кеткен.

Редакциямен үзбей дерлік байланыс жасап, майдандағы Армия өмірінен тартымды суреттеме, очерктер жазып тұрған Мінәж Жармұхамметов ағамыз болды. Тегі, бұған майдандық газетте қызмет атқаруы орай берген болса керек. Газетімізде Мікеннің «Өзеннен өткенде», «Үй төбесіндегі ұрыс», «Батырбайдын басынан кешкендері» дегендей оннан астам майдандық очерктері жарияланды. Осы жазбалар жайында Қарқаралы ауданындағы «Жекежал» колхозының коммунист бригадирі, ері майданда жүрген Күнбала Ақыновадан, Жезқазған жерінің шопаны Әйтен Серіковтен, Қарағандыдағы шахта бастығы, атақты кенші Түсіп Күзембаев пен Осакаров ауданының «Көкала ат» поселкесінде тұратын, екі баласы майданда жүрген пенсиядағы шахтер Қоңқабай Әбеуовтен редакция хаттар алған. Ақпейіл халық адамдары жауынгер журналист Мінәжға өз аттарынан мың рахмет айтуды сұраған болатын.

Кейде ойдан ойға кетесің. Бүгінгі өміріміздің мәнерлеп жазар не алуан, ерен сырлы жайлары бар. Қаламың бас біле тұрып, сол ересен тұрмыс жайлы жазуға кежегең кейін тартатыны іштей үлкен өкінішке батырады. Анда-санда есінеп қойып, көлеңкеде жатқан қара суша көзі тұнжырап отыратын кейбір қалам ұстаушыларды көргенде тіпті-ақ қынжыласың. Иә, жарылып жатқан бомбалар, күркіреп жатқан зеңбіректер, зуылдай ысылдап ұшқан ажал оқтарының арасында жү іп,

Отанымыздын намысын корғаушы майдангерлер туралы очерктер жазу бұл да нағыз ерлік. От жүректі, өткір ойлы майдангер ағамыз Мінәж; міне, сондай қаламгер болған. Ұлы Жеңіс соңында майданнан көп жазбамен оралған Мікең газетімізде очерктерімен қоса «Апыр-ау, сол емес пе?» деген деректі повесть жариялады.

Майданға кеткен жолдасын күткен жас келіншек Дарига күн сайын поезд күтеді. Вагондардан түсіп жатқан, омыраулары орден, медальдарға толы жеңіс санлақтарының бәріне үніле карап, «Апыр-ау, сол емес пе?» деп жүреді. Сабырмен ұзақ сарғая күтіп, әркім-біркімнің қылжалақ сөзіне құлак аспай келген. Бірде поезд басынан үйіне камығып оралғанда келіншек алдынан шыққан сүйікті жары — майдангерді көзін жұма құшақтап, қанша минуттар үнсіз тұрып, қуанышының ыстык жастарын ыршытады. Ыстык тамшылар майдангердің омырауына сорғалап түсіп жатады.

Мінәж повесінің бір картинасы осындай...

Әлихан Сүлейменовтен Аллажар бір-екі хат алған. Онда штабтык лейтенант Кныр Шығыстан майданға аттанғалы жүргенін, «Сәрсембай солдат» деген повесть жазып, енді редакциялап, Карағандыға жөнелткелі жүргенін білдірген екен. Осынан соң кадірлі каламдастан хабар болмай кетті.

3. Жеңіс деген ұлы сөз

Халық не қиындықты еңсере жүріп, аңсап күткен Ұлы Жеңіс күні жетіп еді. Иә, 9 май — Жеңіс күні көмірлі қаланың барлық көшелеріне халық симай кетті. Үлкендер шашуға күміс те, құрт, ірімшік те, қант, печенье де шашады. Жеңіс мерекесін тойлауға еңкейген қария да, еңбектеген бала да шықты.

Жауынгерлер жеңіспен оралып келіп жатты. Біздің редакция да құлпырды. Майдангер журналистер: газетіміздің шаңырақ көтеру жылдары кезіндегі қызметтері, Польшаны азат етуге де қатысқан, әскери саяси қызметкер Ғалымбек Нәдіров, бұрын Қарқаралы аудандық газетінде редактор болған Тойбек Әбжалелов, өзіміздің Мінәж Жармұхамметов, Құрманжан Қасымжанов, Квантун армиясын талқандасқан Құдыш Сүлейменов, Қиыр Шығыста әскери «Дабыл» газетінің тілшісі Ғалымқажы Абдуллин, байырғы қызметкеріміз, күлдіргі мінезді Айташ Омаров, бұрын басқа газеттерде қызмет атқарып, майданға аттанған, Европанын бірнеше елін фашистерден азат ету ұрыстарына қатысқан, жауынгерлік ордендердің иегері, әскери саяси қызметкер, капитан Өмірзақ Өкішев, Семей газетінде қызмет атқарып жүріп, майданға аттанған Омар Ноғайбаев, алматылық азамат Ғинаят Әбділханов, өзіміздің Егіндібұлақ ауданының комсомолы тәрбиелеген, соғыс жарақатынан айыққан Шарапат

Абаев, майдандағы саяси қызметкер, бұрынғы мұғалім, Ульянов ауданының азаматы Ахмедия Әлгожин, Қарағандының белгілі педагогі Қалжан Тұңғышбаев, жас жауынгер, математик Емберген Омаров, Қызыл Ту орденді зеңбірекші, бұрынғы заң қызметкері Тілеубай Нұрмағамбетов, Ленинград майданының жауынгері, ақын Мардан Оспанов, талапты жас жауынгер Файзолла Кендібаев, Ұлы Жеңіс күндері алдында қазіргі ГДР-дің бір селолық мекенінде коменданттық қызмет атқарған, немісше сөйлеп, жаза білетін аға лейтенант, әскери саяси қызметкер, бірнеше жауынгерлік орденінің иегері Мұхаметбек Нұртазин, бұрын темір жол газетінде қызмет еткен майдангер, Совет Одағының Батыры Мәншүк Мәметовамен майданға қатысқан аға лейтенант Шүкіржан Сыздықов, өз газетіміздің бұрынғы қызметкерлерінің бірі — Бүркіт Ысқақов, офицер Махмет Кемелбаев, майдангер ақын, шахтер Орынбай Аймағамбетов, «Киров» крейсерінің кіші офицері Нұрғали Сыздықовтер келіп, редакция коллективін толықсытып жіберді. Қызмет те дүрілдеді. Өз редакциямызда ерте жылдарда қызмет атқарып, кейін басқа салада еңбек етіп жүрген майдангер офицерлер Әлкей Диқанбаев, Піспек Жұмановтар да қара шаңырағын сыйлап, ауық-ауықта келіп жүретін.

Ұлы Жеңіске жеткеннен кейін партия халықтың күш-жігерін соғыста бүлінген аудандарды, халық шаруашылығын қалпына келтіру ісіне

жұмылдырды. Жауынгер журналистермен толысқан «Советтік Қарағанды» газеті редакциясының коллективі осы бағытта да сәт қадамдар жасаумен қатар, майдангерлердің асқан ерліктері жайындағы жазбаларды да жалғастыра жариялай берді. 1945 жылдың бастапқы кезінде газет «Қоңыраттың Қазыбек батыры» деген бет жариялады. Бұл соғыста асқан ерлікпен қаза болып, Совет Одағының Батыры атанған газетіміздің соғыстан бұрынғы жергілікті тілшісі, барлаушы Қазыбек Нұржановқа арналған бет еді. Осы бетті майдангер журналисіміз, соғыс мүгедегі Айташ Омаров ұйымдастырып жазды. Облыстың Совет Одағының Батыры атанған ерен түлектерінің бәрі туралы газет осы кезге дейін очерктер жариялап келеді. Нұркен Әбдіров, Мартбек Мамыраевтар жөнінде осы жолдарды құрастырушы оларға Совет Одағының Батыры атағы берілген соғыс кезінің өзінде очерктер жазған. Жеңіспен оралған соң редакцияға орналасқан Ғ. Нәдіров, К. Тұңғышбаев, О. Ноғайбаев, А. Элғожин, Т. Әбжалелов, Т. Нұрмағамбетов, тағы басқалары майдан күндерінен естелік суреттеме, очерктерін нешеме жылдар бойы жариялап жүрді.

Газетіміздің соғыс жылдарындағы және онан кейінгі бейбіт қадамның бастапқы жылдарындағы жұмысын ұйымдастыруға редакторлар Әбдуәли Қарағұлов, Бейсенғали Тәйкіманов дарындылықпен жігер жұмсағанын осы күнге дейін өзара аңыз

етіп айтамыз. Әбдуәли Қарағұловтың майдандағы інісінің ерлікпен қаза болғаны туралы редакцияда түнгілік кезде хабар естіп, көзінен жас тамшылата отырып, ертең шығатын газетті оқып отырған бейнесі көз алдымнан әлі кетпейді. Сексеннен асқан, қадірлі ақсақалымыз Бейсенғали Тәйкіманов газеттің сол жылдардағы тікпелерін оқып отырған сәттерін сәлем бере кіргенде көріп жүреміз.

1945 жылғы 11 сентябрьде газет майданнан оралған жауынгерлердің халық шаруашылығын қалпына келтіруге қызу араласқаны туралы — «Қошаметіңе рахмет, халқым! Біз енді еңбекте ерлік көрсетеміз» деген арнайы бет жариялады. Совет адамдары өмірді қорғаушы да көркейтуші. Газеттің әлгі арнаулы бетінде жеңімпаз солдаттардың осындай биік зерделі рухы бейнеленген. Ең бір ерекшелігі, сол бетті түгелдей редакциядағы жауынгер-журналистеріміз ұйымдастырып жазды. Кейінгі жылдарда майдангер қаламгерлер халқымыздың бейбіт еңбектегі аса мерейлі бейнесін көрсетуге күш жұмсады. Ақмола — Қарталы темір жолын салу, тың жерлер игеру, Ертiс — Қарағанды каналының құрылысын жүргізу жылдарында журналистер көшпелі редакциямен жыла қонып жүріп, сан-салалы қызметтер атқарып, ажарлы очерктер, суреттемелер берді. Шүкіржан Сыздықов, Ақмедия Элгожин осындай істерде ысылғандық танытқан.

Иә, алдағы көктемде совет халқының Ұлы Отан

соғысындағы дүниежүзілік Ұлы Жеңісіне 40 жыл толады. Тарихи сол Жеңіске совет журналистері майдандағы, тылдағы асқан ерлік істерді үзіліссіз, кең мәнінде бейнелеумен өздерінің тамаша үлесін қосқан.

«Советтік Қарағанды» газетінің редакциясынан майданға аттанған жауынгер журналистердің сегізі қайтып оралмады. Қандай өкінішті, ал он жетісі Ұлы Жеңістен соң редакцияда жылдар бойы қызмет атқарып жүріп дүние салған. Оң жауынгер журналист қазір арамызда. Біреулері еңбек етеді, біреулері құрметті демалыста.

Бірнеше жауынгер журналисіміз: Емберген Омаров, Файзолла Кендібаев, Бүркіт Ысқақов, Қалжан Тұңғышбаевтар ғылым кандидаты болды.

Журналистердің аға буыны редакцияға кейінгі шақта келген жастарға абзал тәлімгерлер болды. «Советтік Қарағандының» мерейлі мектебінде ысылған қаламгерлер ертелі-кейінгі жылдарда қазақтың өресі биік советтік көркем әдебиетінің алтын қорына «Менің құрдастарым», «Қарағанды», «Найзағай» (авторлары тиісінше С.Ерубасев, Ғ.Мұстафин, Ә.Әбішев – А.Ж.) сияқты әлденеше романдар, ондаған повестер мен әңгіме, өлеңдер жинағын қосты. Жауынгер журналист Омар Ноғайбаев қазақ әдебиетінің классикалық шығармасы қорынан Сұлтанмахмұттың «Қамар сұлу» романынан драма жазып, мұны бірсыпыра театрлар осы күнге дейін сахнасында көрсетіп

келеді.

Майдангер журналистердің балалары кейінгі жылдарда ғылым салаларының докторлары, кандидаттары дәрежесіне жетуде. Көбісі геология-минерология, экономика, медицина, химия, заң қызметі, журналистика, техника, транспорт, ауыл шаруашылығы, металлургия, көмір өнеркәсібі, тағы басқа салалардың дипломды үлкен мамандары болып, қадірлі әкелердің Отанымыз үшін адал қызмет ету жолын жалғастыру үстінде. Толғанып отырғанда осы да бір мақтаныш әкеледі.

Иә, Ұлы Отан соғысындағы Женістің даңқты 40 жылдық мерекесі қарсаңында марқұм болып кеткен жауынгер журналистерді Енбек Қызыл Ту орденді «Орталық Қазақстан» газеті редакциясының бүгінгі коллективі бас иіп, биік құрметпен еске түсіреді.

(«Орталық Қазақстан», 29-31
қантар, 1985 жыл)

Сырлы сөз

Естелік

Иә, «Мікең» дейтін едік біз бәріміз Мінәж Жармұхамедовты. Мікең - осы көмірлі Қарағанды төңірегiнiң тумасы. Қареке-Мұрат руынан. Жиырмамыншы-отызыншы жылдарда Ғабиден Мұстафин, Әукебай Кенжин, Үрiстем Тоқабеков, Сайфиден Шамов сияқты тегелес, көзi ашық жастар ауылда жаңа тұрмыс қалыптастыру бағытында байсалды iс атқарып, көмір кені ашылып, Қарағанды қаласы ірге тебуіне сәйкес, осында келіп қызметтерге орналасқан, Отызыншы жылдардың соңғы шағында статистика басқамасында қызмет атқарған Мікең көңіл қалауымен «Советтік Қарағанды» газетінің редакциясына ауысып келіпті. Қырқыншы жылдар кіргенде аз бұрын ғана редакцияға орналасқан біз - жастарға байырғы болып қалған журналист ағалар: Қали Садықов, Мінәж Жармұхамедов, Хамит Қабдиев. Аллажар Теміржанов, Кеңесбай Үсебаев, Мәди Сәрсенбаевтар әрбір ісімен, мінез-қылығымен, әдебиетшілдігімен, сыпайы, ұтқыр сөзімен абзал аға ретінде танылып, жас ұлғайған бұл шағымызға дейін көкейде сол бітімімен сақталып келеді.

Бірде бірнешеуіміз Мінәж Жармұхамедов, Әлихан Сүлейменовтер отыратын секретариат бөлмесіне (қазіргі Қазақстан кешесі, 12-үй) кірдік. Мікең дауыстап «Социалистік Қазақстаннан» өлең

оқып отыр екен.

–Қолында Шекспирдің алтын кесе,
Жанында біздің Мұхтар тізерлесе...

Па, шіркін, міне, ақын деп осы Қасымды айт!
Қандай тамаша тіркестер, қандай ерек тынысты
сөздер. «Батыс, Батыс» деп былшылдай береміз.
Өзіміздің Мұхтарды сол кәрі батыстың ғұламасы
Шекспирмен қалай әкеп шендестірген! Ақын деген
осындай бір жаңа ой-сезім айтып тастауы керек
қой. Бұл Қасым биік сезіммен болжап айтып отыр.
Осы біздің Мұхтардан түбі ұлы жазушы шығады.
Көрерсіңдер. Ал мынаны қара: Сәбиттің біздің
быламық сөз құрамымыздай сөйлемдерін астын
Максим Горький қабағын шыта отырып сызып-
сызып қойып жатыр. Ақын Қасым бұл арада
мысқылға кеткен...

Ара-тұра жанына барғанда Мікең осындай бір
қызықты жайларға қандыратын еді. Артық уақыты
да бола бермейтін. Күн сайынғы түске дейінгі
уақытын газеттің келесі санының макеттерін
сызғыштап, оймыштау әкететін. Алуан қырлы
тақырыптарды қандай әріппен беру орайлы
боларын толғанып өз маңдайын өзі шертіп
отыратын минуттары да болады. Соны еңсерісімен
ТАСС-тан орысша түскен шетел хабарларын
ауызша аударып айтып тастауға баспа машинкасын
желдей естіретін Әмина Шаяпованың жанына
келіп отыра кетеді. Бір-екі ауыз қалжыңдаспай ол
да бірден баса қоймайтыны бар.

– Жездекей, неменс, бүгін көңіл-күйін ойнақы ма, бөгелмей айта аласың ғой?

–Пай, пай, балдызжан-ай, әуелі бастап көрсейші, айта алмасам, ана Әтішевтің қағазынша лақтыр да таста, дейтін Мікең.

–Келістік,– дейді ақ сары жүзі күлімдей түскен Әмина.

Сөйтіп тізбек-тізбек хабарлар неше минуттарда баспаханаға жөнелтіліп жатады. Кейбір онша асығыс емес дейтін хабарларды қолмен аударуға бірден-екіден жастар —біздерге үлестіріп береді де кешке таманғы кезде оны өзі қарап түзетеді. Соны қайта бастырып біз де жөнелтіп жатамыз.

Ағаның осынау жомарт жанды ұстаздығына шексіз разы болатынбыз. Зәріп Қосыбаев дейтін жігіт скеуміз осындай алғашқы үйрену сабағынан өткен кезде біріміз Балқаш қаласына, екіншіміз Қарсақбай ауданына меншікті тілшілікке баратын болдық. Екеумізге де ай шамасы бұрын газеттің екінші бетінің етегіне жалпайта басылған Аллажар Теміржановтың Балқаш мыс заводын пайдалануға беру сәтін бейнлеген «Штейн» деген репортажын қайталап оқып шығып, үлгі ретінде папкамызға салып алу ұсынылды. Ұсыныс айтқан Мікең болатын. Оны басқалардың бәрі «дұрыс ақыл» деп құптады...

Қарсақбай поселкесінде ай жарымдай тұрғаннан кейін редакторымыз Піспек Жұмановтан осындағы кен-зерттеу партиясының бастығы Қаныш

Сәтбаевтың мақаласын ұйымдастыру жөнінде телеграмма алдым. Үшінші күн іздей жүріп тыста кездескен мені Қанағаң поселкенің тау жақ шетінде тұратын үйіне ертіп апарды. Телеграмманы көрсеттім. Мақала жазып беруге уәдесін айта отырып, «Штейн» деген репортажды жазған кім екенін сұрап, үлкен заводта мыс балқытудың техникалық атауларын орнымен ұғынықты бергеніне разы екенін сездірді.

– Ендігі арада газеттің беделі тұрмысқа еніп жатқан жаңалықтарды қауымға ұғынықты етіп жаза білуге байланысты бола береді. Осы реттегі қадамдарыңды жалғастыра түсуге әбден тілектеспін, – деді ол. Қанағаңның осы мезгеуі газетіміздің басты нысанасы болып, бәріміздің көкөйімізге еніп алған еді.

Даңқы шыққан геологтың мақаласын папкаға салып алып, редакцияға оралғанымда көп игі жақсы ағалар мен тұтастардың орнын ғана сипап, көңілім күрт олқы түсіп кетті. Бәрі майданға аттанып кеткен.

Маған аппаратта қалатыным айтылды. 1941 жылдың қысы түсер қарсаңда бір ауылда өскен дос-бауыр Ғалиакбар Мұсағұловтан, Мікең ағадан, «Қарағанды комсомолының» редакторы болған Асқар Смайыловтан хаттар алдық. Асқар генерал Доватордың атты әскерлер құрамында батальон комиссарлығына тағайындалған. Ғалиакбар қос білектей көтеріп оқ салып, зеңбірек атушы болған.

Ал Мікен бастапқыда танктерді қолдаушы жаңа әскерлер құрамында болып, екі саусағын жау оғы жұлып әкеткен бір-екі айдан соң майдандық газет қызметіне ауыстырылыпты. Бірнеше ұлт тілінде шығатын газеттердің бәрінің бас редакторы, белгілі әдебиет сыншысы, публицист В. Ермилов (соғыс жеңіспен аяқталған соң бұл кісі «Литературная газетаның» бас редакторы болған) барша журналистерін жинап, туған жерлеріндегі газеттермен тез де тығыз байланыс жасап, кең тылдың майдандағы армияны қалай қолдап жатқандығы жайында хабарлар алып, майдандық газеттерге жариялап отыру жөнінде арнайы тапсырма беріпті.

Тап осындай ойды аз күн бұрын ғана редакцияға әдейі келген Қарағанды облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы Хабир Мухарямұлы Пазиков те біздің басымызды қосып отырып айтқан еді. Сөйтіп, майдандағы журналист, бұрынғы өз қызметкеріміз Мінәж Жармұхамедовпен шұғыл байланыс жасай бастадық. Бірнеше айдан соң майдан газетінен «Советтік Қарағандыда» жарияланып кеткен, газетіміздің алтын қабырғасын қаласқан қадірлі Қали Садыковтың мақаласын шолуға айналдырып ықшамдап берген күйде оқыдық. Соңында «Советтік Қарағанды» газетінен» деп көрсетілген. Осы шолуға Қарағанды көмір бассейнінде кеншінің әрбір мамандық бойынша еңбек өнімділігін үстеп

арттыруды ұран етіп отырғаны, сол орайда № 44-45 шахтаның кеншісі Сәкен Шомановтың үлгісімен жүздеген навалоотбойщиктің ай сайын 500 тоннадан көмір өндіру жолындағы қозғалысы сәтті болып отырғаны әңгімеленген. Әр кенші осынша көмір беріп отырса, жауға атқан әрбір үш оқтың екеуін беретін Балқаш, Шымкент мыс, қорғасын заводтарының жұмысты мүдіріссіз істеуіне жағдай жасалмақ, фашист құзғындарға ойран салатын танктеріміз, зеңбіректеріміз, самолеттеріміз көбейтіле түспек. Шолудың тап осы бір тұсын В. Ермиловтың айтуымен Мікең біраз жетілдіре редакциялап жіберіпті.

Қарағанды газетінен майдандағы басылым басқа да осындай бірсыпыра хабарлар алып, жариялап жүрді. Оның ішінде майданға кеткен жігіттер орнына Қарағандыда жүздеген қазақ, орыс, татар қыз-келіншектерінің шахта астына жұмысқа барғаны, Қ. Сәтбаев бастаған геологтардың байсалды қызметімен Жезқазған жерінде Отан қорғау ісінде үлкен маңызы бар жаңа кен орыны қатарға қосылғаны, Баймаған Майлыбаев сияқты бірсыпыра қарияның шахта астында көмір тасуға сауып отырған жалғыз биелерін бергені, Қарқаралы ауданының колхозшысы Бекеш Байғонатовтың танк жасау қорына малын сатып, ағайындарынан алып, елу мың сом жинап тапсырғаны сияқты хабарлар бар.

Ал «Советтік Қарағанды» болса, Мінеж

жіберіп отырған майдандық газет нөмірлерінен совет жауынгерлерінің қаһармандығын танытатын мақала-хабарлар алып жариялап отырды. Солардың ішінде Мінәждің өз жазбалары да бар еді. «Әжібайдың әңгімелері» аталған жауынгерлік әңгімеде қазақ жазирасынан майданға барған солдаттың тәуекелшіл ерлік тіршілігі, адамды аяйтын қайырымды ізгі жандылығы, жауға дегенде жасын боп жамсататын төтен қажыр-қайраттылығы бейнеленеді. Дамылсыз шабуылдар арасында Әжібай окоптағы бір топ орыс, өзбек, грузин жолдастарына бүгінгі қазақтың арғы бабасы қыпшақтардың тоғызыншы ғасырда Киев мемл кетінің жерін Балқаннан көз алартқан тонаушылардан қылыштың жүзі, найзаның үшімен қорғасқанын әңгімелейді, Мікеңнің тап осы майдангерінің тұлғасынан «Абдолла» поэмасындағы жауынгер ақын бейнесі, Александр Твардовскийдің Василий Теркиннің бейнесі елес беріп тұрғандай.

Біздің редакция әр майдандағы басқа да қазақ жауынгерлерінен хат-хабарлар алып жариялап отырды. Қоңыраттық Қазыбек Нұржанов, карагандылық Нұркен Әбдіров (осы екеуіне Совет Одағының Батыры атағы ерлікпен қаза болғаннан кейін берілген), жезқазғандық Жақсымбек Үншібаевтың хабарларын редакторымыз Әбдуали Қарағұлов риза бола оқыр еді. Ол жылдарда түнделетіп те қызметке келеміз. Мен жауынгер

Топатай Жүнісовтің жаңа бір суреттемесін өңдедім. Мерген қазақ қызы тіл әкеле жатқан барлаушыларды басбағып отырған дұшпан мергенінің төндірген қатерінен құтқарады. Қыз жау мергенін бұрын қамтып, қарағай басынан атып түсіреді. Ару қызға генерал өзінің алтын сағатын тарту етеді.

Осы жауынгерлік суреттемені оқып отырып, редакторы мыз Әбдуалидің көзінен мөп-мөлдір тамшылар үзіліп - үзіліп түсті. Не дерімді білмей сасып қалдым. Бетіне үңілемін. Ол кісі маған стол бұрышында тұрған алақандай қағазды үнсіз ұсынды.

–Інімнен айрылып отырмын. Оның майданда жауған оқ астында көз жұмғаны туралы «қара қағаз» келіп отыр. Мына суреттемедегі мерген қыздың екі барлаушыны ажал аузынан алып қалғаны көңілімді тіпті босатып жіберді. – Әбекең жайын осылай мағұлымдады. Түнгі қызметке келгендер ол кісіні үйіне апардық...

Иә, ол қанды майдан жылдары қай шаңыраққа уайым-қайғы әкелмеді дейсіз. Совет халқы Ұлы Жеңіске, әрине, орасан ерлікпен, әйтсе де есепсіз ауыр шығынмен барып жетті.

Халық қуанышының нұрлы күні жарқ етті. Майдангерлер туған жеріне оралып жатты. Ана үйде де, мына үйде де – той! Мікең үйіндегі тойға шашуымызды алып, коллективтік көтеріле бардық. Шашудың бастысы - Мікең майдандық газет редакциясынан почтамен жіберген «Апыр-ау, сол

емес пе?» деп аталған ұзақ әңгіме болатын. Мұны біз тура Мікен келген тойлы күнгі нөмірге, газеттің тұтас бір беті етіп жариялағанбыз.

Той дастарқаны басындағылардың көбі газетті құлаштай жайып, соны оқып отыр. Қою сүттей қоймалжың сырасын жағалай үлестіре жүріп, сол әңгімеге Мақпуба жеңгейдің өзі де үңіле түседі. Әңгіме оқиғасы, соғысқа үйінен фуфайкамен аттанған, ал майданнан жеңіспен қайтқан, әскери киінген ерін келіншек әу дегенде бірден тани алмай қалады. Омырауы орден, медальға толы жігіт жақындап кеп, иығынан қапсыра құшақтайын дегенде келіншек: «Ойбай әрі жүр, мен өз байымды күтіп отырған қатынмын», — деп сытыла қашады. Күйеуі атын атап қайта шақырғанда келіншек ұшып келіп мұның кеудесіне бас ұрады.

—Мақпуба, Мінәжді танымай, тұра қашқаныңыз рас қой,— деп әзілдей тіл қатады редакторымыз Бейсенғали Тәйкіманов.

—Өй, өйткем жоқ. Поездан түскен бойында құшақтай алып, шөпілдетіп маңдайынан сүйсе бердім, — деп жеңгеміз әзілге жарасымды жауабын айтты.

Екі аптадай өтті де Мікен редакцияға баяғы қызметіне оралды. Аударма-хабар бөлімінің меңгерушісі, әрі редколлегия мүшесі. Орта мектептің жоғары кластарында оқып жүрген балалары Ерғали, Жібек, Бөкен неше жылдан сағынған әкесінің жанына күн құрғатпай келеді.

Кейін осыларға тағы екі бала— Хамит пен Мәжит қосылды. Ата-ана балаларын бір жағынан қол еңбекке баули жүріп, түгел оқытты. Енді олар инженерлер, дәрігер, музыканттар. Мікендер сауықшыл, мейманжай семья болатын. Жетпіс бес жасқа толып, зейнет ақыға ойысқан соң туған да тұрған жері Топар поселкесінде мерейтой өткізді. Соған шақырылған екі жүзге тарта мейманға Мікен үйі қызықты концерт қойып берді. Әкелі-балалылардың әрқай сының қолында әр түрлі музыкалық аспап. Тәттімбеттің, Құрманғазының күйлері де, «Огинскийдің полонезі» де шертіліп, «Айттым сәлем, қаламқас», «Көзімнің қарасы», тағы басқа қанша ән-күй сауықшыл жұрт көңіліне әсем әуендер құйды.

Редакция дегеніңіз— үзілмес те таусылмас толғаныс қызметі деген сөз. Соғыстың қиын-қыстау кезінде ауыр бейнет қамытын киген біз бар, майданнан оралған Ғалымбек Нәдіров. Мінәж Жармұхамедов, Тойбек Әбжәлелов, Ахмедия Әлғожин, Құдыш Сүлейменов, Шарапат Абаев, Мұхаметбек Нұртазин, Гинаят Әбділханов, Өмірзақ Өкішев, Омар Ноғайбаев, Нұрғали Сыздықов бар – бәр-бәріміз соғыстан кейінгі жерде елді қалпына келтіру міндеттерін шешуге үлес қоспақ мұратпен газет жұмысын жаңаша жандандыру бағытында қызмет етпекке бас қойдық.

Редактор Бейсенғали Тәйкіманов облыстық партия комитетімен тығыз байланыса жүріп,

байсалды қызмет атқарып, не жайға назар салу керектігіне ой сала білді. Өнеркәсіпте техникалық прогресті дамыту мәселесі, бұл үшін ғалымдармен, жаңашыл мамандармен жіті байланыс жасау, олардан ақыл-кеңес алып отыру бөлім меңгерушісі Қали Садықовқа, мәдениет, оқу орындары жайына зер салу бөлім меңгерушісі Аллажар Теміржанов пен Мінәж Жармұхамедовке, қоғамдық ұйымдар қызметі және тәрбие істері мәселесі Әбілқасым Әміралин мен Ахмедия Элғожинге, кең-байтақ жерімізде ауыл шаруашылығын сала-саласымен берекелі дамыту жайын сөз ету Тойбек Әбжәлелов пен осы жолдардың авторына арнайы, редколлегия шешімі бойынша тапсырылды. Тоқсан сайын атқарған іс және ой толғаныстарымыз жайында есеп беріп отырдық. Газетте қыркыншы жылдардың соңғы кезінде және алпысыншы жылдарда жарық көрген «Техникалық прогресс – өркен арқауы», «Қазақ халқының ою-өрнек өнері», «Мекен жеріміздің өсімдік, жануарлар дүниесі» (дұрысы «Жабайы өсімдіктердің аттары мен қасиеттері туралы бәйгі». А.Ж.), «Алыс құмда малың бар, малшың жатыр», «Ақындар халық ортасында» деген сияқты айшықтамалар орын тепті.

Енді осы ретпен қозғаған әңгімелеріміздің нәтижесі қалай болды дейсіз ғой?

1948 жылдың тамызы (дұрысы 1949 жылдың маусымы болуы керек. А.Ж.). Редакцияның қақ іргесіндегі «Октябрь» кинотеатрында Қазақ

СССР Ғылым академиясының көшпелі сессиясы басталғанына үшінші күн болған. Қызметкерлер түскі шайдан оралған кезде редактор кабинетіне бір топ мейман келіп кірді. Летучкаға отырғанымыз сол еді.

–Мен сіздерге қонақтар әкелдім, –деп обком хатшысы Ахмет Хафизов тісін ақсита сөйлеп, жағалай қол алысып сәлемдесті. Қонақтар: Қазақ ССР Ғылым академиясының президенті Қаныш Сәтбаев, ССРО Ғылым академиясының академигі Иван Петрович Бардин болып шықты. Екі академик те жағалай, жымия жүріп қол алысып сәлемдесті. Оң жақтағы көгілдір мақпалмен қаптаған диванға жайғасты меймандар.

Еңселі, бұйралана қайрылған шашы үлкен басына келісе жарасқан толық жүзді Қанаған шалқақ отырған бойында күлімдей сөз бастады.

–Жігіттер, бәріңнің де үй- іші, бала-шағаларың аман сау ғой? Нешеме жылдан тонның ішкі бауындай араласып келеміз. Сонан ба, жүрек бұрып тұратын сияқты. Академияның оқу залында тікпелерің бар. Ауық-ауықта соны ашып, оқып жүремін. Бейсенғали, сенің ана тілімізді көзін шығарып, басын жарып сөйлейтін, орыс тілінде де жарытымды жоқтар жөнінде жазған сықағыңды езу тарта оқыдым. Сонсоң мына ою-өрнек өнері жайындағы әңгімелерінің атап айтуға тұрарлық. Қазақтың қазақ екенін білдіретін етене (этникалық) көп белгілер ішіндегі ең мен мұңдалап тұратыны

осы ою-өрнек өнері. Мұны қазіргі тұрмысымызды ажарлауға енгізу жөніндегі ұсыныстарыңды өз басым қуанып құптаймын. Өнеркәсіп, ауыл шаруашылығын өрлету жайындағы жазбаларың да көксейге еніп ой қозғайды. Бұл туралы Ахмет Хасанович те топшылаған шығар. Ахмет, сіз кеше маған білім қоғамында лекторлар тапшы екенін айтып едіңіз. Осындағы редакциядағы журналистерді сол қызметке жұмсай білсеңіз, олжаға батасыз. Бұл журналистер дегеніңіз — сөйлей де білетін, басқаға ой сала да білетін, эзірге елес бере қоймай жатқан жаңаны, жаңашылдықты ілкім бұрын сезініп тани да білетін қауым.

Иә, бәріңізге ізгі тіршілік болуын тілеймін. Сессияның кезекті мәжілісі басталғанша таяу үйде екендіктеріңізді ескеріп, бас сұғып, амансаулық білісуді өзіме парыз санадым. Осы ойымды мына құрметті академигімізге айтқанымда, ол да разы бола құптады,— деп диванда омырауын ашып, тершіген бұғағын, жұқалаң, буырлы шашы шашырай жапқан самайын орамалымен сүртініп отырған И. П. Бардинге қарады. Сонан соң ойын қосымша орысша айтып білдірді. Құп дегендей ол кісі басын изейді...

Осы бір елесті Мінәж аға есінен тастамайтын еді. Сол жолы ою-өрнек өнері жөніндегі жұртшылық жазбаларын көбіне қолымыздан өндеген Мінәж, Қали, үшеуіміз әжептәуір-ақ еңселеніп қалғандай едік. Мікең сарғылт шушынша (чесуша) пиджагінің

түймелерін ағытып желпініп алды. Қанағанның ой-пікірін А. Хафизовтың өз құлағымен естігені қиығы келген жай еді. Аз уақыттан соң облыстық партия комитетінің бюросы шешім қабылдап, құрылыс салушыларға жаңа пәтер үй, мәдени орындар ғимараттарын казактың ою-өрнегімен ажарлай білуді жүктеді. Көмірлі қалада сол кезде салынған бірсыпыра ғимарат мандайшаларына, қабырғаларына сырмақ пен түс киіз оюлары солай келіп орнаған. Әттең кейін осы бір ізгілікті іс аяқсып кетті. Қысап қыстағанда ұртынан дария ағызып, ауа жайылғанда асыл игіліктің өзін шашып лақтыратын бар емес пе бізде. Мынау тап соның мысалы.

«Советтік Қарағандыны» калың қауым ықыласпен оқитыны жылдан-жылға айқын бола түсті. Оның түбегейлі мәселелер көтеруін ғылым мен мәдениет қайраткерлері дәйекті қолдап, сол ой-тұжырымдарын әр жайдан білдіріп те жүрді. Халық ақындарын тауып топтастыру, олардың әсерлі творчествосын паш ету тұрғысындағы біздің газет атқарған қызметті атақты қазақ совет ақыны Қасым Аманжолов Жазушылар одағының арнаулы пленумында жасаған баяндамасында (толық жинағының төртінші томын қараңыз) разы болушылықпен атады.

Халқымыздың ұлттық театрын дамытып көркейту жайына газетіміз алғашқы шыға бастаған кезінен үзбей көңіл бөліп келеді. Отызыншы

жылдар басында шахтерлер қаласының сауықшыл халқы «Айман-Шолпан», «Қыз-Жібек», «Шұға» пьесаларының қойылымдарын Күләш Бейісова (Байсейітова), Жанбике Шанина, Құрманбек Жандарбеков, Жұмат Шанин (әрі қоюшы) сияқты көркем өнердің тума, биік дарындары бейнелесуінде көріп сүйсінгені бізге өз газетіміздің қызметкері, тамаша жазушы Саттар Ерубасов шығармаларынан мәлім болса, 1940—50 жылдарда осы тақырыпты «Советтік Қарағандының» бетінде қазақтың көркем сөз майталманы Ғабит Мүсірепов және өзіміздің қаламдас ағамыз – Мінәж Жармұхамедов әңгімеледі. Мінең қазақ қаламгерлерінің, дүние жүзі классиктері шығармаларындағы кейіпкерлерді тартымды бейнелеген Қарағанды облыстық театрының актерлері Жәмила Шашкина, Әйкен Мұсабекова, Мұздыбек Әбдікәрімов, Кәпия Түлкібаев сияқты бірқыдыру өнерпаздар жайында әдемі эсселер жазды. Ғабит редакциядағы бас қосуда осы туралы разылықпен атағаны бар.

Елуінші жылдарда Қазақ мемлекеттік университетінде лекциялар талдап жүріп, әдебиетші профессор Темірғали Нұртазиннің (бұл кісі де Қарағанды газетінің ерте кездегі қызметкері) жылы лебізін сүйсіне тыңдағаным есімде. «Советтік Қарағанды», – деген еді ол кісі, – көмір өнеркәсібінің, металлургияның ана-тіліміздегі атауларының жарасымды сөздігін қалыптастыруда, бұл алдымен оның байырғы

майталман Қали Садықовтың іздену қызметінің нәтижесі» (Т.Нұртазин газет редакторы болып қызмет етті— А.Ж.).

Осыған бір-екі ауыз ғана жалғастырма сөз қоса кетудің қажеті бар. Қали Садықов ағамыз біліктілер атағандай, қазақ журналистикасында өзіндік деңгейлі қызмет атқару үшін серіктестерін ықыласты, ізденуге құштар, ара-тұра ой тайталастырып отыратын майдангер Шарапат Абаев, қара халық ортасында өсіп, анна тілінің шырын уызымен мәйектенген Кәртай. Ермекбаев, Қазақ университетінің түлектері Ораз Сағынаев, Қойшы Шаяхметов сияқты жастардан құрап, шыңдады, оларды қысыр да қызыл сөзшіл желлауыздардың қиықсыз сынауынан білегін сыбана айтып, қорғап жүрді. Қазақ журналистикасы туындап, жаңарып жатқан тұрмыстың сулы-суансыз өз дауысы, өз әдеп өзегі болуға тиістілігін дәйектей дәріс етіп айтып жүрді. Қазіргі әдебиетші ғалым, Рымғали Нұрғалиев университеттен практикаға келіп жүрген алғашқы шағында өнеркәсіп бөлімінде үйреніп жүріп, әу дегенде сөз құрамдарын өзінше керіп-созып, Қалекенге иліге қоймай, істі үйрене, сырларға қана келе ағаға жығынды екенін мойындағаны, Қали ағаны шәкірттік кезіндегі абзал ұстаздарының бірі санағаны аян.

Иә, газетіміз қызметінің осындай бап жайлары баршылық. Рас, бағзыбір тақырыптардың імелеуде шола соққан кезіміз де жоқ емес. Осындай ретте

ақыл-кеңес, мезгеу беру орнына облыстық партия комитетінің (әсіресе Сергей Яковлев, Михаил Соломенцевтер бірінші хатшы болып тұрған кезде) журналист біздерді тоғышарлыққа, астарлы пысықайлыққа қарсы мәселелер көтерген кезде сауырлап, жер-жебірлей сөккені естен кетпейді. Осының өзі де басқарушы аппараттағы кеудеге нан піскен дүмшелікті танытар еді. Бірде га зет Осакаров ауданындағы Федор Цофин басқарған колхоздың шаруашылықты көп салалы, берекелі етіп дамыту тәжірибесін арнаулы бет етіп жазып көрсетті. Колхоз мол астық та, картоп, оwoц та, жеміс-жидек те, пішен де өндіріп, балық та өсіріп, сүт, қой, құс, шошқа фермаларынан халық дастарқанына үзбей өнім жөнелтіп жататын. Осы жөніндегі тәжірибе қазақ, орыс тілдерінде шағын кітапша етіп бастырылды. Сонан ғибрат алып, Қарқаралы ауданындағы Нүркен атындағы, «Бесоба» колхоздары өз жерінде ерен жұғымды қар топ өндіруге жетісті. Колхозшылар қарық болып қалды, аудан орталығына да сатып отырды. Алайда, кеңсе столы басындағылар бағзы сыңар-сзулердің сыбыр-сылтауымен газеттің әлгіндей жайды үлгі ете әңгімелеуін «Бұл кәсіптік бағытқа, мамандандырудың ғылым ұсынып отырған талабына сай келмейді» деп сөгіп тастады.

Бірде Мінәж Жармұхамедов екеуіміз Қарағанды тәжірибе даласына сапар шеккенбіз.

Мікең шаруашылықтың басшы маманынан

ғалым Зайцева айтыпты дейтін жайды сұрап отыр. Ол кісі де осы арада қызмет атқарып, облыстық жиындарда талай қызықты мағлұматтар таратқан екен.

–Сарыарқаның осы кең жерінен өткен ғасырда американдықтар көп жылдық шөптің әлденеше жұғымды тегіннің тұқымын теріп алып, оны өз мекенінде егіп-өсірген, сол екпе жайылымдарда көп мыңдап ірі қара жайып семіртіп, дәмді ет өндіргені ақиқат көрінеді. Ғалым Зайцева айтыпты дейтін осы мағлұматты бірқыдыру маманнан естігем, – деді тәжірибе даласының маманы –ұмытпасам Инякин дейтін кісі.

–Әсіресе, қуаң соққан жылдарда он мындаған, жүз мындаған киік Бетпақтан бері құлап, іргелес отырған Жаңаарқа, Нұра, Осакаров аудандарының, сол сияқты Ақмола, Торғай алқаптарының көп егінін көктей тапап жеп құртып өтетінін білесіз ғой, – деп сұрайды Мікең әлгі кісіден.

–Есту ғана емес, тіпті өз егінімізді де тапап кететінін осы көзіммен көріп те жүрмін.

–Осынан шығудың амалы бар ма?—деп сұрайды Мікең.

– Әй, сол амал болмай тұр-ау!

–Әлгі, – деп, Мікеңнің ойын айқындай түсу үшін мен де маманға сұрақ қоямын, – американдықтар алып кеткендей шөп тектерін қазақ жерінің өз төл тумасы – киіктер кіндік таратқан мекен жеріне апарып еуге болмас па еді? Бір облыстың күші

келмесе, тұтастай республика көлемінде осындай істі қарастыру жайында толғануға болмас па еді?

–Әй, бұл тіпті мүмкін болмайтын жай ғой. Оған техниканы қайдан табасың? Көп суат керек, оны бүгінгі су шаруашылығы мекемелері жасай ала ма? Бізге өз ішкі мүмкіндігімізді ұқсатып алсақ та аз болмас.

–Әбден дұрыс айттыңыз. Ішкі мүмкіндікті көзін тауып ұқсату ретіндегі ісіміздің өзі пұшәйман күйде. Іс басындағыларда толғану жоқ қой. Тап өз басыңыздың толғану жайыңыз туралы бір-еки мысал айтыңызшы?

–Біз жаңа сорттарды жинақтаймыз. Нәтижесі жаман емес. Енді академик Д. Т.Лысенконың бұтақты бидайын егіп, сынақтамақ ойымыз бар. Өнімді тәуір береді деседі.

–Мұныңыз Ақтоғай, Қарқаралы, Ульянов аудандарындағы егіншілер ғасыр бойы егіп өсіріп жүрген қазақтың «Бесбас» аталатын бидайы ғой, ол қалайша академик Лысенконікі болмақ?

–Ол жағын біле алмадым. Орталық газеттер Лысенконікі деп жазып жүр емес пе?

–Ұлытау жерінде жұмырықтай аумағы бар, сүйірленген, «Жаужұмыр» деп аталатын жабайы картоп тегі жыл құрғатпай өсіп, шілде туа пісіп жетіледі. Түсі бірсыпыра ретте қызғылт, бірсыпыра ретте сарғылт болып келеді. Бір ұяда екеу-үшеуден келеді. Жұғымы картоптан артып түседі, сүт татып тұрады,– деп жазды таяуда газетіміздің сол

аудандағы штаттан тыс тілшісі, зоотехник Өтебай Құлмеқанов. Осыны сіздің тәжірибе даласында сынақтауға болар еді ғой. Сол сияқты бір сүйреткісі бір сиырға қыс бойына жететін, Жезқазған жерінде өсетін «Шайыр» дейтін құнарлы майлы шөп тегін сынақтап көруге болмас па еді.

—Бұл айтқандарыңыз бүгін ғана естіп отырған жайларым. Бізде картоп та, сүрлемдік те бар ғой. Орыс халқы Америкадан картоптың алғашқы екпесін алғызған ұлы Петр патшаға барша ұрпақтары қарыздар болып қала бермек, — дейді маман.

—Енді біз де қарыздармыз ғой. Өйткені, бұл бәріміздің сүйсініп жейтін қадірлі асымыздың бірі,— дейді Мікен.

—Мәселе бұл арада өз жеріміздегі пайдалы өсімдік түрлерін сынақтап көру жайында болып отыр ғой. Мәселен, қажет мөлшерде жүгері өндіру сіздерге аз шығынға түспейді. Бір сиырға қыс бойына кемінде екі-үш машина сүрлем керек. Ал Жезқазғанның мамыр күндерінде жинап алатын табиғи май шөбінен бір сиырға қысқы маусымға бір арбасы ғана жетеді. Тәжірибе даласында сынақтап көрсе, майлы шөптің жұғымдылығымен қоса, шығымдылығын көтере түсу құпиясын де ашқан болар еді. Бұған қалай қарайсыз?

—Иә, әуелі сынақтап керек қой,— дейді маман.

Маманның берген түсініктемесінде бәрі кәдуілгі ізденбейтін тоғышарлығының куәлігі. Тиімді бір

пікір ести алмайтынымызды аңдап, маманның қолын ала қоштастық та, қайта жолға шықтық,

Мікен басқалардан бұрынырақ, таяуда сатып алған бүкіс бітімді «Москвич» жеңіл машинасының алғашқы маркасымен құмайт жолда ызғытып келеді. Сәлден кейін тіл қатып, пікір білмек болды.

—Әлгі егінімізді жайпап кететін жүз мыңдаған киікке кіндік таратқан мекенінде екпе жайылым жасалса ғой, оның егін, терісін, әсіресе, мүйізін сатудан мемлекетіміз, оның ішінде өзіміздің Қазақстан шет елдерден соншалықты мол алтын валюта алуға жеткен болареді. Осындай проблеманы шешуді толғану орнына ауыл шаруашылығын дамытудың үлкен тұтқасын ұстаған академик Д. Т. Лысенко сияқтылар қазақ егіншілері ғасыр бойы егіп келе жатқан «Бесбас» бидайын қымқырып меншіктеп, өз басын ғана күйттейді. Халыққа игілік жасау жолында өркенге жету үшін алдымен әлгі академик, іс атқару орнына, қызмет етпеске, жай жатып, тегін ақы алмаққа дәлел, сылтау жинайтын тәжірибе даласының жаңағы маманы сияқты тоғышарлардан арылу қажет болар деп толғанып келемін. Осыныма не дер едің?

—Дәлін айттыңыз,— деп қостадым ол кісіні, Мікен разы болды білем, жымия бетіме қарады.

Иә, Мікеннің сол бейнесі көз алдымнан бір кетпейді. Ал ол кісі болса туған жері іргесінде сарқырап өзен аққан - Топар мекеніндегі зиратта мәңгі ұйқыға кеткеніне, міне, алты жылға айналып

барады. Ойланып-толғанумен жазса да, жолдас-жорасымен тілдесе де не қилы бір сырлар шертіп тұратын ізгілікті жарқырата беруге үндейтіндей, жарытымсыз, жақпас жадыгөйлікті жандырып, өртеп жіберуге мезгеп тұратындай абзал сарын танытқан журналист еді Мікең!

(«Орталық Қазақстан», 13,17 шілде, 1991 жыл)

Қаламдастар

Қадірлі ақсақалымыз Күдекен газеттің сонау «Қарағанды пролетариаты» аталуы кезінен редакцияның 50 жылдай сырбермеген еңбектарланы болған. Кезінде тереңдей оқуға орайы болмаса да, талапты азамат өздігінен ізденіп үйреніп, сол кездің полиграфиясы мен журналистикасын аян жорға қалыпта игеріп әкеткен. Ұлы Отан соғысынан жеңіспен оралғаннан кейін де Құдыш сияқты екінші бір ақсақалымыз Мінәж Жармұханбетов пен Ғалымбек Нәдіров он бес мың номері бүгін жарық көріп отырған халық айнасы — газетімізді көркемдеп, мазмұнды ете түсуге, төңірегіндегі жас қаламгерлерге тәлімгер-тәрбиеші бола жүріп, мол еңбек сіңірген еді.

ТАСС-тан орыс тілінде келіп жататын шұғыл хабарлар атаулыны аударып, әзірлеп пісіріп беретін Мінәж болса, бөлімдерден үзбей түсетін әржақты, алуан жанрлы жазбаларды табан аудармастан қарап беретін көбіне Ғалымбек еді. Қырқыншы, елуінші жылдарда газет редакторлары болған Әбдуәли Қарағұлов, Бейсенғали Тәйкіманов күн сайын облыстық партия комитетінде болып, газетте проблемалық мәселелер көтеру жайында ысылған қаламгерлер Қали Садықовқа, Аллажар Теміржановқа, Әбілқасен Әмірәлинге, Хайриден Әубәкіровка сала-сала тапсырма беретін. Сондай бағдарлы ұйымдастыру қызметінен келіп, газет

бетінде бірнеше жыл бойына ақындар айтысы жарияланып жүрді. Облыс экономикасын дамытуға мұның айтарлық әсері тигенін республикалық баспасөз атап жазды.

Сол жылдарда газетіміз халықтың ою-өрнегін қазіргі архитектураға, мебель мәнерлеуге пайдалану жөнінде сериялы мақалалар жариялап, облыстық партия комитетінің бюросы мұны мақұлдап, тиісті қаулы алған. Сол сияқты көмір шахталарында еңбек өнімділігін арттыру, қауіпсіздік техникасы жайында белгілі мамандар мен ғалымдардың жазбалары, маркстік-лениндік идеяларды насихаттаған мақалалар жарияланып жүрді. Тәжірибелі журналистеріміз көмір, металлургия өнеркәсіптерінің техникалық терминдерінің төте баламасын қалыптасғыруға мәнді еңбек сіңірді. Жер- жердегі жұмыста кемшіліктер болмай тұрмайтыны айқын. Осы жайында сын-сықақ жазу көптен келе жатқан дәстүріміз еді. Қырқыншы, елуінші жылдардағы «Бесеу Біріккеновтың» осы сарынын кейінгі бірсыпыра жылда сықаққа төселген қаламгеріміз Кэртай Ермекбаев жалғастырды.

Елуінші, алпысыншы жылдарда Қазақ мемлекеттік университетінен редакцияға серпімді де, елгезек, жігерлі жастар келіп, қосылуы газетіміздің бойын өсіріп, қалың оқырмандар алдындағы қадір-қасиетін деңгейлей түсті. Ораз Сағынаев, Есімбек Бәйтенов, Масғұт Халиоллин, Рымқұл Сүлейменов, Тоқан Әбугалиев, Қойшы

Шаяхметов, Асығат Темірбаев, Базарбай Мұстафин, Амантай Сағындықовтар жаңа лепті журналистер болды.

Бұрын Қарқаралы газетінде істеген Тойбек Әбжәлелов майдан даласынан оралған соң біздің редакцияға келіп, құрамдала түскен жас талапкерлерімізді шынықтыруға үлес қосқан ағалардың бірі. Осы ағалар бәрімізге үлкен шаңырақ иесі, тамаша семья басы болуымен де үлгі еді.

...Бұрын «Қарағанды пролетариаты», одан «Советтік Қарағанды», қазірде «Орталық Қазақстан» аталып отырған газетіміздің редакциясы бірсыпыра биік талант иелерінің бастау университеті болғаны аян. Қазақ совет көркем әдебиетінің алтын қорына нешеме белгілі романдар қосқан Ғабиден Мұстафин, Сәттар Ерубәев, Әлжаппар Әбішев, нәзік лирикалық жыр жинақтарын қосқан Аллажар Теміржанов, Ғабдиман Игенсартов, Жаппар Өмірбеков, Мақсұт Байсейітов, Бүркіт Ысқақовтар көркем сөз меруерттерін теруді осы қара шаңырақта бастағаны бүгінгі бізге іштей мархабат. Редакция журналистерінен оңға тарта талапкер диссертация қорғап, ғылыми атақ алды.

Газетте не жазылып шығып жататын болса, соның бәрі әуелі қолжазбадан, иә жатқа айтудан машинкаға басылады. Мінәж, Қали, Аллажар газет сөздерін өз қиықты логикасымен нәсердей сауылдатып жатқа айтып отырғанда соны

машинисткалар Әминә Шаяпина, Қадиша Ақпанова, Айша Көшкімбаева, Бәтжан Әкімбаева, Мәлике Уәлиевалар қағып алып, басып үлгеретіні кімді болсын сүйсінтетін.

Осы жайды отызыншы жылдардың басында газеттің шаңырағын көтергенде уық шанышқандардың бірі, бүгінгі қарт коммунист тілші Ахмет Төртбаев, майдангер газетші Ғалымқажы Абдуллиндер аузынан әлі тастамайды. Осындай жайма-шуақ әңгіме үстінде газетіміздің бұрынғы редакторлары, әлі де жөн-жоба, ақыл-кеңесін құлаққа салып отыратын қадірлі Жұмабай Орманбаев, Бейсек Исабеков ақсақалдардың, бұрынғы фототілшіміз қадірлі Қамаш Шамов пен меншікті тілші Айташ Омаровтың, тағы басқа жолдастардың газетіміздің он бес мың номері шығып отырған мүшелді күнінде осы газетке кезінде атсалысқаны есімізге түседі.

Қағазбек СӘДЕНОВ
(«Орталық Қазақстан», 21 наурыз, 1984жыл).

Мазмұны

Сәденов және оның «Сағыныш» атты романы.....	2
Алғысөз орнына	3
Сағыныш (роман)	10
Жауынгер журналистер.....	373
Сырлы сөз	397
Қаламдастар	419

